

T U D O M Á N Y T Á R.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASAG.

SZERKEZTETIK

LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL.

UJFOLYAM. — NYOLCZADIK ÉV.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

B U D Á N,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 4.

2348.2 b
T U D O M Á N Y T Á R.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

É R T E K E Z É S E K.

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

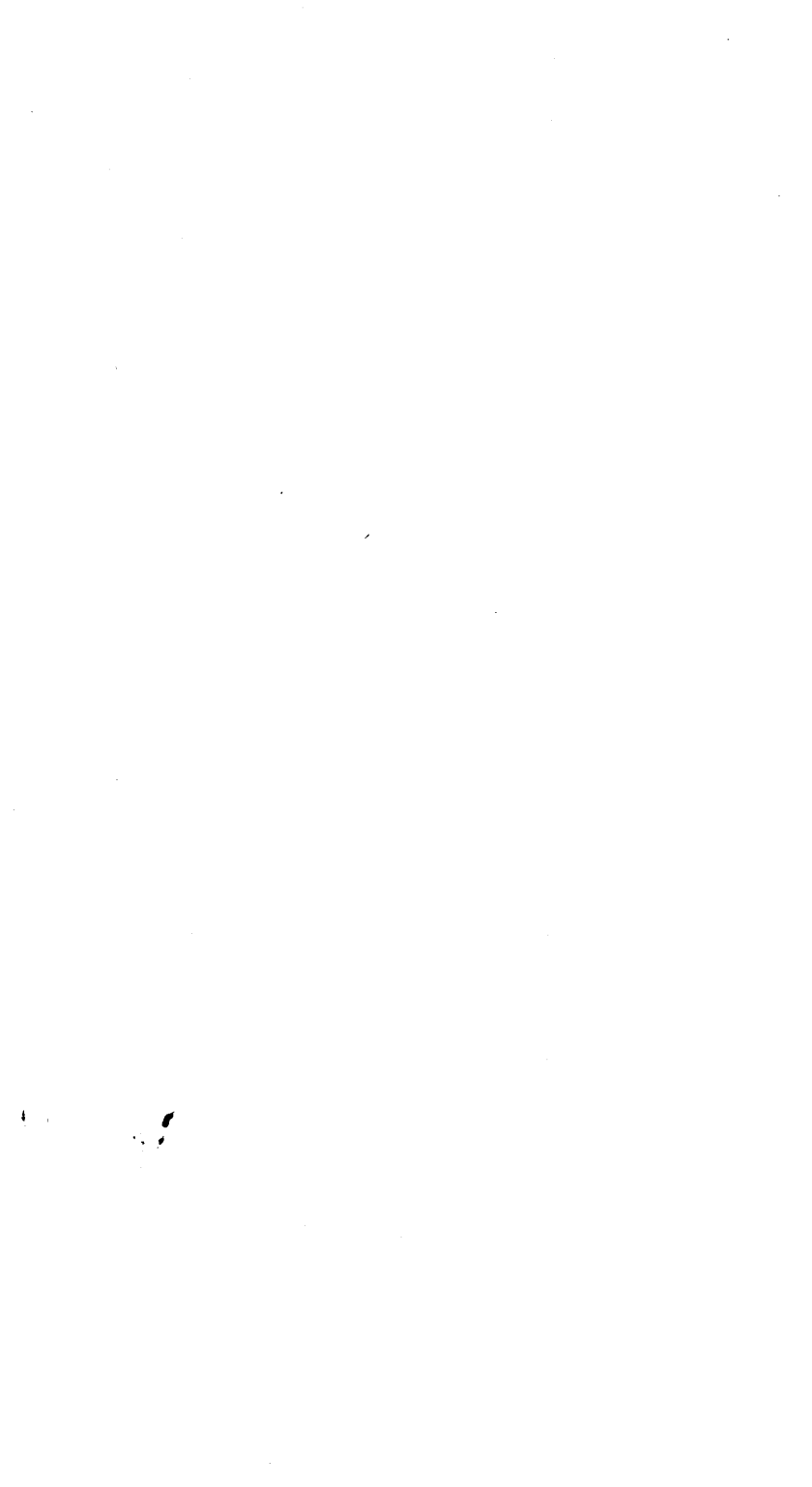

B U D Á N.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 4.

ÉRTEKEZÉSEK' TARTALMA.

Lap.

- I. Népnevelés, realismus és a' tudományok'
befolyása, terjesztése és alkalmazá-
sa. GYÖRY SÁNDOR. . 7. 67. 131. 195.
259. 367.
- II. Némi világosítások az ismeretlen jel-
lemű rohonczi írott könyvre (II. kö-
nyomattal.) JERNEY JÁNOS. . . . 25.
- III. Még is a' slávok' tót neveről. KÁLLAY
FERENCZ. 37.
- IV. A' történeti tanulmányok' haladása jelle-
me 's állapotja Németországban B. . . 81.
- V. A' magyarországi izmaelitákról mint vol-
gai bulgarok és magyar nyelvű nép-
felekezetről. JERNEY JÁNOS. . 101. 151.
215. 278.
- VI. A' kereskedés' története. FEKETE SOMA. 173. 299.
- VII. A' hévmérük' igazításáról. SZTANOJO-
VICS LÁZÁR. 251.

VIII. Az angolok és chinaiak közti küzdelmek 1840—1842. a' nankingi békeköté- sig. UJVÁRY ISTVÁN.	323.
IX. Az öngyilkosság. KÁLLAY FERENCZ.	149.
X. A' körlég' páraarányai. SZTANOJOVICS LÁZÁR.	379.
XI. Okleveles toldalék. BEELY FIDÉL.	57. 126. 190. 256. 322.

É R T E K E Z É S E K.

I.

NÉPNEVELÉS

III. TUDOMÁNYOK. b) REALISMUS.

Tetteink és cselekvőségünk utolsó rugója az ismeretek és okosság. Legelőbb ismereteinknél fogva kell a' jót a' rosztól megkülönböztetni tudnunk, hogy az egyiket követhessük, a' másikat távoztathassuk, okosságunk ítéli el az indító okok' súlyát, mellyek akaratunkat cselekvőségre határozzák. Úgy de, társas életi viszonyaink között sem az okosságot nem tekinthetjük úgy, mint az emberbe adatott természeti tulajdönt, sem az emberi ismeretek öszvetét, mint egy nyílt forrást, mellyből kiki azokat és annyit meríthet a' mikre leginkább szüksége van és a' mennyit akar. Nemcsak az anyagi birtokot, hanem az ismereteket is társas életi viszonyaink között, különféle arányban egyesek által elfoglalva és felosztva találjuk, 's hogy azokból a' megkivántató részt számunkra megszerezzhessük, cselekvő munkásságot szükség magunkból kifejtenuünk. Más részről az okosság nem egyéb levén, mint szerzett ismerteink viszonyainak és öszvefüggésinek általlátása 's egybehasonlítása, hogy azok-

ból újabb viszonyokat és összefüggéseket következtethessünk, általok újabb ismeretekre és igazságokra vezéreltessünk; látni valóképen a' természettől belénk adott okoskodó tehetségünkől okosságunknak ezen folytonos kifejlődése 's szerzett ismereteinknek végnélküli tágitása lényegesen különbözik, 's ez az', a' mit tudományoknak nevezünk, melyekre csak belső munkásság által fejlődhetünk ki, 's társas életi helyzetünkben maga a' természeti okosság elegendő nem lévén, annak helyét a' tudományosan kimivelt ész tölti be és hiányait pótolja, tehetségeinek erejét pedig végetlenül magasabb tökéletesedésre emeli. Honnét, tökéletesbülésünknek vagy ha másképen akarjuk nevezni: emberiségünk kifejlődésének egyedüli eszköze természetes állapotban az okosság, társas életi helyzetünkben a' tudományok.

Valamig tehát e' részben tiszta világosságra nem jövünk magunkkal: miképen kelljen az emberiségnek eddig szerzett tudományos ismeretét a' maga további tökéletesítésére lehetőleg legnagyobb foganattal használni? 's ez az a' mit a' népnevelés fogalma alatt szükségesképen kell érteniünk, mind addig népnevelési rendszerünket biztos alapra nem építhetjük. Neveli és szorosabban meghatározza pedig ennek szükséges voltát az is, mivel a' nevelés fogalma szükségképen nevelőt és nevelendőt feltételezván, e' kettő közül nem a' nevelendőt, hanem a' nevelőt illeti a' cselekvés, és ha a' nevelő a' nevelési eszközök megválasztásában téved, elmulthatlanul félre vezetettnek a' nevelendők is, és minden igyekezet sikeretlenül megghiúsul. Nem az alsóbb néposztályon kell tehát a' népnevelést kezdeni, innét világos lehet. Hanem kezdeni kell azokon, a' kik illetőleg az alsóbb osztályok nevelőinek tekintethetnek. Ezekre nézve szükség, hogy a' tudományok és ismeretek azon fokára emelkedtek legyen fel, honnét a' magok erejével elébbre mehessenek, 's minél elébbre mennek ők, minél inkább terjeszkedik az általános nemzeti életben az alapos tu-

dományosság, felvilágosodás, józan értelmiség, minél inkább ritkulnak a' halvélemények' egy oldalú félszeg nézetek és fogalmak' homályos ködei, annál biztosabban halad utánok az alsóbb néposztály, 's az emberi műveltség pályáján sikeresen célhoz vezéreltetik. Újonnat ezen kérdés tűnik hát elő, miképen rendszerezett tudományos ismeretekkel érhetjük el a' népnevelés' célját a' folytonosan elébbre haladó emberi műveltséget, az emberiség kifejlődésének szünetleni elébbre-haladását?

Fentebbiekben a' humanismus elveit fejtegetvén, azokat 's az azokra épített rendszert nem helyeselhettük. Mert a' humanismus ugyan célul tűzi ki szóval az emberiség kifejtését; de nem annyira a' valóságban, mint a' nevezett rendszert éppen nem illethető elnevezés' szó szerinti értelménél fogva az emberiség fogalmát igen szűkkörbe szorítja; elsőben általánosan célul tűzi ki, azután egy oldalúlág csupán a' szellemi kiképeztetésre megy át, végre ezt sem fogván fel mint kellene, egész kiterjedésben, 's annak elérhetésére eszközül, főképen a' régi classica literaturát választván, a' szellemi magasabb kifejlődést pedig, melly az újabb felsőbb tudományosság által eszközölhető 's így az, a' régiek írásai-ban nem foglaltathatik, mellőzvé: a' szellemi kiképzésben sem mehet elébbre, hanem ha legfelebb odáig, hol a' régiség már ezelőtt és ezeredekkel megállapodott. Ezen kívül azon álokosdásnál fogva, mintha embert kellene nevelni, nem polgárt, elveti magától az ember-nevelés leghathatósabb eszközét, a' társulati műveltséget, polgárisodást. Eszméket akar gerjeszteni tárgyismeret nélkül, üres szók összetanultatásával, a' holt nyelvek tanulásának semmi alapos okokkal nem támogatható varázserőt tulajdonít, és mindeneket összevevén, az emberiség kifejlődését nem a' szünetlen előhaladásban, hanem a' régi műveltséghez visszahanyatlásban helyezi. Mindezek legközelebbi értekezésünkben bővebben ki levén

fejtve, menjünk át mostan az ezzel éppen ellenkező rendszernek részletesebb taglalására a' *realismus*-ra.

A' *realismus*' főelve, melyből a' többiek, ellentétben a' *humanismussal*, önkénytesen magoktól folynak, ez: hasznos ismereteken és tudományokon kell a' nevelést mind megkezdeni mind tovább folytatni. De hogy azon iskolás megkülönböztetések, szóváltások és párhuzam korlátai között maradjunk, hova a' nevelés körüli eltérő vélemények jellemzését a' *humanisták* és *realisták* közötti vitatkozások vitték, e' két főelvet így különböztetik meg: A' *humanismus* rendszerénél fogva előbb embert kell nevelni, a' *realismus*énál fogva előbb polgárt. E' megkülönböztetés ugyan látni valóképen egy kissé *scholasticai* alakot visel, mindazáltal alkalmat adhatott reá az, hogy szorosabban meghatározva a' *realismus* elvei szerint hasznos ismereteknek azok tartatnak, melyek a' közéletben 's polgári viszonyaink között az élet szükségseinek beszerzésére 's polgári kötelességünk teljesítésére közvetlenül szükségesek. Már, minthogy a' *humanismus* legfőbb tanulmányai eleitől fogva a' régi nyelvek, ezekről természetesen nem lehet mondani, hogy tanulásuk 's tanultatásuk által illy értelemben polgárok képeztetnének; valaminek pedig még is csak kell képeztetni, mi tehát azon valami? ember. Ollyan ember, a' ki polgári helyzetét sem nem ismeri, sem betölteni nem tudja, hanem még azután kell belőle polgárnak képeztetni, ha tudniillik későn nem lenne.

A' *realismus* elvének okszerű volta nyilván szembe tünhetik, ha meggondoljuk, hogy: akármi legyen emberi rendeltetésünknek célja, annak elérhetésinek eszközeit legalább, nem másban helyezhetjük, hanem testi, lelki tehetségeinknek munkásságában, gyakorlatában tökéletesítésében. Már pedig erre nézve egyes ember önmagától teljességgel elégtelen. Azon természeti ösztön, mely az embereket polgári társulatokba készítette és együvé olvasztotta, nemcsak az ember lényegében rej-

tezik, hanem egyszersmind eszközüil szolgál az emberi tehetségeknek egyesített erővel leendő tökéletesítésire, a' polgárisodás, műveltség, emberiség kifejtésére. Álokoskodásra nyit tárt kaput az embernek és polgárnak egymástól elválasztása és megkülönböztetése, még inkább pedig azon előbocsátott hamis tétel: előbb vagyunk emberek mint polgárok. Sőt inkább, vagy egyszersmind vagyunk emberek és polgárok, melyhez képest ha embert akarunk nevelni, szükségesképen polgárt kell nevelnünk, és ha polgárt nevelünk, szükségesképen nevelünk embert is; vagy ha az ember és polgár' fogalmát egymástól megkülönböztetjük, a' természetes állapotból való kiléptünkkel, a' társaséleti viszonyok kezdetével, emberek lenni megszűntünk volna, és polgárokká lettünk. De ezt nem állítjuk, bátran állíthatjuk pedig a' humanismus elvének ellenkezőjét, mely ez: valamint kezdetben a' társaséleti viszonyok létezése előtt előbb volt ember, 's azoknak társas összealakulása után polgár; úgy viszont most, minden született vagy születendő ember előbb polgár 's polgárból leendő emberré, akár azon értelemben, mivel e' végre a' társaséleti viszonyok felbomlásának kellene előbb bekövetkezni, akár azon értelemben, hogy az emberi műveltség elérhető legmagasabb fokozatát, mint az ember főcélját tartván szemünk előtt, e' cél egyedül a' polgáriság által, az emberiség célját, a' polgáriság' előbb vitele által lehet elérni.

Valóban a' leendő ember, hogy úgy szóljunk, már születése előtt polgár, ki van szabva számára, még mielőtt világra jőne, azon helyzet, melyet előbbutóbb el kell foglalnia. 'S itt nem teszen különbséget, hogy a' sokféle helyzetek között némileg választása lehet, mert egy az, hogy azon választás mindenkinek számára felette meg van szorítva, más az, hogy mennyiben ezen választás' szabadságával élhetne is, legalább ismerie kell a' választható helyzeteket, valamint azokat is, melyek előtte a' társulat belső szerkezeténél fogva el van

nak zárva. Még inkább pedig a' nevelés' fogalma társas életi polgári viszonyokat feltételez a' nevelők és növendékek között, annival inkább midőn népnevelésről értekezünk; a' nevelőintézetek, polgári intézetek, 's így céljok sem lehet egyéb hanem polgári, hogy a' felállított intézetekben a' társas életnek békés, hasznos, a' társaság' javát előmozdító 's erre szükséges ismeretekkel, ügyességgel, tehetséggel kiképzett tagjai neveltesse-nek. Ha embereket akarunk nevelni olyan értelemben, a' millyenek polgáriság nélkül létezhettek, úgy ne állítsunk nevelőintézeteket, hanem inkább szüntessük meg azokat is, a' mik vannak, így sokkal biztosabban célunkat érendjük; — hacsak a' régiség jeles férfait tartjuk embereknek 's ezeket mutatjuk fel egyedül követendő például, azok is polgárai voltak a' honnak, melyben születtek 's fölnevekedtek, azon hon társas életi intézményeinek köszönhatték kifejlődésüket, hanem a' mennyiben azok egészen másneműek voltak mint a' maiak, szintúgy ne kívánjuk a' mai szokásoktól, erkölcsöktől tudományoktól, intézményektől, hogy a' régiekhez hasonló hatást gyakoroljanak 's ne ütközzünk meg benne, ha nevelési rendszerünk' alapjait a' régi korból vevén, midőn társas életi minden viszonyaink, egybeköttetéseink munkásságunk amattól mindenben különböznek, a' kettő örökös ellenkezésben leend egymással, 's az ellentét minden igyekezetünk sikerét és várt reményeit megsemmisíti; — ha végezetre az emberiség magas célját a' szüntelen tökéletesbülést tartjuk szemünk előtt, ne hátráljunk vissza a' tisztes régiség nyomaiba, ne csaljuk magunkat azon tulzó képzelgéssel, mintha azok az elérhető tökéletesség legmagasbik fokára emelkedtek volna fel. Ezen csalatkozások eredete épen ott van, mivel azok, a' kik így vélekednek, a' régi miveltség körén túl nézni vagy nem akarnak, vagy nem képesek. A' régiek miveltségi magas állása legfőlebb az ékesszólás és a' művészetek némelly nemeiben volt határozva, ezeken túl

pedig, noha semmi kétséget nem szenved, hogy lehetnek és vannak az emberi műveltségnek ezeknél magasabb tárgyai, hathatósabb előmozdító eszközei 's jellemzőbb tüneményei is, az újabb kor a' régibbet nemcsak elérte, hanem hasonlíthatatlanul fölebb haladta.

E' részről tehát, valamint a' humanismus elvei tagadhatatlanul hiányosok, szintűgy viszont a' realismusé megeczáfolhatlanoknak látszanak. Nagyobb tekintetet érdemel azon ellenvetés, hogy mivel a' társas élet különféle helyeztetői annyira változók, miszerint lehetetlen volna a' növendékeket eleve úgy elkészíteni, hogy azok közül akármellyiknek eleget tehessenek, az ifjaknak pedig jövődjük bizonytalan levén nem tudhatják előre, hova helyzendi őket a' sors, ezen okok miatt a' történetes változásoktól független nevelési elveket kell keresnünk, 's így azokat a' polgári élet soha előre el nem látható viszonyaiból nem meríthetjük. Ezen ellenvetésre kettős a' felelet. Egyik ez: a' jövődő mindig bizonytalan marad akár egyik akár másik nevelési rendszerhez csatlakozzunk, de korán sem annyira bizonytalan, mintha a' miatt a' jövődökre leendő minden kilátást mellőznünk lehetne és kellene. A' polgári helyzet, viszonyok, egybeköttetések, ha szorosan ez vagy amaz életnemét meg nem határozzák is számunkra, leendő hivattatásunk körét legalább eléggé észrevehetőleg kijegyzük, melyet ha észre nem veszünk 's figyelemmel nem tartunk, legtöbbnyire neveltetési rendszerünk hibája. Másik ez: minden esetre lehetnek általánosan hasznos ismeretek, melyeket a' társas élet semminemű viszonyai között nem nélkülözhetünk, és mielőtt a' felhozott ellenvetés kedvéért a' valós közhasznu ismereteket válogatás nélkül nevelési rendszerünkben egészen kiszorítanók, szemesen szükség leszen körültekíntenünk, vannak-e ilyenek valóban? nem elébbre teendők-e ezek a' humanismus által ajánlott üres tanulmányoknál? meddig terjednek azok? 's hol kezdenek az élet különféle nemeihez különösebben

megkivántató ismeretek, mint egy közös törzsből szerzetéságazni? Ha ezen kérdések iránt részrehajlatlan vizsgálatokat teendünk, nem leszen szükség a' főelveknél fogva egymással homlok egyenest ellenkező két rendszer összeegyeztetésének próbálgatására, hanem egyszerűleg azt fogjuk választani, melynek czélszerű voltáról teljes meggyőződést szerzendünk magunknak.

Közhasznu valós ismeretek a' polgári helyzet minden nemében nemcsak alkalmazhatók, hanem szintén nélkülözhetők, kétségen kívül vannak, úgy annyira hogy azoknak megszerzésére az előleges készületnek szánható gyermeki idő könnyen felmegyen. Illyenek az írás, olvasás, fogalmazás, számvetés, rajzolás, hangszat éneklés, végre a' vallás ismerete.

Ezeknek nagy részét a' humanismus sem rekesztheti ki egészen a' maga rendszeréből, pedig valljon mire valók ezek? arra-e hogy átalok emberek, vagy arra-e, hogy polgárok? vagy talán arra, hogy egyszersmind emberek és polgárok képeztessenek? A' régi classicitás mindezeket részint nem foglalja magában, részint pedig a' mennyiben magában foglalja, a' mi különösebben a' fogalmazást illeti, az idetartozó 's jó eleve megszerzendő gyakorlatokra a' régi nyelvek megtanulásának szövevényein keresztül vezeti nevéndékeit. A' humanismus a' maga céljának elérésére olly eszközt választ a' régi classicitásban, melly mellett maga a' cél háttérbe szorul, 's az eszköz megszerzése, mielőtt általa a' célhoz közelíthetnének, a' drága időt visszahozhatatlanul elrabolja. Az írást és olvasást ismét csak eszközüül tekinti a' régi nyelvek tanulásához, mellyet a' realismus sokkal czélszerűbben egyfelől a' közéletben nélkülözhetetlen hasznos ismeretnek és ügyességnek néz, az írás szépségéhez a' rend, izlés, tisztaság kellékeit mellékel, az olvasást pedig további szükséges ismeretek megszerzéséhez használja.

A' fogalmazás szintén úgy nélkülözhetetlen szükséges szellemi ügyesség, melyet nevelési rendszeréből a' humanismus sem zár ki. Hanem a' realismus ennek megszerzését nem függeszti fel a' régi nyelvek tanulásától 's nem teszi példányul azoknak classicitását. Miért is rejtezett volna egyedül a' régi nyelvekbe azon varázserő' hogy lelki tehetségeinket csupán azokon gyakorolhatnók legfoganatosabban? A' nemzeti nyelv sajátosságos kitételeit, fordulatait, eszméit már a' mindennapi társalgásban magunkévá tettük, gondolataink könnyebben forognak rajtok és általok, a' felgerjesztett eszmék könnyebben elménkbe tapadnak, az új nyelvek számtalan eszmékkel gazdagabbak a' régieknél, 's gondolatink szabad menetelet, képzeletünk felszárnyalását, eszméink bővülését régi holt nyelvek által nemcsak korlátolni, hanem még ezen felül a' nevelés főcéljának elérhetését, a' szükséges kiképeztetést azoktól várni hiu reménység, hogy ne mondjam valóságos képtelenség.

A' számvetés, rajzolás, hangászat és éneklés sokkal magasabb tető pontra emelkedtek ma, mint hogy azokat a' régi idők gyermekkorával öszve hasonlításba tehetnők. Ezek (a' rajzolás alatt nem festészetet értvén) úgy szólván a' mai idők szüleményei. Sokkal hasznosabb és szükségesebb ismeretek pedig, 's mindenkit olly közelről érdekelnek, hogy őket a' régi nyelvek tanulása kedvéért mellőzni megsirathatatlan veszteség. Az írás, olvasás szükséges voltán kívül a' számvetés ismeretének hasznai az élet mindenemü foglalkozásaira egyiránt kiterjednek. A' kézműves, gyáros, kereskedő, földmivelő egyiránt hasznát veszi különféle foglalkozásainak üzésében. A' különféle mértékek és pénznemek értékének viszonyai, az árbecsnek alábbszállása vagy felebbemelkedése, kölcsön vételek, hitelezések, előlegezések, kamatok, kamatláb arányainak tudása közéletbeli foglalatosságaink között csaknem minden lépten nyomon elkerülhetlenül szükségesnek mutatkozik. Még kevésbé nélkü-

lözhetik a' számvetés tudományának ismeretét a' némileg tudományos kiképeztetésre számot tartó tudósok, legalább annak hiányát kétségen kívül minden lépten nyomon kénytelenek sajnosan érezni. A' jogkérdésekbe mindenkor a' kölcsönös követelések kiegyenlítése keveredik, a' történetírás két főalapon nyugszik, az időszámláláson, mellynek tökéletes ismerete mély számvetési tudományosságot föltételez, és a' föld' helyzeti ismeretén vagy földleíráson, erről is csak hiányos fogalmai lehetnek annak, a' ki a' számvetés tudományába nincsen eléggé beavatva, a' természet tudományának titkait és törvényeit pedig kirekesztőleg egyedül számvetési alakzatokba lehet foglalni és előterjesztani, nem különben egyedül ezeknek segítségével mélyebben vizsgálni, 's a' még elrejtve levő törvényeket újabb tiszta fényre deríteni.

A' rajzolás szintűgy gondolatink egymással közlésének eszköze, valamint a' nyelv; a' mennyire megvagyunk tehát győztetve felőle, hogy a' nyelv használata elmetehetségeinket folytonos gyakorlatban tartja, ismereteinket gazdagítja, általa eszméinket másokkal közölhetjük, mások eszméit magunkévá tehetjük; szinte illy meggyőztetést kell táplálnunk a' rajzolatról is, gyakorta sokkal nagyobb kiterjedésben és hathatóságban, mint a' szólás tehetségéről a' beszédről, a' nyelvről magáról. Semmiféle szóbeli előadás sokféle tárgyakban, a' természet s' emberi kezek műveinek megismeretében, a' tervek elintézésében 's felfogásában, azon átnézeti tiszta belátást nem eszközölhetné a' mit egyedül a' rajzokkali előterjesztés által lehet elérni. A' kinek ismeretei e' részben hiányzanak, kénytelen elismerni, hogy a' felfoghatás tehetségének úgy szólván egy nemével nem bír, 's az eszmék és ismeretek szerzésének egy igen termékeny mezeje, érzékei 's ész tehetségei előtt el van zárva, 's magok a' szók, a' nyelv, bár legtökéletesebb legyen is, az eszmék némelly ne-

mének felgerjesztésére, annyival inkább tiszta felvilágosítására teljességgel elégtelenek.

A' hangászat nem ugyan gondolatainknak, hanem érzelmeinknek úgy szólván szintén egy nyelve, mint a' beszéd. A' minden földi salaktól ment legtisztább kifejt-hetetlenül titkos, bájoló érzelmeket a' hangászatból vesz-szük és közölhetjük egymással. Az érzelmek lágyítására talán semmi hathatósabb eszköz nem ajánlható, 's ugyan ez, annyival inkább igaz az éneklésről. Minden nem-zetnek, még a' vadnépeknek is vannak saját dalaik, és hogy a' magasztos vallási érzelmeket az éneklés men-nyire buzdítja, mindenekelőtt tudva van. Ezen eszköz is az emberi szelidebb érzelmek kifejtésére, valamint egy a' legtermészetesebbek közül, úgy azt mivelés nélkül hagyni méltán káros hanyagságnak látszthatik.

Nem különben a' vallást népnevelési rendszerünk-ben, csupán polgári szempontból tekinthetjük. Itt nem ereszkedhetünk annak elrejtett titkai vizsgálatába és bírálgatásába, hanem a' lelkiismeret szabadságát pol-gári tekintetben, mint a' társas élet céljai szükségképen magokkal hozzák, mind a' nevelők mind a' nevelendők között egész erejében sértetlenül kell hagynunk. Bizvást megnyugodhatunk pedig benne, hogy a' vallás igazságai a' nemzet kifejlődéséhez képest úgy is mindig tisztább fogalmakra derülnek, és a' tévelygések között is a' véges embernek a' maga végetlen teremője iránti viszo-nyairól való elmélkedései az erkölcsiséget emelik és biztosítják, annál fogva a' társas élet céljaival soha nem ellenkeznek, hanem azokat egyáltalában elősegítik.

Ezen előadott ismeretek előleges elemi oktatása ellen alapos kifogásokat kétség kívül nem tehetni, melly ha úgy van, az is könnyen átlátható, hogy ezeknek előleges oktatását nem a' humanismus, hanem a' realis-mus elvei teszi ajánlhatóvá. Mindazokat a' miket eddig előszámláltunk, részint nem vehetjük a' régi nyelvek tanulásából, részint ha némileg vehetnők is, mindazon-

által bővebb forrásul szolgálnak az újabb nyelvek, 's ezek mellett az elemi első oktatásra nézve a' régi nyelvek tanulása felesleges, szükségtelen. Nem lehet mondani, mintha az előszámlált tanulmányok a' szellemi kifejlődést elő nem segítenék, mert azok lelki tehetségeink minedgyikére egyiránt hatnak, midőn a' humanismus elvei szerint a' szellemi kifejlés egyedül azon tehetségekre szorítkozhatik, mellyek kifejtésére a' régi irodalom maradványai eszközül szolgálnak, azaz: főképen a' képzelet kifejtésére, lelki egyéb nemesebb tehetségeinknek, mellyek inkább arra valók, hogy a' képzelet szerzetesítésapongásait fékezzék, káros hátramaradásával. Nem is az idegen holt nyelvek tanulása tettetik ezekben az első elemi nevelés alapjául nyilvános összefüggetlen okoskodás következtében: mintha szavak gerjesztenének eszméket, eszméken kell a' nevelés elemeit megkezdeni; tehát nyelv tanuláson, még pedig mivel classicitással egyedül a' régi nyelvek bírnak, szükségképen a' régi nyelvnek tanulása tenné a' nevelés legbiztosabb alapját. A' fentebb előszámlált tanulmányok nem szavak, hanem valósággal az élet minden nemében egyiránt használható sőt szükséges ismeretek. Nem látszhatik ugyan valószínűnek, hogy szavak gerjesztetennek eszméket, mert inkább az eszmék a' tárgyak elvont fogalmai, 's a' tárgyak gerjesztenek eszméket, az eszméket jelöljük szavakkal, mindazonáltal ha még ezt megengednők is, nem más, hanem a' közéletben használt anyai nyelv az, a' mi eszméket gerjesztene; ezen eszmék már készen vannak a' nevelendék elméjében, miután szólni, beszélni megtanult; a' nevelés további munkája részint az, hogy a' nevelendék elméje több-több eszmével gazdagíttassék, 's erre csupa szótanulás a' tárgyak ismerete mellőzésével nem elég; részint az, hogy a' kész eszmék összev hasonlítására, egybekötésire, viszonyainak 's összefüggéseinek átlátására vezéreltessék. Átláthatjuk végezetre azon álokoskodásnak gyenge ol-

dalát, mellynél fogva elsőben embert kellene nevelnünk azután polgárt, 's mellynél fogva a' polgári helyzetek számtalan különféleségei miatt a' leendő polgár kiképeztetését tartván szemünk előtt, általános nevelési rendszert megállapítani nem lehetne. Mert az előadott elemi oktatás' rendszerében együl egyig olly tanulmányok foglaltatnak, mellyek akár mikor szakasztassék félbe az oktatás' fonala, a' nevendéknek az élet minden előfordulható körülményeiben hasznos szolgáltatokat teendének. Mind ez a' humanismus' mind a' természettel, a' társas élet' fogalmával ellenkező visszás rendszerében egészen másképp mutatkozik. A' nevendéket embernek akarják képezni és nem polgárnak, azért is megvonnak tőle minden hasznos, a' közéletben alkalmazható ismereteket, és ha a' növendék, ezen nevelési rendszer mellett, a' nevelő intézeteket csak néhány évig használhatta, nem viszen ki azokból semmi hasznosat, semmi alkalmazhatót; ha még néhány évet reájok fordít, akkor sem sokkal halad elébre üres szavak és szókötési unalmas szabályok' tanulásánál, mi alatt a' gyermeki használható idő, mellyben némelly testi ügyességeket is mulhatlanul meg kellett volna szereznie, mert azoknak kipótlására az érettebbkor alkalmatlan, gyorsan elrepül. Ezt, mind a' növendékek mind a' szülők egyformán érzik. Amazoknak nincs kedvök a' száraz tanulmányokhoz ha csak kényszerítő eszközökkel, lelki testi tehetségeiket leverő kemény fenytéssel nem kényszerítettnek; emezeknek elég belátásuk lehet, ha kivált a' magok példájától már sajnosan megtanulták, hogy a' soha vissza nem szerezhető drága időt üres haszonvétlenségekért gyermekeik idejéből azoknak megsirathatatlan hátra maradásukkal fel ne áldozzák. A' példák eléggé világosan szólnak 's meggyőző bizonyítvánnyal lehet mindenkinek a' maga gyermekkori tanulmányira vissza emlékezés. A' nép nevelése iránti panaszok számosak, csak nem mindennapiak, honnét van hogy mind a' gyermekeket, mind a'

szüléket csak nem kényszeríteni kell a' nevelés megbecsülhetetlen jótéteményeinek elfogadására? honnét van hogy azokon is, kik a' nevelő intézetekben több éveket töltöttek a' nevelésnek olly kevés nyoma látszik? 's e' két körülményből együtt véve méltán erednek a' népnevelés hiányait fájdalmasan emlegető panaszok? Az iskolák és nevelő intézetek csekély számára, a' tanítók képezetlenségére, megvetett polgári helyzetükre 's több effélékre hiába útalunk, 's ugyan azért az iskolák szaporításával, a' gyermekek és szülék kényszerítésével és egyéb látszatos akadályok' elmozdításával a' bajon nem sokat fogunk segíteni, vagy talán az illy úton törtéendő orvoslás hihetőleg erőnket fogná felmúltni. Hozattasának be hasznos ismeretek a' nevelés legelső műhelyeibe az iskolákba, nem fognak tőlök azontúl sem a' nevendékek sem a' szülők vonakodni. Ha a' tanítók képezetlenségében keressük azokat, ezeknek neveltetésök is szükségképen hiányos volt a' hiányos nevelő intézetekben; ha a' tanítók megvetett polgári helyzetben vannak, nem szükséges következmény-e ez onnét, mivel nevendékeiket semmi valóban használható ismeretekre nem vezéreltik? ha a' nevelő intézetek csekély számát emlegetjük, nézzük meg egyfelől, hogy azok sokkal több számu nevendékek kiképzésire szintűgy elégségesek volnának, 's tekintsük más felől azon csekély eredményt, mellyet több évek' feláldozása is elő mutathat. Elfogulatlanul itélvén kénytelenek leszünk megvallani, 's a' mindennapi tapasztalás megczáfолhatatlanul mellettünk nyilatkozik, hogy a' mai oktatási rendszerekben, a' humanismus bilincsei alá nyugözve, a' leghasznosabb és legszükségesebb ismeretek, maga az irás, olvasás, számvetés, annál inkább a' rajzolás a' több kevés érdekű tanulmányok mellett egészen feleslegesnek 's alig mellékes figyelemre méltónak ítéltetnek. Innét a' gyakorlati élet minden nemeiben, bármilly elkerülhetetlen szükség volna reá, a' régi holt nyelvek' némi felületes ismerete mellett, alig találni kön-

nyen folyó értelmes olvasási tehetséget, türethető kéziratot, egy kis számvetésbeli jártasságot, rajzolat ismeretséget. Így nevelkednek azután emberek nem polgárok a' humanismus elveivel öszvehangzásban, így gátoltatik meg a' drága idő hiú pazarlásával a' hasznos ismeretek további terjeszkedése, így tétetik az ember nevelt polgár, a' társas élet foglalkozásaira teljesen alkalmatlanná 's ebben áll a' humanismus szellemi nevelése.

De most már lássuk a' realismusnak azon oldalát is, melly némi gyengeséget látszik mutatni és a' melly részről leginkább ostromoltatik. A' legfőbb ellenvetéseket következőkben öszpontosíthatjuk.

A' realismus anyagi tárgyakra fordítván a' nevenedékek figyelmét 's lelki tehetségeiket, az embert a' maga nemesebb szellemi rendeltetésének érzetétől elvonja, anyagi eszközöket vesz elő, anyagi czélokra tűz ki, 's ezek által a' lelki nemesebb tehetségek kimivelését mellőzván, az erkölcs, szép izlés, szív érzelmek' kifejlődését gyenge csirájában előli, vagy legalább megakadályoztatja.

Ezen ellenvetés nem csak meg nem bizonyított, bebizonyíthatatlan, hanem nyilvánosan hibás fogalmakra alapított előbocsátmányokból származik, annál fogva már magában elveszti ugyan minden erejét 's elég volna ugyan, az ellenvetőket ellenvetéseik világos bebizonyítására útasítani, mellyet kétségen kívül soha nem tehetnének, mindazonáltal a' hamis állításoknak tévelygéseit nem lévén nehéz kimutatni, vegyük ezeket részletesebb taglalás alá.

Maga az ellenvetés nem egyéb, mint a' realismus elveinek önkénytes félreértése, vagy inkább elferdítése. A' realismus és humanismus elvei közt létező különbséget nem a' szellemi és anyagi nevelés egymástól elválasztása alkotja, nem is alkothatja, mert a' kettő emberi természetünk lényegében elválaszthatatlan, öszve van olvadva. Erkölcsiség, szívérzelmek, szépizlés szintúgy

nincsenek 's nem lehetnek tárgy nélkül, valamint emberi természetünkben lélek és test egymás nélkül nem létezhetnek. Nincsen tehát semmi ereje azon következtetésnek, mintha az anyagi tárgyak a' szellemi élvezetektől bennünket elvonnának, mert épen ezek is magok anyagi tárgyakhoz vannak szorosan kapcsolva. Hogy ellenvetésünk megállható legyen, oda kellene okoskodásink erejét fordítani, mi szerint megmutassuk, hogy a' realismus alapjára épített nevelési rendszer a' tárgyilagos valóság ismeretekkel a' szellemi tehetségek kifejlődésének lenyomására vissza él. Valamig ezt nem tehetjük, a' realismus még hathatósabban mefordíthatja az okoskodást, méltán erősítvén: hogy mivel a' szellemiségnek tárgya anyagi, mind a' szellemiek és anyagiak elválaszthatatlannak egymástól, ketségen kívül az anyagi ismeretek a' szellemi kiképeztetést nem csak elősegítik, hanem annak multhatatlan feltételei.

Annak okáért menjünk által a' realismust a' humanismustól elválasztó légyeges különbségekre. Lehet-e embert nevelni a' nélkül hogy annak polgári viszonyait a' lehető legnagyobb méltánylattal tekintetbe ne vegyük? 's olly könnyen elháríthatjuk-e ezen köteleztetést magunkról, majd arról gondoskodni fog a' világ? Nem de örök időktől fogva a' polgárisodás lépcsőzetein fejledezett nagyobb műveltségre az emberiség, mind szellemi mind anyagi tekintetben? Nem de a' társas életi tökéletesedés, az anyagi jólét bővülködés gazdagság volt mindig a' művészetek és szép izlés' dajkája, az inség nyomoruság' érzete pedig a' szellemi kifejlődést mindenütt és minden időben alásujtotta? És vallyon milly szempontból tekintjük az emberiséget, a' szellemi kifejlődést? Csupán egyes emberben, elszigetelve, mások iránti viszonyok hozzá járulta nélkül? mert így az emberiség' fogalma semmiségbe sülyed; avagy átalánosan? mert így meg kell felöle győződve lennünk: hogy az emberi társulatok, a' nemzetek, és a' jelen kor' műveltsége az, a'

mi egyesek' műveltségi kifejlődését multhatatlanul feltételezi 's az egyesek műveltségi kifejlődésére semmi hathatósabb eszközzel nem munkálódhatunk, minthá a' társaséleti műveltséget kitelhetőképén előmozdítjuk, a' társaséleti fenntállásnak és jólétnek biztos alapokat vetünk. Mind ezt pedig másképen képzelni sem lehet, hanem ha nevelési rendszerünkben szükségképen tekintettel lennünk a' polgári viszonyokra, ha olly polgárokat igyekezünk és tudunk nevelni, kik a' magok helyzetének betöltésére mind szellemi, mind anyagi tekintetben képesek legyenek. A' szellemi kiképeztetést tehát, a' realismus elvei semmi tekintetben félre nem vetik, sem ki nem szorítják; hanem egyedül az eszközök megválasztásában különböztek a' humanismus felállított elveitől. Ezek pedig továbbá abban állanak: -

Eszméken kell kezdeni a' nevelést — az eszmék' külső jelei a' szavak és nyelv, tehát az eszmék gerjesztésére leghathatósabb eszköz a' nyelvek' tanulása. Igen de mi öszveköttetés lehet az előzmény és következtetés között, nehéz által látni. A' mi még külső jel, az nem eszköz egyszersmind, lehetnek a' nyelv a' beszéd, a' szavak eszméink' külső jelei, a' nélkül hogy azért azok megszerezhetésének eszközei volnának. A' nyelvben classicitásnak kell lenni, azzal pedig a' régi nyelvek felett semmi új nyelv nem bír, tehát a' régi nyelvek' tanulására kell alapítani nevelési rendszerünket, a' nevelést a' régi holt nyelvek' tanulásán kell kezdeni, természetesen a' nyelv elemein a' szavakon, a' szavak' tanulása eszméket gerjeszt.

Ha a' nyelvek' tanulásában az eszmék' gazdagítása tétetik czélul, akkor a' classicitas nem érdemel főtekintetet, hanem a' mennyiben a' szavak gerjesztenek eszméket, a' szavak lévén az eszmék' külső jelei, következetesebbek volnánk ha okoskodásinkból a' classicitas ide nem tartozó fogalmát kihagyván, a' szavakkal és így eszmékkel leggazdagabb nyelvek' tanulását állítanók az esz-

mék' szerzése, következőleg a' nevelés leghathatósabb eszközének. Már pedig a' szavak bővsége nem illik a' régi classica litteraturára, mellyet a' tudományok azóta tett előmeneteléhez képest még a' régi holt nyelvekben is számtalan új szavakkal kellett gazdagítani, de ezeket a' classicitas idegen barbar kitételeknek mondván, magától elveti. E' tétel, a' szavak eszméket gerjesznek; 's eme' másik: a' szavak az eszmék' külső jelei, nem csak következetes összefüggésben nincsenek egymással, hanem épen ellenkezők. A' minek eljegyzésére külső jelt keresünk, elébb meg kell annak lenni a' valóságban mint a' külső jelben, így tehát eszméinknek is elébb kell létezniök, mint azt annak külső jegyével a' szóval jegyezhetjük. Maga a' tárgyismeret az eszme, mellyet a' szó nem támaszt, hanem csak jegyez, 's minden szó, mind addig valamig annak lelkünkben tárgyismeret nem felel meg, üres hang, mint ezeket némileg már a' fentebbi értekezésben is érintettük. De már most ezeknél tovább menvén:

(Folytatása következik).

GYÖRÝ SÁNDOR.

II.

NÉMI VILÁGOSÍTÁSOK

AZ ISMERETLEN JELLEMŰ ROHONCZI IROTT KÖNYVRE.

(Olvastatott az academiai kisgyűlésben, július 18. 1842.)

A' nemes lelkű gróf Batthyány Gusztáv szíves vala 1839-ben academiánkat ronhonczi könyvtárával megajándékozni, mellynek tudományos kincsei és ritkaságaival együtt némi ismeretlen betűjellemmel írott könyvnek jutánk birtokába, mit ezentúl szabad legyen „*ronhonczi codex*“ névvel illetnünk.

A' gazdag adomány' általvételében fáradozott igen tisztelt titoknokunk Rohonczirol megérkeztével az 1840. évi egyik kisgyűlésen olly észrevétellel páros javallat közt nyújtá be ezen codexet, hogy miután az néhány bécsi tudósok' 's archoeologok' kezén is megfordulván, általában ismeretlen 's olvashatlan jelleműnek nyilvánítotték, néhány lapjának képmásolatban leendő kiadását hasznosnak, megfejthetés végett célirányosnak vélné.

Az indítvány tüsténti foganatosítása, ha jól emlékezem, azon oknál fogva, hogy előbb academiánk' tagai tennének fölötte önkényes vizsgálatokat, elhalasztaték;

megállapítatván azonban a' mutatóvány lapok' kőbevésetésére fordítandó költség adás.

Vizsgálgaták 's megkísérték- e mások a' codex kulcsának fölföldözését 's megfejtését? nem tudom. Mi engem' illet, mohón nyúlék hozzá, ismét és ismét megforgatva, hív hasonmásolatokat is véve, többször vizsgáltam, egybehasonlítottam, már hasznos eredményeket képzelve fejtegettem; majd elcsüggedve olvashatása fölött, mindannyszor félre tettem a' rendkívüli ritkaságot.

Ennyi idő lefolytával, úgy vélem nem lehet titoknokunk' indítványát fölélesztve, foganatba is nem hozni; 's bár academiánk' keblében nem történt sikeres nyomozás, a' codex némi másolata' közzétételét továbbra elhalasztani. Illy óhajtással van szerencsém a' tek. társaság' kezébe letenni vizsgálatim' nem épen hiu eredményeit, e' codex' jóllehet csak egyoldali megismerésére vezető ezen világosításimat. Nem több ugyan ez egy lépésnél a' titokteljes hieroglyph megfejtéséhez; de olly biztos lépés, mellynek nyomán ha még több összevágó körülményekre is találандnak honfitársaink, közel jutunk a' föloldás' reményéhez, vagy talán a' rejtély is tárva leend.

Szükség mindenek előtt a' codex' hű leírását adnom. Kemény bagaria bőrbe, fa, vagy papír tábla ragaszték nélkül fűzött, 16-rét alaku, 's vászon rongyból készült papirosu könyv az. Összesen 223. levelet foglal most magában. Szövetének keleti mód szerint jobbról balra folyása mélyebb vizsgálat nélkül is könnyen észrevehető. E' rend szerint a' könyv' elejét jobbról véve, 13. azon részeni elsőbbi levele épen a' bevarrásnál kiszakítotték, vagy a' molyoktól kirágaték, annélkül, hogy az elvált levelek' iratában valami hiány volna; szint' ekként a' végénél is 9. levél befűzetlen. Hibázik a' bekötött levelek' 59-ike után 8, ismét a' végső levéltől számított 17-ik után állni kellő 2, így összesen 10. levél; mindannyi kivagdosva. Az elejen és végen helyezettek-

ből hogy szinte hiányzik a' czím és végső lap, onnan vélhetni, mivel azok közül egysem mutatja olyan voltát. Ór- és lapozati jegynek nyoma nincs. A' befűzött levelek 101-ikének első lapján (mindig a' jobbróli forgatást értve) ha a' könyvet vizsásan, azaz lefelé fordítjuk, fölül eső szélén im' ezen arab számok láthatók:

„1 2: 3: 4: 5: 6: 7: 8: 9: 10: 20.“

miknek XVI. századi kezektől iratását a' számok' alakjai mutatják; a' vizsás szélre jegyzés pedig azt bizonyítja, hogy nem a' könyv' tartalmára vonatkozik, 's a' könyv' betűjellemének nem ismerőjétől iraték be. Ismét, a' végétől számítva 3-ik kiszakasztott levél' első lapján álló sorok' befejezésinél ime' betük:

„n = = p q r f t u“

Ezen szám és betű jegyeken kívül a' könyv' írás-jelleme általában ismeretlen. A' lapok' némellyike sűrűbben beírva 15, mások ritkábban 9. sort foglalnak. Legszámbak az utóbbiak.

Különössége e' könyvnek az író tollal egyszerűen, mondhatni inkább durván rajzolt vignetek' sokasága, melyek mind keresztyéni 's evangeliumi jeleneteket, nevezetesen Krisztus' élete- 's csodatetteiből vett ábrázolásokat, 's több rendbeli kisebb és nagyobb feszületképeket tüntetnek elő: mikből első tekintettel imádságra használtát könnyen észrevehetni. E' vignettek kétfélékre oszlanak; olyakra, melyek egész lapot, vagy annak nagyobb részét foglalják el, ismét, melyek a' lap' egyrészecskéjére a' szövettel vegyesen írvák. Elsőbbrendűnek mintegy 28-at olvastam.

Szemügyre véve e' ritkaságot, következő sajátságok ötlenek mindenki elébe könyvünk' további nyomozására vezér fonalat nyujtók: Észrevehető ugyanis:

a) *Huzamos használata.* Mind bőrtáblájának, — melly könyvkötői mesterség vagy ragasztás' nyoma nélkül, az ázsiai, különösen török népeknél divatozó pugillaris alaku ráfűzött boríték' szabását viseli, rendkívüli kopottsága; mind papirjának helyenként igen kitünő mocska, gyakori kézen forgást bizonyít; miből a' műnek távol sem a' késő világ' ámitására, vagy játékból koholtatását következtetem.

b) *Kereszttyén nép felekezethez tartozása.* Nem világi dolgot, hanem kereszttyén vallást tárgyazónak hirdetik a' keresztire feszített Jézus és egyéb uj frigybeli esetek' ábrázolása, valamint a' szűz anya, szentek és egyházak, meg papi személyek' képei, mikről előbb szólék. A' nyelv is tehát, mellyet rejt, kétségkívül kereszttyén nép' nyelve.

c) *Keleti ritusbelisége.* Helyenkint láthatni képecskéin papi, különösen püspöki személyeket, kiknek öltözetén a' keleti egyházruha tűnik föl, ellenben, sehol észre nem vehetni a' római egyház' papi viseletét.

d) *Ázsiai eredete.* A' könyvet ugyan papirja után ítélve, mint alább látni fogjuk, ázsiai készítménynek nem tartom, de hogy keletről származott eredetinek másolata, vagy olyan nép' egykori sajátja legyen, meggyőznek a' képecskék, miknek karczolója vagy másolója élénk figyelemmel viseltetik a' templomok' előtüntetésénél az ázsiai izlésre. Nyulánk magas tornyok, többnyire növekedő holddal diszlők alkotják az architectura' különös jellemét. De az irott sorok' balra folyása is olly eredetet árul el.

E' kitünő csalhatatlan jelenségekhez alkalmazván vizsgálódásimat, midőn Ázsia népeinek régi és jelenkori írásával gondosan egybehasonlítottam e' könyvet, meggyőződtem arról, hogy az eddig ismert keleti írásfajok közt e' könyv' betűi nem találtnak; melly okból igen hajlandó valék azt titkos írásnak (cryptographia) hinni; kedvezvén e' hiedelemnek más körülmény is, miszerint

t. i. a' betűknek egyenkénti jelelése, rendezése és változatainak összeszámításával olly sokaság tűnt elő, minővel az ázsiai alphabetek nem bírnak.

Folytatva vizsgálatimat, a' könyv' papirján némi vakjegyeket (filigram) vevék észre. Az ivenek' 16-od részbe hajtása okozta megszegések töredékesen mutatják ugyan e' jegyeket, de még is találtatik levél, mellyen egészen kivethető. Majdnem hasonlóknak tapasztalám azokat a' XV. és XVI. századi honi okleveleink' papirjain látszatókkal. Számos oklevelet bir saját gyűjteményem a' mondott két századból, miknek rongyból készült papirján némi kör alakban *mérleg* látszik helyezve; ennek a' körből hosszan fölemelkedő közép rudján vagy nyelén fölül két kerereszt vonás, olly módon, hogy a' rud' végével együtt öt csúcsu vagy sugáru csillag ábrázoltatnék. Illyetén jegyet találtam, többeket mellőzve:

1) Az ország tanácsának (Praelati Barones Nobiles et Proceres Regni Hungariae) a' csornai convent' részére Asszonyfalvi Osth Ferencz és mások ellen Sopronvármegye ispánjai és szolgabirái közül egyikéhez intézett 1451-ben János fővétele utáni kedden (aug. 31.) Demesen az ország' pecsége alatt kelt zártalaku kérdezkedő levelén.

2) Guthi Ország Mihál nádornak a' Wadosfalvi család' némi jószágba iktatását rendelő, a' csornai conventhez 1468. vizkereszt után nyolcz napra (jan. 14.) Budán kiadott zártlevelén.

3) A' csornai convent' I. Mátyás királyhoz Miháli Csákiak' 's egyebek által a' Wadasfalviak ellen véghez vitt erőszakoskodás következtébeni vizsgálatról szóló zártalaku tudósításán, melly 1475. apostolok oszlását követő vasárnap utáni 6-ik napon (jul. 24.) költ.

4) Sopronvármegyei alispán és szolgabiráknak a' csornai prépost és convent' részére a' Pásztori és Sebeházi család' némi tagai ellen hatalmaskodás végett Né-

methiben 1498. Lukács napjautáni hétfőn kiadott ítélő levelén.

5) Végre, a' XVI. századból több rendbeli irományokon, mint Castaldus' erdélyi levelein, 1552-ből, és Sopronvármegyeén, 1574-ből.

E' jegyeket titoknokunk által velem közlött Jensen' jeles munkájában kikeresve ¹⁾ miután meggyőződván, hogy afféle papírok Velenczében, a' Jenson Miklós, Collognei János, Heilbruni Renner Ferencz, Frankofurti Miklós, Cremonai Strada Antal és Walch György' műhelyiből került XV-ik századi nyomtatványoknak lennének sajátjai, olasz gyárból keletkezésökről többé nem kételkedtem:

Mivel a' codex' papirja' gyárjegyének hü lemásolása után, mit az 1. táb. 1. sz. ábrázol, tapasztalám, hogy az előszámlált oklevelek' jegyétől különbözik, azé t. i. a' körben mérleg helyett *horgonyt* állítván elő; arra fordítám figyelmemet, hogy ehhez mindenben hasonló jegyű iratokra találjak. Főlhányám azért, sorra vizsgálám több ezer darabból álló papir anyagu okleveles gyűjteményemet; 's nem is csalt reményem, mert többeket találtam épen hasonló jegyű és mineműségű papírra írottakat, mind a' XVI-ik századból; ellenben egyet sem a' későbbiből. Meggyőződtem már ezek szerint, hogy a' codex papirja ugyan az, melly honunk' majd minden vidékén a' XVI. század alatt kelendő vala 's levelek írására széltiben használtatott. Állításomat bebizonyítani szándékozó, egybehasonlítás végett ezennel benyujtom a' tek. társaságnak azon *hat* darab eredeti mind pecsétes oklevelet, mellyeknek rövid tartalma im' ez:

¹⁾ Essai sur l' origine de la gravure en bois et en taille-douce, et sur la connoissance des estampes des XV-e et XVI-e siècles. Paris, 1808. 8-o Tom. I. Pl. 18. n-o 258. Pl. 19. n-o 263, 264, 278, 279, 284. — Conf. pag. 391, 392.

1526. II. Lajos kir. saját kezével aláírott levele More Fülöp, pécsi püspökhöz, melyben bizonyos, de meg nem nevezett kanonok' halálával a' királyi kincstár-ra hárult vagyonát a' határvég' őrzésül rendelt katonák' tartására kiadatni parancsolja. Költ *Budán* urnap utáni hét' első vasárnapján. Félívre írott királyi pecsétetes, zárt alaku levél.

1553. Török János hadi főember' nyugtatványa biharvármegyei rovó Toroczkoai Nagy Istvántól fölvet 1000. fról. Költ *Váradon*. János fővétele napján (aug. 29.) pecséttel, $\frac{1}{4}$ ívnyi.

1554. Luka János gyulai vártiszt' Armpruszter Kristóf kamrai tanácsoshoz rovati adó beszédés' 's egyebek' dolgában írott levele. Költ *Gyulán*, július' 26. Egy ív.

1554. Szegedi Gergel nagyváradai kanonok és főesperes' levele Werner György szepesi kamra' tanácsosához, melyben a' biharvmegyei hátramaradt adó' beszédésétöli föloldoztatását kéri. Költ *Váradon*, sz. Lőrincz napján. (aug. 10.) Egy ív.

1564. Alsóhindvai Bánffy István kir. tápnok (asztalnok) mester' nyugtatványa tiszti díjában a' m. kamrától fölvet 500. fról. Költ *Pozsonban*. aug. 27. Hosszában megcsontított ív.

1570. körül. Mindszenti György és Bukovaczký László (hihetőleg harminczados tiszték') levelkéje a' kamrai főtiszttséghez *szomszédvári* (Sclavoniában) némi titkos dolgok fölött, Tahy urat (Tahy Ferencz főlovász mr.) illetőleg. Nyolczadrét alaku.

Mindezeket a' körben egyenest álló *horgony*, 's annak hoszúkás a' körön kívül felnyúló rúdja' végén keresztbe tett két vonásnál fogva alakult *csillag* világosan szemlélhető. Mellyik gyárnak volt az efféle horgony bélége? meg nem határozhatám; mivel azonban Jansen' fön-

tebb idézett munkájában ¹⁾ a' körben álló horgony, de a' körből kiemelkedő rúd és csillag nélkül szinte előfordul, abbéli megjegyzéssel, hogy az olly jegyű papírok Pictor Bernát, De Rubeis Jakab és Spirai Vindel' velenzei műhelyeikből került XV-ik századi nyomtatványoknál használtattak; bizvást állíthatom fölső Olaszországot az illy jegyű papírok' hazájául. A' két testvér honban nem létezvén 1546. előtt papirgyár, midőn t. i. Brassóban legelőbb, aztán 1613-ban Teplicskán, Szepességhen állítaték ²⁾, leginkább az olaszföldi kereskedés pótlá eleink' ebbeli szükségét; minek valóságát vagycsak az is eléggé bizonyítja, hogy a' honunkban talált, vászon rongybóli legrégibb oklevél 1309. évről, Gentilis bibornoktól iratott Benedek erdélyi püspökhöz Pozsonban. Tehát az új találmánynak eleink általi megismerése és használata éppen az *olasz* Robert Károly király' időszakára esik.

Nem kételkedhetni már ennyi példa' utmutatásánál fogva könyvünk' papirjának e' hazában XVI. század alatti kelendőségéről; miből, ha szükségkép nem következik is nálunk iratása: nagy valószínűséget 's erős gyanút hagy mindazáltal maga után honunkbeli valamelyik nép-feletkezethez tartozása iránt, elannyira, hogy minél nyugotibb vidékre tűznök hazáját, annálinkább gyengülne a' tájékezati hihetőség; keletibb tartományban nem iratásaért pedig kezeskedik anyagának nem pamukból volta, minő t. i. az ottani népeknél divatos.

Meggyőződven e' szerint a' codex' honunkban iratása' nemcsak lehetőségéről, hanem valószínűségéről is: méltán gyanakodtam a' rohonczi könyvtár' régi lajstromában, mely 1743-ban, 's így éppen 99. év előtt iratott,

¹⁾ Essai sur l' origine dela gravure etc. Tom. I. Pl. 18. N-o 244. conf. pag. 391. 392.

²⁾ Ungrisches Magazin. Preszburg, 1781. I. Bd. 2. St. s. 141.

némi nyomára akadhatni. Megkeresém e' végre titoknokunkat, ki is vizsgálódása' eredményeül velem tudatta: hogy a' kéziratokat mutató 104-ik lapon következő, talán e' tárgyra vonatkozható jegyzék találtatik: „*Magyar imádságok, volumen I. in 12.*“ ezentúl pedig semmi. A' könyv' alakjáróli jegyzék össze vág ugyan némikép codexunkkéval, de miután az írás jellem' különösségéről ott szó nincs, erre alkalmazni, mint kiki látja, nem lehet.

Átmegyek már az íráskörüli észrevételekre.

Ennek minősége' vizsgálatánál főleg az tetszik ki, miként nem valamelly régi alphabethól fejlődöttek, hanem kiszámolt vonás és alak-rendszerint készült jegyek legyenek betűi. Bizonyos osztályba illesztésüket fő vonásaiknál fogva ekkép lehet elrendelni: vannak ugyan is, mint az I. Tábla 2-ik szám alatt mutatja.

1-ör Egyenes vonathól állók.

2-or Szegletesek.

3-or Csucsosak.

4-er Karikásak vagy gömbösek.

5-ör Kereken görbék, vagy hajlottak.

6-or Vegyesek, mellyek' vonásai többfélékből alkatvák. Ezekhez járulnak némi czifraság- vagy választóknak látszó jegyek.

Az ekkénti elrendezésnél meglepő vala azon kitünő nagy hasonlatosság, melly a' könyv' némelly betűi, és a' IV. Béla kir. rézpénzeivel honunkban együtt találtató ismeretlen rézpénzek' számos jegyei között előfordul ¹⁾. Itt is, valamint ott, a' magán álló egyenes vonalak és fél

¹⁾ Magyarország' ekkorig ismeretes pénzei. Budán, 1841.
4-r. XI. táb. 323. és 324. szám.

meg egész karikák főszerepet játszanak. A' két különböző írásnemet viselő pénzeken megismert változati jegyek vagy siglák ¹⁾, melyekből itt az I. Táb. 3-ik száma néhányat előad, nagy hasonlatosságban taláztatnak a' könyv' betűivel. Ezen tapasztalás, miután a' kérdéses rézpénzeket álkészítménynek vagy csak gyanítani is okunk nincs, azon meggyőződésre vezetett: hogy e' könyv' betűi sem koholtak, hanem valódi írás formák.

Legyen szabad e' szempontból kiindulva észrevételemet némi történeti combinatioval támogatni.

Tudván tudjuk tek. academia! ha egyebűnnen nem is, minapában e' helyen fölolvastam értekezéséből, miként hazánkban egykor feles számú tatár népség tenyészett, alkotmányi javadalmakban a' kúnokkal osztályrészes ²⁾, melly időjárával emezekkel összekeveredve, a' keresztyén vallást is rég fölvéve, magyarrá változott által ³⁾; tudjuk azt is, hogy e' népfелеkezettől maradt fön a' hibásan kúnokénak nevezett szentmiklósi miatyánk. Létezett hát e' honban, sőt törvényeink nyomán még a' XV. században saját neve alatt virágzott olly keleti népség, mellynek a' mieinkétől különböző nyelve és tulajdon írástudománya előttünk kevesbbé ismeretes. Igen is hihető, hogy e' nép, keresztyén hitre tértevel a' vallási dolgokat anya nyelvén és keletről hozott betűivel iratá le írástudói által. Nem keletkezhetett-e így a' mindenben keleti izlést mutató imádságos könyv; a' mi rohonczi codexunk? melly habár nem eredeti is, de bizonynyára hajdani másolatra mutat. A' IV. Béla korabeli rézpénzek'

¹⁾ Közlemények a' IV. Béla' korabeli ismeretlen rézpénzekről, Athenaeum, 1842. I. f. év 34. szám. 559 — 535. szelet.

²⁾ Tudománytár. 1842, III. IV. A' magyarországi tatárokról.

³⁾ A' magyarországi tatárokról. Tudománytár. 1842. IV.

betűi, és e' közötti tagadhatlan hasonlatosság; mintegy följosít bennünket e' hiedelemre. De más körülmény is kedvez e' föltételnek. A' rohonczi könyvtár' első alapítója Batthyány Lajos nádor vala († 1766.), ki tisztinél fogva egyszersmind a' kúnok' birája levén, mi könnyen juthatott a' kúnok között is már ritkaságnak gyanított könyv' birtokába? valljon nem kedveskedésül nyújták-e be neki, maguk az elkúnosult tatárok? — Mellőzve azonban a' merő hozzávetésekből húzott kevés nyomatéku találgatásokat, lássuk már, lehet-e némelly betűkből értelmet adó szót kihozni?

Hosszas taglalgatásom, uj meg uj megkisértésem után a' költő' ime' szavaival: „*Davus sum, non Oedipus*“ magamat vigasztalva tevém le a' rejtélyes iratot; a' részbeni erős hiedelememet mindazáltal, hogy a' gyakorta előforduló $\triangle O \triangle I$ és $\triangle O$) I szóban *Jézus* nevét, az imádságok' végen álló $\overline{\text{A}}$ -ban pedig az *Ament* kell olvasni, elnem halgathatom. Igazam van-e, meg fogja mutatni az idő, ha majd mások szerencsésbek leendnek a' kulcs' föltalálásában; minek kikeresése, és a' szükséges próba-tehetése végett a' II. Táblán ide melélélt négy lapi másolatot javallanám köbe vésetni.

Azok' megnyugtatóására végül, kik ezen írást, csak azért, hogy az eddig ismert alphabetekkel rókonoknak nem találják, ujabbkori koholmánynak vélve, megvetendőképp tekintenek, ide iktatom a' hires archaeolog és keleti nyelvbuvár' Fraehn Ker. Márton' fölötte fontos és e' tárgyra igen illő szavait, ki a' régi oroszok' arabirók által tanúsított X-ik századi ismeretlen betű jelleméről eképp nyilatkozik: „*Dass wir diese Schrift — nicht kennen, kann kein Grund seyn, der uns an ihrer Authenticität zweifel liesse. Wäre sie die einzige, bei der wir unsere Unwissenheit zu bekennen gezwungen sind? Befinden wir uns nicht in demselben Falle z. B. mit derjenigen, welche einst die Völker des südlichen Sibiriens brauchten und von der wir an Felsen und auf Gräbern, an den Ufern*

*des Jenisei, den Quellen des Tobol und Irtysch u. s. w. noch so viele Reste antreffen; oder mit derjenigen, in welche die Inschriften der Münzen der Ispebed's von Masenderan abgefasst sind? Sind nicht diese und so manche andere Schriftarten des Alterthums noch Räthsel für uns? Wird aber desshalb, weil sie es noch sind, Jemand die Aechtheit derselben in Zweifel ziehen wollen? So möge den auch die hier in Rede stehende in dieser Hinsicht nicht angefochten werden.“*¹⁾ — Rég - e az ideje hogy a' sassanida pénzék' pelvi iratát elolvashatja a' tudós világ? vagy fölfedezé- e már a' partus pénzék' ismeretlen betűinek kulcsát? Számtalan régi írás nemek hevernek még homályban. Ne kétkedjünk, 's ne csüggedjünk el azért hazafiak! Talán számunkra is rejt a' gondviselés valami fontosat ismeretlen jellemeiben. Tegyük tanulmányunk' legalább mellékes tárgyáa az illy homályos régiségeket. Íme, itt is egy új érdelet a' buvárkodó lelkeknek!

¹⁾ Ibn-Abi-Jakub el — Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen im X. Jahrhundert n. Ch. kritisch beleuchtet. St. Petersburg, 1835. 4-to S. 15.

III.

MÉG IS A' SLÁVOK?

TÓT NEVÉRŐL.

Mikor jöttek a' sláv népfajok Európába, őslakosok-e ők itt, mint Surowiecki és Schaffarik állítják, vagy csak 126. Krisztus előtt nyomattak át a' Tanaisson massagétak és alánok által? mint Halling mutogatja — olly kérdések, melyekről a' vizsgálatok még koránt sincsenek bevégezve.

Honnan jöttek Ásia belsőjéből a' Tanaishoz, melyen tul laktatja Herodot sauromatáit, kiket mint slávokat — az Ister melléki syrmat, vagy syromedus scytháktól Scylax e' részbeu eldöntő helyénél fogva meg kell különböztetni; — még eddig szinte nincs határozottan kimutatva. Csak gyanítólag vethetni hozzá, hogy a' slávok is egykor legalább részben a' mai chinai Tataria éjszaki felében laktak, mert régi vallásokban Mone fejtegetései szerint a' *dualismus* fogott helyt, midőn a' scythia german népek közt a' *trias* játsza a' főszerepet, melly vallásos rendszer a' néptökek számával is összefüggeni látszik, midőn Procop és Jornandes, két illy fő sláv néptökét említnek, (Antes et sclabeni) 's a' sláv ha-

gyomány szerint — mint Mone mondja — Góg és Mágog a' slávok törzsökei. Már pedig Góg és Mágok lakjai mind a' szentírásban, mind napkelet íróiban (Asseman bibl. orient. t. III. p. II. 16, 17 és Halling, Wien, Jahrb. B. LXIII. p. 215.) többnyire egy helyre utalnak, hol tehát legtöbb sikerrel lehet a' slávok eredeti honját is nyomozni; mert ha bár némelly keleti írók nyugoti Kaukasushoz kötik is Gógot és Mágogot, (Vater, Commentar zum Pentateuch: I. 97.) de a' legtöbb rész China éjszaki részében laktatja őket, hol *Tschin* és *Matschin* egyenlő vonalú nevek vagynak. A' mellett slávok már néhány százszal Krisztus előtt lakhatták is a' Kaukasust; mivel Herodot sauromatái is ott közel laktak, Plinius és Ptolomeus *serb* népei szinte Kaukasus éjszaki végágában a' mai *Serba* tatárul *Sarpa* folyáviznél jegyeztetnek fel, Nicephor pedig még a' VIII. században is slávokat költöztet onnan ki Európában. ¹⁾

Firdussi Schahnameh című épossában *Rus* és *Saklab* (sláv) nevek egymás mellett jönnek elő, a' slávok turani népek közé számítvák, tehát Chinával tö-

¹⁾ A' Cimmerico accolunt Maeotici, Vali, *Serbi* Arrechí etc. Plinius h. n. VI. 7. Ptolomaeusban pedig „inter Ceraunios montes et Okha fluvium Orindi et Vali et Serbi (*Σέρβοι*) 1. Schaffarik über die Abkunft der Slaven p. 66. Procop szerint sátorozók voltak a' slávok „sparsim et raro positis tabernaculis regionem obtinent, quo fit, ut magnum occupent spatium“ Stritter 11, 29: Jornandes is írja „Hi paludes silvasque pro civitatibus habent“ tehát nagy műveltségekről beszélni sem lehet, és ha házakban laktak, mint tudós tagtársunk Jerney ur mondja — azok csak viskók lehettek, Pannoniában a' mi városok voltak azok római és germán telepektől valók.

Nicephor 763. írja, slavenní patriis finibus extorres Fuxinum trajiciunt, hi ad fluvium quem Artanam nominant, consederunt. Breviar. Histor. p. 44. Paris 1648. Kozárok nyomták őket ki, 's Thraciába vonultak.

szomszédosok is, ha összevetjük Ibn - el - Wardi *Jadschusch* és *Madschusch* (= Góg és Mágog, a' zsidó *g* az arab *dsch*) földével, mely *Eb - Sin* azaz China éjszaki részében van, hol magos hághatlan hegyek vannak, hol az általa adott néprajz is talál a' Procop által adott sláv néprajzzal. ¹⁾

Ha már kimutatható lenne, hogy *tot* vagy *tat* nevű népek is laktak egykor magas Ásia éjszaki részében, hogy a' nevezet ott régi, és máig is otthonos, hogy annak bizonyos értelme is van, melyet a' magyar nyelvből nem meríthetünk, alkalmasint hihetővé válnék azon véleményem, mely szerint a' magyarok ásiak lakokban már kedvetlen érintkezésben voltak *tot* vagy *tat* nevű népekkel, vagy pedig a' nevezetet chinai szomszédjaiktól tanúlták el, 's itt megtelepedések óta azt a' slávok irányában lenézés és gunyképen használták mint a' chinaiak: mert az nem tagadható, hogy mind a' magyar földön e' nevezet gúnyszó, a' mennyiben az chinai és magyar szájban használtatik, és valamint Marothot ágyasai után csufságból nevezék el elődeink Ménmarothnak, a' svábokat mikép a' dubniczai kronika írja „szaros németeknek“ úgy a' slávokra is csak hason oknál fogva ruházhaták a' *tót* nevezetet.

Azonban mindezen állításokat azon feltétel körülményezi, hogy a' magyarok egykor nem csak Uralnál hanem azon túl is keletre China határaihoz közel, ha nem épen belől laktak, 's egyes csapatjaik onnan az Uralhoz nyomattak, vagy önkénytesen mentek oda, hol a' magna Hungáriát megalapították.

Hogy a' finn-ogor sok ágazatu és számos népségü nagy nemzet hajdan ásiak Sibiériában is a' chinai birtokig elterjedve volt, hogy az Altai hegyek éjszaki lánczolatai

¹⁾ Hammer Wien, Jahrb. B. IX. p. 42. Halling ibidem B. LXIII.

ma is ravák finn — csud temetőkkal, 's más hasonromokkal, hogy ott a' geographiai nevezetek' egy része a' finn — magyar hason helynevezetekkel még az értelmezésekben is igen sokszor találunk, hosszabb kivonatban előadtam a' Finn-Magyar nyelvről készült munkámban, elég legyen itt hát csak azt megemlíteni, hogy a' magyarok nevét e' földrészen a' Sajanszki hegynél ma is fenntartja a' *Madschar* tó neve, melyben erednek a' *Tuba* és *Kesyr* (keserű?) vizek, hol máig is motorok lakják a' sebes *Amul* folyóviz' mentét, mely ismét a' magyar név elváltoztatása lehet, mert az *Amul* viz neve is nem egyéb mint a' magyar *ömlő*, melynek sebes ömlése, vagy is ámulást okozó rohanása felett a' magyar *ámul* ige viszonyos felvilágosítást ad.

De hagyjuk most ezeket annyiba, lássunk a' *tót* vagy *tát* népről valamit.

A' *tát* nép — írja Ritter — a' hét ágazatu régi *mohó* (mohó azaz mongol) nemzetnek egyik szakadéka, mely a' chinai annalisok szerint a' tungusokkal Corea éjszaki részén és Gobi keleti szélén Songari-Ula, Khalka és Kerlon vizek' közt lakott, véres csata után 824. a' mohók meghódítottak és elszélesztettek a' khitáni tungus fajú dynastia által, mely 907 — 1115. közt éjszaki Chinában uralkodott. Ez a' mohó nemzet, melyet már a' VII. században említnek az annalisok, a' tatokkal sógoros szomszéd nép volt Bajkál tó délkeleti oldalán azon időben, 's elválások is akkor tájban ment végbe, midőn is a' tatok Inschan hegyekre délre húzódtak. A' chinai országos geographia csak négy fő mongol ágazatot említ, u. m. *Mungku*, *Taitschud*, *Tata's Kerqit* nevüket: 880. a' Song dynastiának szolgáltak a' taták, vagy tatok, határőrzők és lókereskedők voltak. (Erdkunde I. 250.)

Neumann szerint a' chinai *ta-ta*, vagy *ta-ta-or* = tatár, a' jobb írók mongolokat értnek a' néven, de a' nyelvészokás kiterjeszté azt a' tunguz mongol és turk nép-

fajokra is köztők a' IX. században lett ismeretes a' *tata* nevezet. (Asiat. Studien I. p. 123; 125.)

A' tatárok chinai neve — írja Klaproth — hogy megismerék őket a' IX. században *ta-ta*, vagy *tata-öl*, melly csak rossz kimondása a' tatár szónak, mivel *r* betűjük nincs a' chinaiaknak. (Asia Polyglotta p. 202.) Abulghasi szerint a' tatár név kezdetben csak egy népfajnak volt a' neve, melly magában hétezer családot számolt, 's hogy elhatalmasodott, nevét is tovább terjeszté. (Malcolm t. 1: 99—103.) Abel Remusat pártolja az értelmet, de Hammer az orosz író Hyakinth mongolokról irt munkáját bírálván, azt jegyzi meg, hogy *tata*, *tatár*, *tatán* mindegy, 's midőn Hyakinth Klaproth ellen vitatja, hogy a' chinai tatár név nem egy, magának is ellent mond, mert ő maga a' tatánokat négy mongol törzsökből állóknak vallja, u. m. *chörö*, *mongol*, *taidtschut* és tatár nevüekből. (Wien, Jahrb. B. LXVII. p. 5 — 18.).

De hát mit jelent a' *tata* vagy tatár szó? chinai-e az eredetileg, vagy pedig mongol? az elsöre nézve azt jegyzem meg, hogy valamint a' *tadschik*, *persa*, *táxi* nevek Chinába csak átültetvék azóta, hogy Persiával érintkezésbe jött a' birodalom, ugy a' *tata* vagy tatár név is csak illy elkölcsönözött szó a' szomszéd mongol földről, mit már Wahl is állított, midőn Plath Mongoliáját vette bírálat alá. (Allg. Lit. Z. 1831. Nro. 173.).

A' mi a' szójelentését illeti, azt Gatterer, Gaubil hiteles chinai missionarius után így adja a' kalmuk népeket gyöngé beszéd műszereik miatt a' chinaiak *hjong-nuk*nak csufságból nevezik, ambár *hun-ju* tunguzul urat jelent is, mivel ők a' tunguzokon uralkodtak. A' *hjong-nuk* (vagy hunnusok) más chinai neve *tata* a' mi idegent, külföldit, nem chinait, vagy is barbarust jelent, a' tunguzoknak is e' nevet adták, de hogy a' hunnuskától megkülönböztessék, amazokat keleti, eze-

ket nyugoti tatáknak nevezték el." (Comment historica 1-a de Hunnis. gött. Anz. 1797.).

Hogy a' chinaiak gúnyszó értelemben szokták használni a' népneveket azt Remusat is állítja, midőn így ír, „majd minden chinai népnevek' vagy is a' tatár dynastiák nevei bizonyos sértő jelentésűek a' chinai nyelvben, 's többnyire kutya-fajhoz-kötetvék, ilyen a' *hiun-yi*, (= eladott slávok, esclaves vendus) *hian-yun* = canaille, *hioung-nou* = mauvais esclaves, *thou-kionei* = chiens insolens: ez utolsó úgymond hű átírása a' turk szónak, de szántszándékkal választottak két characteret, hogy csufjelentésűvé tegyék a' turk nevet" (Recherches etc. p. 8, 9. és Schmidt Forschungen im Gebiete der Völker Mittelasiens. Petersb. 1824. p. 42.).

A' *tata* név hát Chinában gúnyszó értelmű szóvá vált, 's ennek nyoma van a' turk fajú népek közt is, kiket a' mongolok egykor meghódítanak, mert a' kasáni, astrakáni török fajú népcsapatok ma is a' tatár nevet gyalázatos névnek veszik, 's így semmi áron nem neveznék magokat. (Klaproth Asia Polygl. p. 209.).

Azt lehet hát mindezekből következtetni, hogy a' tat, vagy tatár név éjszaki magas Ásiában rég otthonos, hogy az mind Chinában, mind kőfalain kívül gúnyszóvá vált, miután a' régi tata nevű népség mások által, nevezetesen a' mohók vagy mongolok által elnyomattatott, mert Schmidt is írja Szanang Szätsän után, hogy a' taidschodok, kiket 's tadsche és tata név alatt említnek a' chinai írók, miután a' mongolok által elnyomatták, tatároknak neveztetnek, melly mongolul már Pallas magyarázata szerint is adózót (tributpflichtig) jelent, honnan *tatalgha* = adó, tributum. (Forschungen l. c. p. 50, 101, 161, 's Pallas Sammlung: histor. Nachricht: 2 Th. p. 429.).

Ezek szerint ime eljutottunk volna egyik véleményes magyarázatomhoz a' tót név felett, melly szerint a' magyarok még ázsiai laktokban gyakori érintkezésben lévén a' mongolokkal és chinaikkal megismerkedtek e'

gúnynevezettel, és azt Pannonia' elfoglalásakor a' slávok irányában használták, az sem lehetetlen, hogy sláv nép maradványokat is ismerhettek ott még, kik a' mongolfaju hunnusokban felolvadtak; mert hogy Attila hunnusai a' mongol törzsekhez tartoztak, úgy hiszem eléggé bebizonyítám a' finn-magyar nyelv czímű munkámban, mihez még azon körülmény is járul, hogy a' hunn vezérek nevei ma is a' mongol nyelvből megmagyarázhatók, a' minthogy meg is magyaráztattak. (Schmidt Forschungen: p. 50.) De továbbá Schütz tapasztalatai szerint némelly sláv telepek a' Némethonban mongol arcználak, kaponya alkatjuk is hasonlít a' mongolokéhoz, (Wien, Jahr. B. XIX. p. 51.) hogy pedig a' hunnusokkal slávok is keverve voltak a' historia bizonyítja, mert Procop is írja rólok, hogy hunnus szokásokat követtek, (τὸ οὐννικὸν ἥδυνς) Schaffarik pedig a' hunn és sláv nevek közt épen úgy hasonlatosságokat követel, (Über die Abkunft etc. p. 131.) mint Schmidt a' mongol hunvezér nevekre nézve; Cedrenus is írja „hunni, qui et slavi“ a' mi ha általjában véve nem igaz is, annyit mutat, hogy némelly sláv ágazatok jókor felolvadtak a' hunn mongolfajta népek közt.

Természetesen itt még azon ellenvetést is tehetni, hogy vállhatott tat tata szókból magyar szájban *tót* kimondás, erre már tudós tagtársunk Jerney ur megfelelt; mert az *a* nak *ó*-ra változtatása ma is szokásos köztünk, a' mellett a' mongol kiejtést a' mongol nyelv dialectjei szerint elébb tudnunk is kellene, hogy illy ellenvetést alaposan formálhassunk, mivel Klaproth megírta már, hogy bajos a' mongol szokat és neveket helyesen írni és közölni, ha helyben azoknak kimondását nem halljuk. Így állván a' dolgok, azon sincs most már minn csudálkozni, hogy *tat* hely és személy nevek épen olly gyakoriak éjszaki Ásiában, mint honnunkban, például Herbelot *Tata* és *Tatal* folyóvizeket emleget chinai Tatárországban, *Thathu* chánt hoz fel a' toukieu' dynastiából,

Thota hegyről szól a' csepiek földén. (Bibl. orfen. t. VI. p. 3—5, 244.) *Tata Tunno* Schmidt szerint mongol fő ember neve, ki Dsingiskán alatt uigur írásra tanítá az ifju mongol herceget, (Fundgruben des orientis VI. B. III. Heft p. 321. (*Tutia* vagy *Thutu* más írás szerint Timur idejében mongol herceg volt. (Schmidt l. c. journal asiat: 1833. Nro. 69.) keleti írókban *Toutok* Jáfet unokája, Turk testvére. (Herbet t. 1: p. 440.) már pedig Góg és Mágog a' slávok két törzsökei Jáfettől származtatnak. Toto hely van China határában is mongol földön (Ritter 1: 149.).

E' volna hát egyik véleményem a' slávok tót nevé-ről, másik véleményem oda megy ki, hogy mivel Pannoniában már a' római időkben nagy részint kelta' és german faju népek laktak, millyenek voltak a' skordiskusok, bojusok, markomannok, quadok, jaszvingok vagy jazyges metanastae, góotk, scyrek, herulusok, gepidák, longobardok, szászok (ez utolsokról már első Theodobert levele is emlékezik a' VI. századból) továbbá Nagy Károly is letiporván az avarokat, szinte szász bajor, frank, sláv telepekkel látta el felső Magyarországot, ¹⁾ azátán a' német császárok egész a' magyarok kijöveteléig parancsoltak a' sláv morva birtokokban és Pannoniában, önkénytesen következik, hogy országunkban független sláv birodalom soha sem létezett; mert előbb rómaiak, azután gótok, hunnusok és avarok' ezek után frankok és a' karolingiak, végre a' német császárok' tarták függésben Pannonia' nagy részét, a' keleti görög császárság szinte fenntartván jogait a' délkeleti részekre, habár ott a' népforongás miatt a' VI. század óta inkább csak precarium volt minden bir-

¹⁾ L. Hormayr Taschenbuch 1813. és Archiv für Litteratur- 1815: 25, 42, 58, 144. száma. A' jászvingek német eredetét jól megmutatá Schaffarik.

tok, a' mint egyik népfaj a' másikat azon részekről tovább tolta.

Felső Magyarorszáiban és az austriai birtokban slávok az avarok társaságában jelentek meg, kik nekik uraik voltak, mint Fredegar nyilván írja ¹⁾). Bél Mátyás tisztán látta a' dolgot, midőn írja „*germanos slavi, hos hungari sedibus antiquis expulerunt.*“ Pozsony, Nyitra, Borsch, Zólyom, Hont, Thurocz, Trencsin, Liptó, Árva megyék lakosai german fajuk voltak a' sláv morva uradalom felállása előtt, de egyéb részeit is Pannoniának a' Kárpatok, Duna és Tisza között gepidák lakták, honnan Magyarország neve az előtt Gepidia is volt, ²⁾) 's e' gépidákat a' longobardok forgatták ki birtokaikból, kik az avarokat is felhívták segítségül. Nincs elegendő historiai ok arra, hogy a' slávokat Pannonia öslakosainak tartsuk, midőn részletesen is kimutatható, hogy felső Magyarország tót lakosai az avarokkal jöttek oda, azért Avaria, Hunnia, Slavonia, Pannonia változatosan jönnek elő azon idő óta az oklevelekben és kronikásoknál; más az, hogy cseh és morva földről szivárgott a' tót népesség egy része a' IX. században által, midőn a' Mojmarok, Ratislavok, Svatoplugok uralkodtak Marahaniában, melynek nagyobb része Dobrowszki szerint Magyarorszáiban volt, ³⁾) de hogy ez a' sláv országlás is nem független volt, hanem fejedelmei a' német császár-

¹⁾ „*Qui singulis annis hiemandum in slavos venerunt, feminas et filias eorum in stratum sumebant, tributa super alias oppressiones exigentes.*“

²⁾ *Ουγγρια πρώην δε Γηπεδον — οὐγγροι, οὗτοι ἐλέγοντο το παλαιὸν Γηπαιδες*: I. a' görög kézirat megismertetését a' peutingeri tábla mellett. Wien, Jahrb. B. LXII. Anz. Blatt p. 24:

³⁾ *Mährische Legende von Cyrill und Method. Prag, 1825*: 's a' három Morva földről Wien, Jahrb. B. XXVI. p. 221. B. XXXVII. p. 46.

rok vasalljai voltak magok elismerik a' sláv historiusok, midőn többeket közülök elkezdve Mojmártól, az első morvai keresztyén herczegtől (824.) letettek, megbüntettek, 's más uralkodókat neveztek ki a' császárok. ¹⁾ Innen már megmagyarázható az is, miért Arnulf császár felszólítá a' magyarokat a' hűségtelen marahánok megbüntetésére, minek következtében Swatopolk országa szétbomlott, 's az életben marad slávok is Constantinus Porphyry: tanubizonysága szerint ²⁾, elszéledtek mindenfelé, magyar, horváth, bulgár földre kiköltözvén; minél fogva alkalmasint hihető, hogy a' mai sláv lakosság ottanni nagy része későbbi szállítvány a' szomszéd sláv földekről, miről Wagner és Bél Mátyás több okleveleket közölnek, és tudva van, mikép Ottocar és a' hussiták idejében cseh 's morva népeknek felső vidékeink menedék helyül szolgáltak.

Mindezekből csak azt következtetem, hogy mivel Pannoniát római időktől fogva nagy részben germán és nem sláv fajú népek lakták, mivel Cseh- és Morvaország is a' német császároktól függtek, a' mellett a' magyarok kijöveletekor épen német fő hatalom alatt állottak Swatopolk maharánjai, lehetséges, hogy elfoglalván a' magyarok Swatopolk országát, mellyet német birtoknak néztek; mivel fejedelmei német vasallok voltak, a' meghódított sláv lakosokat *tótoknak nevezgették mint németeknek alattvalóit*, hogy pedig a' tót csak a' *deut*, vagy *tent* német név változtatása, melly a' IX. és X. században, tehát mikor a' magyarok megfészkeltek magokat épen *thiot*, *thot*-nak hangoztatotta, következendők mutatják.

Adelung szerint *thiod*, *thod*, *dot*-nak mondatott régen ki a' deutsch név, melly vérrokont jelent, Schmel-

¹⁾ Abhandl. des böhm. Gesellsch. der Wissensch. 1. B. p. 51.

²⁾ Fejér Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungar. nexus Ofen, 1839. p. 10.

ler pedig a' germán névről értekezvén, 's megemlítvén Pomponius Mela, Plinius, Ptolemeus teuton népeit különösön a *deutsch* szóról írja, hogy az gótul *thiuth*, azért *ungithiut* = barbarus, köz fő név minden german ágazatban a' góth *thiuda*, angelsaxul *theod*, altnordisch *thiod*, altdéutsch *dheodha*, *thiota*, *diet* = gens, azért angelsaxul *dheodan* = sociare, honnan *thiot-isc*, *thiut-isc* = gentilis popularis. (Abhandlung der Bayer. acad. B. 1. 717—734.) Grimm így ír „*thiuda* und *Volk* bezeichnen den edelsten Begriff von *populus* und *natio*, die alten nannten sich selbst *Gu-thiuda* (Castiglioni Specim 1, p. 26.) die Franken in Ludwigsliede *thot Vrankônô*“ ismét „*tenta* lettisch = gens, regio, gothisch *thiôta* = gentes, neutrum *thiot*, bey Ottfried *thiote*, bei Notker *diet*, bei Tatvan *thiota* (Gramm. III. 472, 473, 474: I. 377: 586, 630.) Arndt *teut*, *tít*, *tut*, *thuit*, *thuat* farmákat is közöl (p. 159, 235.). Mone írja, hogy a' deutsch vagy thiuth név a' VIII. században lett közönséges névvé, miután Nagy-Károly az egyes német herczegségeket monarchiai alakba önté. (Geschichte des Heidenthums p. 134.) tehát a' magyarok tudhatták is a' IX. században a' nevet, a' mit abból is gondolok, mert Turóczi szerint épen Arnulf *Detre* vezérét hallhatatlan Detrehnek hívták a' magyarok (Chron. p. 1: c. XII. Kátona histor. Ducum p. 205.) e' név pedig ismét nem egyéb, mint a' német *Diot-rih*. (= Ditrich. Grimm II. 581.). Továbbá mint a' freisingeni Otto írja német zsoldosok (*hospites quos nunc solidarios dicimus*) nagy számmal voltak már kezdetben köztünk, kiktől egyet mást el is tanultak őseink, 's tán szent István leányának *Tuta* neve is (Cornides Vindiciae p. 155.) illy német eredetre mutat, mivel Warnefrid is *Tato* longobard királyt említ, ki a' herulusokat megverte a' Fertő tónál ¹⁾).

¹⁾ Bellum exortum est inter Tatonem atque Rudolphum Herulorum regem. (l. 2.).

Egy harmadik véleményt is lehetne még pártolni, mely nézetem szerint tán legalaposabb, mely abban áll, hogy a' *tót* nevet ősvilági szónak kell venni, mellynek kezdetben vallás értelme volt, mely különböző, de mindig közel rokon értelmekben elterjedt a' földhátán, 's a' magyarban is a' *faltos* vagy *tátos*, a' *tata* vagy *atya* szókban korán megfogamzott. Hogy a' dolog így áll, azt kétségtelen adatokkal be lehet bizonyítani, csupán azon körülmény maradna fevilágosítás nélkül, mi czélból élhettek a' magyarok slávok irányában illy vallásos ősvilági szóval; de ha meggondoljuk más felől, hogy ugyan azon egy vallásos szónak jó és rossz értelmei kerekedtek ki idővel a' nemzetek szájában, mint a' német *Teufel* 's a' magyar *rút* (= röt, roth) szók bizonyítják ¹⁾, mire Schmidt sváb szótára is bő adatokkal szolgál, 's minek okát bizonyosson csak vallásos viszonyokban és a' régi ásiái daemonológiában kell keresni, nem lesz épen megfoghatatlan előttünk e' névnek alkalmazása, ha megértjük, miképen isteni, atyai, nemzési, tanítói és ördögösi értelmezésekben mintegy körülhálózta az egymástól most már legtávolabb eső nyelveket is melly magosabb és eredetibb szempontban aztán az indiai, chinai, aegiptomi, persa vallásos rendszerekben, az éjszak ázsiai schamanismusban mutatkozó hasonhangzatu nevezetek titok lepte jelentésekig ha bár sejdítőleg is elhathatni, mivel az indogerman, turktatár és finn-ogor *tata*, *tót*, *tát*, *tat* hangzatu szóknak vallásos gyökértelme jó vagy rossz értelemben kipuhatható.

Csekély ugyan azon közlés, mellyet ez irányban adhatok, mindazáltal elégséges további figyelmeztetésre 's már ha egyes szók felvilágosítása által is némi

¹⁾ L. Hallingot *Gesch. der Skythen* 4, 335, 335: és Schaffarik könyve birálatját. Wien, Jahrb. B. LXIX.

hasznót tettem nyelvünkre nézve, elég érdeke leendő az itt közlendő szövizsgálataimnak.

1) Az aegypti *Tót* vagy *Toth* isten névről Bochart (geogr. sacra p. 662. edit Willemandi) bőven ír, phoenicziai nyelven *τὰντος* (= *tátos*?) Philo Bibliusban, ki Sanchthoniathont írta ki, Aegyptomban *Thouth*, *Theuth*, *Thoth*, *Thut* formákban használtatott a' szó ugyan csak Philo Biblius szerint, kinek tulajdoníták az írás létrehozását. Plato *Theuth*-nak írja, 's az ő idejében már aegyptomi istennek, vagy istenes embernek hitték, Ciceroiban *Thoyth*, *Theuth* olvasás felváltva áll, Lactantiusban *Theutus*, a' görög epigrammában *Θωθ* (= *Tóth*) nak van írva. Galliában *Teutates* név alatt volt ismertes, Lucanus e' néven említi, és Livius Merkurnak magyarázza „Scipio in tumulum obversus, quem Mercurium Teutatem appellant“ (l. 26.). Sanchthoniathon az aegyptomi Toth könyveiből tanult, ki alexandriai Clemens szerint sokat írt a' csillagászatról, 's más tárgyakról, melyeket e' tudós atya laistromozott is. (Stromatolog: l. 6.) Az esztendő első hónap neve *Thoth* volt Aegyptomban mint Censorin írja „propterea quod initium illius sumitur cum primo die eius mensis, quem vocant Aegyptii *Thot*, caniculae sidus exoritur.“ (c. 18.) és már Sirius csillagról írja Solinus „quod tempus Aegyptii sacerdotes natalem mundi judicaverunt“ (c. 35.) Tehát nemzés, teremtés, kezdet fogalmai lappangnak a' *Tót* szóban, szint úgy mint az *atya* és *tata* szókban, 's a' *tátosok* bizonyoson papok voltak, kik jövendöltek, áldoztak, 's e' nevezet mint vallásos szét elterjedett Cicero szerint is, ki azt írja, „hogy öt Merkur volt, 's egyiket *Thoth*-nak hívták az aegyptomiak, kiről az esztendő első napját is elnevezték“ (de natura deorum l. 3.) Tudományáért mint bölcs tanító atyának Hermes Trismegistos nevet adtak Lactantius bizonyosságánál fogva, (l. 1: c. 6.) azért a' galliai *Teutates*, a' german *Tuito* isteneket nem ok nélkül vették a' tudósok e' *Tóth* istennel egynek; mert Caesar is

írja „deum maxime Mercurium colunt, hunc omnium inventorem artium ferunt“ (b. gall. l. VI, c. 17.) Tacitus szinte hasonlót ír „celebrant carminibus antiquis *Tuitonem*, deum terra editum“ (de mor. Germ. c. 11.) Sicíliai Diodor írja Mercurról „hunc primum et verba in ordinem redegisse, et multis indidisse rebus nomina, fuisse quoque literarum inventorem aiunt, instituisseque, quo honore, quibus sacris colerentur dii. — Imprimis observator astrorum cursus fuit, et vocum harmonias adinvenit.“ (l. 1, c. 11.) Az aegyiptomi régi emlék feliratokban, mint azokat Rosellini és az ifjabb Champollion gyűjteményeiben láthatni, *Thut-mosis*, *Thut-mes* nevet viseltek többen a' XVI. és XVIII.-dik dynastiából, a' mi csak a' Thut vagy Tot és Móses szók összekötése (= Merkur fíja: Gedenius allg. Lit. Zeit. 1841. März, Aug. ¹).

2) Hammer a' *Deutsch* nevet szinte vallásosnak vette, és az aegyiptomi Tót névvel összekötötte midőn így ír „A' samanaeusok baktriai, magusok persiai, druidek galliai, bárdok kelta, chaldaeusok assyriai, a' proféták aegyiptomi, bráminok indiai papok voltak. Buda vagy Wodan egy, ugy a' gallus Teutates, a' phoenícziai Tót, aegyiptomi Taut, vagy Hermes. A' Teutates vagy Tautbol (= Buda) való név a' Deutsch melly kezdetben nem nép, hanem vallásos törzsök név volt, 's annyi mint saman, serman, german, german, Teut vagy Buda vallásán lévőket jelentvén. Buda, vagy Buddha csak a' zend Abudad Faber szerint is, ki a' pogány mythologia eredetéről irt, egy a' gallus Teutatessel, német Tuidtóval, Budának még ma is megvan a' *Tat*, vagy *Datta*

¹) Witsii aegyiptiaca (Herbornae 1817.) lib. II. c. 5. *Athotes*, *Thout*, *Thot*, *Tat* név formák állanak, Manetho szerint a' második Merkur, kinek számos könyveit a' templomok rejtekeiben tarták a' papok, *Tat'* atyja volt.

neve = atya, tata. Tot, Taut, Hermes, Merknr mind-egy. Wilford megjegyzé, hogy a' buddhistak és dschainások főszentje *Deva-Tat*, máskép *Deva-Tashta* = isteni művész, miből kell a' gallus Teutates, germán Tudsto neveket kimagyarázni, mellyek a' görög demiurgosnak, gnosticusok opifexének felelnek meg. (Wien, Jahrb. B. II. 321. III. 187.).

Tehát e' leírás szerint ismét tátos annyi mint demiurgos, Dorn szinte mondja, hogy az Odin vagy Woden Theutnak vagy Merkurnak csak más neve, mert Merkredi (= dies Mercurii) alsó Németországban ma is *Woensdag*, svédul és dánul *Onsdag*, a' v kiesett, mint az Odin előtt. (über die Verwandtschaft der persisch- und germ. Sprachen p. 170.) Halling is a' Budinusokról írt derék értekezésében, kik Odin vallását követék épen e' témát fejtegeté, hogy Odin és Buda csak egy, és már Ciceroból tudjuk, hogy őt Merkur volt, Warnefrid is azt írja „Wodan sane ipse est, qui apud Romanos Mercurius dicitur“ (l. VI. c. 17.).

Hogy a' sláv pogány cultus 's isteneik nevei Indiára utalnak vissza jókor észrevették a' tudósok, Schmidt pedig Indiának Tübetre Chinára és mongol földre befolyását a' buddhismusnál fogva kiemeli, (Forschungen: p. 29.) mint Neumann is nyilván írja, hogy a' chinai kutfók szerint bátran lehet állítani, hogy Krisztus előtt 300-évvél némelly turk, és indogerman népfajok Buddha vallását követék (Asiat. Studien p. 123.

3) Lássunk most már a' magyar tátos szóról valamit. Bátori László bibliájában *taltos* — sapiens, aperti ingenii vir, magus, hogy a' szó ma is divatos köztünk kitetszik a' tájszótárból és Kassaiból. Ez utolsó ok nélkül gáncsolja Kresznericset, hogy a' szót a' *tát* gyök alá vette. A' pogány magyar papok taltos nevét megemlíti a' franczia író Dussieux is, és Sternfeld a' bajor academia évkönyveiben (II. B. 2 Abth. 1839.) a' *taltost* papnak, a' *tátost* bűvös lónak mondja, mellyet Szirmai

pegasusnak ír: közhagyomány vagy népmonda volt már régen, hogy egy lóért eladák a' slávok a' hont magyarjainknak; azért kérdés lehet, vajjon nem a' tátos vagy bővös ló adott- e okot a' tót nevezetre, mivel annak gyöke minden esetre *tát*, a' jóslás jövendölés a' szájfeltással kezdődik, a' magyar tátosoknak igen természetes elnevezések volt épen úgy, mint más fetischismust követő népeknél, mely magában már szájfeltatást jelent, mert *Fetisch* Hammer szerint az aegyiptomi *phthah*, világteremtő, mellynek demiurgusi kalapácsa van, 's ez a' chinai *futto* (= kalapács, pöröly) az arab *futah* = aperuit (Wien. Jahrb. B. LVIII. p. 66.) Meninszkiben *futyh* = aperiens (t. 3. p. 848.) Winer zsidó szótárában (p. 799.) *phatha* = aperuit os, loqui incipit, chaldaei nyelvben *phthach*, hová a' *Mufti* nevet is kötik. A' latin vates, fatum, mulieres fatidicae, a' néger *fetisso* (= fetischdienst (Balbi Abrégé de géographie Paris 1833.) mind rokon értelműek, és hogy elődeink is a' fetischismusnak hódoltak, világos törvény könyvünkől, mely épen azon pogány szertartásokat tiltja, melyeket a' néger fajok 's más schamaniták éjszaki Ásiában ma is követnek; (decr. S. Ladisl. 1: c. 21.) Valamint a' fetisch szónak úgy a' *tátos*-nak is megvagynak a' maga rokonjai hason értelemben, a' lapp nyelvben *táaldos papp* Gyarmathi szerint (affin. p. 45.) tudós pap, azonban itt csak az értelem talál, nem maga a' gyök is, mert a' finn és lapp nyelv dialectokban szinte úgy mint a' magyarban meg van a' *tud* gyök mint ezt Révai (Gramm. II. 784, 785.) és Sándor István (sokféle IX. d. I. 33.) Possart Gablencz példákban kimutatók, azért a' lap *tai-dos*, *tietos* nem is a' magyar tátosnak hanem *tudós*-nak felelnek meg, 's ez a' *t* betű a' mordvin nyelvben *s*-sé (saedams, sodamo = tudni, tudás) a' sanskritban *b* vé (bod = tud, honnan *Buddha*) a' semiticaí nyelvekben *j* vé (jada = tudott, tudah = tudás (a' zendben *v* vé változott (*vedi* = tudni, honnan a' *Veda* név) el-

lenben a' tátosnak igaz rokonjai a' franczia academia szótárában felmutatott *dadaouche* = grand pretre sacrificeur dans les fêtes Hercule' ennes, paer nyelvben *dudais*, melly gunyszó, 's ostobát jelent, a' gallusok régi *Tentates* isten nevére vissza utaló, 's mindenben a' magyar tátos kifejező, mert Sándor István is a' magyar taltost' papokat a' druidekhez hasonlítja. E' nevezet egész elevenségben megvan még a' kurdoknál is, nevezetesen az titkolódzó kesely fejüeknél, (kisil-basch) mint Fontamér írja „ils 's appellent leurs prêtres *dédés*, ils non pas des livres de religion, et font leurs prières en chantant“ (Voyage en Orient Paris 1829. II. 169.) Illy *dédés* vagy tátos papok a' byzanti írókban (Ducas XXI. p. 163.) *τετε* néven említettnek, Galliában *Tentates*, Phoeniciában *Tuantes*, (*τααντος*) név alatt ismerék, sőt a' sabinusi *Tatius* neve is, ki Rómába sabin isteneket vitt bé, kiknek neveit a' görögök nehezen tudták kimondani, (Divn, 2. 50.) kiről a' tribus Tatiensis név is, mellyet Varro Volumnius után tuskus szónak mond, nem egyéb tátosnál, mert Martialis és Nonnus, a' *tata*, és *tattas* szókat divatozóknak írják atya értelemben, 's tán a' *Taitah* kurdok is, kik titkos vallásuak, a' sátánt tisztelik, 's annak áldoznak. de nevét ki nem merik mondani, és sok bűbájossággal élnek, méltán helyt fognak az illy tótosok közt, midőn Fontamér szerint papjaik neve is *dédés*, különben is lesghi dialectekben, például a' georgiaiaknál *dudesch*, *tuttesch* atyát, tátit jelentnek. (Klaproth Asia Polygl. tab. v.) Schmeller a' deutsch névre nézve kimátatá, hogy a' *deut*, *thint* gyök, szállást, magyarázást is jelentett, Ihre nagy glossariuma *deuten* igét hát nem alap nélkül viszi vissza az aegyiptomi *Theut*, vagy *Tot* istenhez, ki mint láttuk magyarázott és tanított.

4) A' *dadaouche*, *dédés* formák csak a' *tát*, *tata*, *táti* (= atya, isten) szók módosításai szájkimondás szerint. Ugyan is Adelung szótárában sváb és sax

tartományokban *tata*, fries és hannoverai földön *teite*, angolul *dad*, dadde spanyolul *tuita*, turkul *tata* mind illy értelemben adatnak elő. A' görögöknél és románoknál mondja tovább Adelung — ismeretes volt a' *tetta* és *tata* nevezet, mellyekkel rokonok a' fries *tati*, *tatta*, *teite*, a' lengyel *tata*, és *tátus*, epirusi *tata*, a' thessaliai régi *fetta* Martialis (I. epigram. 102.) „Mammas atque Tatas habet Afra“ hasonlót írt Nonnus is Vignole pedig köfelírást is közöl e' részben. Keleten a' kegyességről elhiresedett dervischeknek *Dedi*, *Tati* közönséges nevek, (Hammer Gesch. des osman. Reich. 1, p. 112.) még cigányul is *dud* = atya, és már Schmidt sváb szótára a' magyar *ded*, és *tata* szókat mind ezekkel összesorozá, mikép Arndt is *Tata* tjátja, *däda* djädja, *ded*, *dad*, *tat* formákat mutatott fel az orosz nyelvből. (p. 212 — 214.) Japánul *titi* = tata (Klaproth Ásia 6. p. 333. és táb. v.) Humbold a' sanskrit *täta* szót a' malaj bapa, vagy is paba szóval magyarázta (Über die kawii Sprache p. 34.) és mivel már az atya és tata szókkal nemzési, származási és így nemzetiségi fogalmak is egybekötvék, nem csuda ha *thiod*, *thot*, *dot* a' germán nyelvben mint láttuk nemzeti öszveges név is, mint a' slovák, sláv, 'stb., mellyek embert, nemzetet, egy nyelven beszélőt is jelentnek, (I. I. Részt) azért felső Németország régi dialectjeiben: *dude*, *dute*, *thiot*, *deit*, *theit*, *diet* = homines cives, mint Frisch kutfökből kimutatá (Miscell. Berolin: t. IV. p. 195.) A' magyarban is *déd* = avus — *déd*-ös = atavus, tritavus, *dédük* = atavia, ¹⁾ mellynek megfelel a' sláv *dedek*, mellyben mint

¹⁾ Dada magyarul vénasszonyt, *dádé* vén embert jelent. Molnár Albertben agg dada is van. Kassai mind ezt mind a' *dedős* szót ok nélkül hagyá ki szótárából, mellyeket idegeneknek nézett. Kresznerics és Piringer mást állítanak, a' Tajszótár is honniasnak mutatja ki a' székely földön. Veráncz szótárában a' dalmat *did*, *oseum*-mal magyaráztatik (= 'sbt.).

Grimm írja a' *k* kicsinyit, csehül *děd* = avus, *dědek* = avulus, lengyelül *died*, és *dziadek* (II. 699.) Georgiai nyelvben *Deda-carri* = mulier, mint Leibnitz Maggio után feljegyzé, Alter georgiai szótárában *deda* = mater, *dida* is az (p. 134.) Meninszkiben turkul *dede* = avus, minek az arab *dschedd* felel meg, melly ismét a' bukariai *dschedd* = avus: persául *dschadu* = sagastrix, tehát vén dada, millyennek képzei a' pórnép a' boszorkányokat: (I. Meninszkit t. 1: 482, 653, 684, 723. Klaproth Asia P. p. 247. Wien, Jahrb. B. L. 1.)

Azon periplus töredékben mellyet Vossius adott ki, 's melly későbbi Arrian periplusánál, Theodosia város alán neve *Ar-danda* „*τοῦτεστιν ἑπτα θεῶν*“, azaz hét isten. Potocki és Pallas a' kaukasi kisti dialectből magyarázták a' nevet, mellyben owar = hét, *dada* = atya és isten. Jacquet a' mitztdjegli dialectből hason eredményre jutott (Journ. asiat. 1832, Nro. 49.).

5) Most már a' magyar *tata* szó feletti megtévedések is magoktól szét foszlanak. Ugyan is *Tata* annyi mint kereszt atya, *tatám uram* = keresztatyám, *tatám asszony* = keresztanyám (Kassai V. 64.) a' hegyaljai földön. A' finn népek dialectjeiben, *tato*, *taete*, *tjato* formákban van meg a' szó, mellyeket Arndt a' lettus *tās*, gallus *tad*, *toad*, *taasi* ugyan azt jelentő szókkal köt össze (p. 37.) Possártban lappul *täter-tomo* = tatátlan, kinek nincs atyja, a' *tomo* csak a' magyar *tlan* fosztó rag.

Tata helység neve IV. Bela 1263. oklevele szerint a' siciliai Deodatustól való „S. Stephanus dictam villam ob reverentiam et memoriam dicti comitis Deodati *Tata* nominavit, quod pater spiritualis interpretatur vulgari-ter“ (Katona h. d. p. 614.). Ebből azonban csak az következik, hogy a' *tata* szóval éltek a' magyarok már kijöttökkor, 's az atyát jelentett náluk később, mivel sz. István' keresztatyja Deodatus volt, tropicus jelentéssel is felruháztatott, 's máig is mind a' két értelmezés

(= természeti 's lelki atya (divatos nem csak nálunk, hanem a' német honban szint úgy mint keleten, hol a' lelki tanítók atyáknak, pápáknak neveztetnek. Az austriai nép nyelvben *Böte* = Taufpathe, *Dötle* Patenkund, *Do-te* = weiblicher Taufpathe; tehát egészen a' magyar tata jelentéssel: (l. Schmidt sváb szótárát) Mordvinok nyelvén *minek tātūmok Avraam* = miatyánk Abrahám, (Goblencz mordv. gramm. p. 408, in Zeitschrift für die Morgenkunde.). Ha tehát a' finn nyelvekben megkapjuk tisztán a' tata szót, azt kölcsönözöttek mi magyarok sem vehetjük, azért egész biztossággal is állíthatni, hogy Sándor István, Kresznerics, Jankovics, Kassai csalatkoztak, hogy a' *Tata* hely név a' siciliai Deodatus nevéből lett, mert Deodatus nem = tata, vagy atya szóval, mivel az csak a' franczia dieu — donné a' slav Bogdán, görög Theodos v. Theodot, örmény Derdat, 's persa Boghdad, vagy Bagdad egyenlő jelentéseit fejezi ki, 's egyenesen a' görög *Theodod*-nak alaki mássa.

Mellyik állhat már meg az itt felhordott három vélemény közül, vagy tán mindenikben van valami, a' mi a' kérdéses *Tót* szót megközelíti, azt az idő, és további vizsgálatok fogják elhatározni; hogy magyar nyelvünk története, hason fejtegetések által mind inkább tisztábbra derülhet, úgy hiszem elég nyereség addig is, míg mások alaposabb észrevételekkel állhatnak elő.

KÁLLAY FERENCZ.

IV.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

*Miklós agrigenti püspök, és apostoli követ', némelly a'
sz. máriahegyi ciszterciek' monostorában világiak által
elkövetett erőszakoskodás, 's rablásokat tárgyzó, 1400.
kelt oklevele.*

NICOLAUS Dei et apostolice sedis gracia Episcopus Agrigentinus sacri apostolici palatii causarum et cause ac partibus infrascriptis a Domino nostro papa Auditor specialiter deputatus Universis et singulis dominis Abbatibus prioribus prepositis decanis archidiaconis scolasticis thesaurariis cantoribus custodibus sacristis tam cathedralium quam collegiatarum canonicis parochiarum rectoribus et eorum locatentibus plebanis vicecapellanis cepellanis curatis et non curatis vicariis perpetuis ceterisque patribus clericis notariis et tabellionibus publicis quibuscunque per civitates et dioeceses strigoniensem colocensem jaurinensem vesprimiensem et pataviensem et alias ubilibet constitutis ad quos presentes nostre litere pervenerint seu quibus fuerint presentate seu ostense communiter et divisim omnibusque aliis et singulis quorum interesf vel intererit et quos infrascriptum tangit negocium seu tangere poterit quomodo-

libet in futurum quibuscunque nominibus censeantur salutem in domino et presentibus fidem indubitata adhibere ac mandatis et monicionibus nostris ymo verius apostolicis firmiter obedire Noveritis quod nuper sanctissimus in christo pater et dominus Bonifacius divina prouidencia papa Nonus quamdam commissionem sive supplicatorem cedula nobis per certum suum cursorem presentari fecit huiusmodi sub tenore Beatissimi patris exponitur enim pro parte devoti eius Nicolai Abbatis Monasterii Montis sancte Marie ordinis cisterciensis Jaurinensis diocesis lamentabile factum quod licet ipse dominus Nicolaus exponens dudum dictum Monasterium bene et laudabiliter rexit et per plures annos gubernaverit et alias in dicto Monasterio regulariter et virtuose fuerit per plures conversatus absque offensa alicuius infrascriptorum Tamen dudum de anno domini Millesimo Tercentesimo nonagesimo octavo die vicesima octava mensis Aprilis quidam iniquitatis filii videlicet Andreas Kokas de Roontz baro Blasius Castellanus domini Nicolai bani de Baradaguss Bartholomeus Castellanus domini Nicolai de leuca associatis sibi nonnullis in hac parte eorum complicibus videlicet Johanne de palude Jacobo de Rehantz Nicolao Michaelae Andrea petro de minori pula Nicolao Codhardi de pothoch laico et tota communitate opidi in Cursa Jaurinensis diocesis dictum Monasterium manu armata et hostiliter invaserunt et ibidem nonnullos calices libros equos et alia quam plura ad valorem et sumam Trium milium florenorum auri rapuerunt et in predam suam abduxerunt et quam plures de fratribus dicti Monasterii et domino ibidem servientes ac conversos per sagittas et verberibus ad maximam effusionem sanguinis dei timore postposito crudeliter et inhumaniter volnerarunt et leserunt crimen sacrilegii dampnabiliter incurendo Nec tamen hiis contenti successive de mense Maji die vicesima eiusdem anni dictum exponentem cum suo conventu de dicto Monasterio per vim et potenciam expulerunt de Mo-

nasterio predicto necnon quemdam Johannem de Bachenhaym qui se gerit fratrem ordinis premonstratensis violenter in dictam Abbaciam et Monasterium contra dicti ordinis Cisterciensis institutionem regularem intruserunt qui etiam ibidem Missas et in officiis celebrari ymo prophanare non erubuit neque veretur Et nichilominus sumtus Redditus et proventus et alia Jura dicti Monasterii detinuit prout detinet et se de eisdem immiscuit et in suos usus convertit et de eis disponit pro libito sue voluntatis de facto dampnabiliter et iniuste et indebite in modicum non preiudicium dicti ordinis Cisterciensis ac Monasterii ac vilipendium apostolice sedis in dictique exponentis preiudicium et gravamen Ne autem profonate talia gravia et enormia delicta propter que magna scandala in partibus illis diu exorta remaneant impunita neve ecclesiastica libertas pereat et aliis ex facilitate venie detur occasio consimilia perpetrandi si premissa transirent inulta Supplicat nos profatus Nicolaus exponens quatenus omnes et singulas causam et causas Civiles et Criminales quam et quas movet et movere intendit contra et adversus omnes et singulos supradictos coniunctim et divisim de et supradictis violenciis dampnis spolio et Iniuriis et aliis supradictis et eorum — — eciam coniunctim et divisim comittere dignemur alicui ex Venerabilibus viris nostri sacri palatii apostolici causarum Auditoribus audiendas decidendas et fine debito terminandas cum omnibus et singulis emergentibus incidentibus dependentibus et connexis Et cum potestate Citandi dictos omnes et singulos superius nominatos eciam coniunctim et divisim in Curiam Romanam et extra personaliter et omnes per edictum publicum in partibus Circum vicinis cum non sit tutus accessus ad eos Et cum potestate supponendi dictum Monasterium sancte Marie interim quod predictus Johannes frater et dicti malefactores et occisores in ipso Monasterio moram trahunt et alia loca in quibus degunt vel forsitan ad que eos declinare contingit ecclesiastico in-

terdicto et alios dictos sacrilegos privandi et inhabitandi et puniendi iuxta et secundum Canonicas sanctiones Et nichilominus eidem Auditori committere et mandare dignemini ut de predictis summarie et de plano sine strepitu et figura iudicii se informet et sibi summarie de eisdem constare poterit prefatum Johannem intrusum eciam ante execucionem Citacionis per eum decernende seu quemcunque alium occupatorem et intrusum perceptorem et detentorem huiusmodi sub penis excomunicacionis et privacionis beneficiorum obtentorum et inhabilitacionem ad obtinenda quos ipso facto incurreret per simile edictum in Romana Curia et in partibus vicinis affigendum Cum in partibus dictorum malefactorum ac in Regno Ungarie propter potenciam et favorem dictorum malefactorum vel alterius huiusmodi intruso et sibi adherencium ac instantium temporis malicia non sit tutus accessus moneat et requirat quatenus Monasterium sancte Marie prefatum cum omnibus Juribus et pertinenciis universis liberam vacuum et expeditam prefato domino Nicolao exponenti infra certum tempus ad hoc per ipsum dominum Auditorem limitandum duntaxat — — Et de fructibus et de perceptis a tempore huiusmodi intrusionis citra perceptis seu eorum valorem vel extra infra certum tempus eciam per ipsum Auditorem limitandum prefato domino Nicolao exponenti satisfaciat sub penis supradictis et sub pena decem Milium florenorum auri que ipso facto incurrit Cum potestate si preterlapsum huiusmodi terminum ipsum sic intrusum pene huiusmodi incurrere contigerit eum citandi personaliter et per edictum simile in Romana Curia et in partibus vicinis — Regum Ungarie propter causas superius expressas affigendum quod Compareat certo termino comparencia per ipsum Auditorem prefigenda et limitanda ad dicendum et alligandum causam rationabilem quare excommunicari privari et inhabilitari pronunciari non debeant et dicta pecuniaria pena multari in contrarium editis et facientibus non obstantibus quibuscunque In fine

vero dicte commissionis sive supplicacionum cedule scripta erant de alterius manus litera superiori litere ipsius cedule penitus et omnino dissimili et diversa hec verba videlicet De mandato domini nostri pape Audiat dominus Nicolaus Clericus Agrigentinus citet ut petitur eciam personaliter intrusum et duos alios principales alios autem — et omnes per edictum facta informacione moneat et denunciaret ut petitur et iusticiam faciat Cuius quidem commissionis vigore productis primitus coram nobis pro parte dicti domini Nicolai Abbatis Montis sancte Marie ordinis Cisterciensis Jaurinensis Diocesis principaliter in dicta commissione principaliter nominati nonnullis testibus fidedignis ad informandum autem unum de et supra in dicta commissione contentis ipsisque Juratis et examinatis quia ex huiusmodi testium dictis et Depositionibus invenimus contenta in dicta commissione veritate fulciri dictique Johannis fratris de Bachaym principalem pro infrascriptorum monicione et Citacione processum executione presencia aut domicilium tute adiri non posse nos ad Discreti viri magistri Rutheri de Balhorn in Romana Curia procuratorem et per dominum Andream Pattensteyn procuratorem dicti domini Nicolai substituti petitionem prout de ipsorum constitucione et substitutione mandatis exstitit facta fides per quasdam nostras certi tenoris literas seu quoddam publicum edictum quod in — — publica literarum contradictoriarum legi et valvis Basilice principis Apostolorum de Urbe et Judicis causarum apostolicorum ac certis locis vicinis in partibus affigi fecimus eundem fratrem Johannem dicte Abbacie Detentorem primo secundo Tercio et peremptorie requisivimus monuimus et moneri fecimus in virtute sancte obediencie et sub excommunicationis et privacionis beneficiorum obtentorum et inhabitationis ad obtinenda penis quatinus infra certum terminum in eisdem nostris processibus expressum prefatam Abbaciam cum suis Juribus et pertinentiis universis liberam vacuum et expeditam prefato do-

mino Nicolao dimitteret realiter et cum effectu et infra alium terminum in eiusdem literis expressatum sub dicto excomunicacionis et inhabilitacionis ac eciam sex Milium florenorum pro medietate Camere apostolice et pro alia medietate dicto domino Nicolao Abbati applicandorum penis quas eciam divisim extunc prout ex nunc et ex nunc prout ex tunc incurrere volumus et decrevimus ipso facto nisi mandatis nostris ymo verius apostolicis pareret cum effectu de omnibus et singulis fructibus Redditibus proventibus Juribus et obvencionibus per ipsum fratrem Johannem et dicta Abbacia a tempore dicte intrusionis citra perceptis vel eorum vero valore seu extimacione prefato domino Nicolao integre et plenarie satisfaceret seu amicabiliter se componeret cum eodem Quod si non faceret quia eciam dictus magister Rutherus procurator ad sancta dei Evangelia iuravit quod infrascriptam Citacionem personalem maliciose non peciit sed quod iusticia consequenda seque nomine quo supra iuxta constitutionem Gregorianam de proseguendo causam sub certa pena obligavit ex tunc eundem fratrem Johannem per simile edictum peremptorie citavimus et citari fecimus quatenus certo et peremptorio termino in eisdem literis expressato dictos primos terminos sequens compareret personaliter et in eius propria persona Rome vel alibi ubi forsitan dominus noster papa cum sua Curia resideret coram nobis vel alio forsitan loco nostri surrogando Auditore ad videndum se declarans dictas penas superius descriptas incidisse vel allegandam causam si quam haberet quare id fieri non debeat prout hec et alia in eisdem nostris monitoriis et Citatoriis processibus plenius continentur Quibusquidem monitoriis literis et processibus sicut premittitur ad partes — et debite executis et dictis terminis elapsis et effluxis prelibatoque citacionis termino adveniente Comparuit coram nobis in iudicio magister Rutherus procurator et procuratoris nomine quo supra et dictos monitorios et citatorios processus sea literas per nos

ut premittitur ad partes dictas et in locis per nos ad hoc deputatis debite executus una cum ipsarum Execucionum publicis instrumentis facto et realiter exhibuit dictique fratris Johannis moniti et citati non comparentem contumacem accusavit et pro contumace reputari per nos peccit Nosque ad dicti magistri Rutheri de Balhorn procuratoris et nomine quo supra instructum prefatum fratrem Johannem monitum et Citatum ad dicendum et opponendum quidquid verbo vel in scriptis dicere seu opponere volebat contra dictam nobis factam commissionem nec non monicionem et Citacionem processus ac Execucionem earum instrumenta de partibus reportata et coram nobis ut premittitur reproducta per se et in eius propria persona per Audienciam publicam literarum contradictoriarum Domini nostri pape citari mandavimus et fecimus ad certum peremptorium terminum competentem in quo per magistrum Rutherum procuratorem et nomine quo supra coram nobis in Judicio comparentem proxime — — Citacionis cedula in dicta Audiencia publica debite executi reproducta dictique moniti et citati contumacia accusata Nos eundem monitum et citatum non comparentem neque termino huiusmodi in aliquo satisfaciendum reputavimus quo ad actum et terminum huiusmodi contumacem Et in ipsius continuam — — — — — prefato magistro Ruthero procuratori eiusdem ad videndum et audiendum se declaravit dictas excomunicacionis Privacionis Inhabilitacionis et pecuniarias penas in dicto monitorio per nos contra eum ad partes decreti contentas incidisse vel ad dicendum et causam si quam haberet allegandam quare id fieri non deberet primo secundo et tercio et peremptorie necnon quarto ex superhabundanti per Audienciam publicam literarum contradictoriarum domini nostri pape predictum citari mandavimus et fecimus ad certos successive peremptorios terminos competentes cum dierum competentium intervallis In quorum singulis comparuit coram nobis in Judicio magister Rutherus de Balhorn pro-

curator predictus et procuratoris nomine quo supra et quasdam dictarum citacionum cedulas in dicta Audiencia positas literas sigillatas et debite executas representavit dicti fratris Johannis citati in eis contenti contumaciam acusavit Et ipsius contumaciam in dictorum quarto seu ultimo termino eundem dictas penas excomunicacionis privacionis inhabilitacionis et pecuniarum in dicto Monitorio comprehensas incidisse declarari eumque talem denunciandum fore et denunciari mandari per nos petiit Nos tunc dictum fratrum Johannem citatum non comparentem neque dictis singulis terminis in aliquo satisfacientem licet diucius expectatum reputavimus quo ad dictos singulos terminos prout erat svadente iusticia contumacem Et ipsius contumacia exigente in ultimo dictorum terminorum termino videlicet die et hora inferius annotata de Dominorum Coauditorum nostrorum consilio et assensu eundem fratrem Johannem in scriptis pronunciavimus et presentibus pronunciamus et declaramus dictas excomunicacionis privacionis beneficiorum obtentorum et inhabilitacionis ad obtinenda nec non sex Milium florenorum ut supra applicandorum incidisse ipsunque sic ut premittitur excommunicatum privatum inhabilitatum et multatum et ut talem denunciandum fore et denunciemus ac publicamus denunciarique et publicari mandamus. Que omnia et singula vobis omnibus et singulis supradictis quibus presens noster processus dirigitur intimatur insinuatur notificatur et ad vestram et cuiuslibet vestrum noticiam deducimus et deduci volumus per presentes vosque comuniter et divisim requirimus et monemus ac vobis in virtute sancte obediencie et sub excomunicacionis pena quam ex nunc prout ex tunc et ex tunc prout ex nunc in vos et quemlibet vestrum ferimus in hiis scriptis nisi feceritis quod mandamus Districte precipimus quatinus dum et quocius pro parte dicti domini Nicolai principalis fueritis requisiti seu alter vestrum fuerit requisitus dictum fratrem Johannem — — — excommunicatum in vestris ecclesiis

Monasteriis et Capellis et aliis locis publicis et ydoneis ubi et quando expediens fuerit denunciatur solemniter et publicetur ac faciat a cunctis christi fidelibus caucius evitari et quousque vestris ymo verius apostolicis — — mandatis vel donec aliud a nobis vel snperiore nostro receperitis in mandatis Absolucionem vero omnium et singulorum qui prefatas nostras — — aut eorum aliquam invenerint quoquomodo nobis vel superiori nostro tantummodo reservamus In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum pont excommunicacionis literas seu presens publicum instrumentum exinde fieri et per Theodericum Notarium publicum nostrum quoque et huiusmodi cause coram nobis scribam infrascriptum subscribi et publicari mandavimus unaque sigilli fecimus appensione muniri Datum et Actum Rome in palacio causarum apostolico in quo Jura reddi solent nobis inibi mane hora causarum ad Jura reddendum pro tribunali sedentibus sub Anno a Nativitate Domini Millesimo Quadringentesimo Indiccione octava Die lune vicesima sexta mensis Januarii Pontificatus sanctissimi in christo patris et Domini Bonifacii divina providencia pape noni predicti Anno undecimo Presentibus ibidem discretis viris magistris Johanne Nengunk Theodorico de Helderinchuss Cotfrido Stoter et Tilmano de Kerne Notariis publicis Scribisque nostris Clericis Coloniensis et Trevirensis diocesis testibus ad premissa vocatis pariter et Rogatis

Et ego Thodericus De Altoamore Clericus Trevirensis diocesis publicus Apostolica auctoritate notarius Dictique Reverendissimi patris domini Episcopi et Auditoris et huiusmodi cause coram eo scriba Quia predictae Declaracioni et Denunciacioni ac declaratoriarum et denunciatoriarum literarum Decreto ceterisque omnibus et singulis premissis dum sic ut premittitur per ipsum Dominum Episcopum et Auditorem ac coram eo agerentur et fierent una cum prenotatis testibus presens fui itaque sic fieri vidi et audivi Idcirco presens publicum instru-

mentum per alium me aliis occupato negociis fideliter scriptum subscripsi publicavi et in hanc publicam formam redegí signoque et nomine meis solitis una cum prefati domini Episcopi sigilli appensione quo ut Auditor dicti palatii utitur De mandato eiusdem signavi rogatus in fidem premissorum

Hasonlag a' pannonhalmi oklevéltár 'stb. eredeti példányából. Az oklevél, melly két lábnyi magas, 's másfél lábnál szélesebb íróhártyán van írva folyó betűkkel, és temérdek rövidítésekkel, mellyek, valamint a' betűk' rendetlen idomítása és ferdítése olvasását igen nehézzé teszik olly annyira: hogy több helyen inkább gyanítani, és sejtteni, mint olvasni lehet mit akart legyen a' fogalmazó írni. A' legönkényesebb rövidítések is csak keresztvonással jegyeztetnek; a' szokott írásbeli jegyekből az egész oklevélen át egy sem fordul elő, az „i“ betű pusztán áll. Több helyen de különösen a' hajlásoknál — mert három rétüen van az oklevél nagysága miatt összehajtva —, az íróhártya elszakadozott, vagy a' betűk és szavak annyira eltörölvék, hogy az elolvasás majd lehetetlen. — Az első sorban az apostoli követ' nevének első betűje igen nagy, és czifraságokkal ékesített; 's általában a' kiállóbb betűk például: „l. b. t. és s“ egy ujnyi magasságuak e' sorban. — A' jegyző' öt sorból álló 's még nehezebb olvasatu írását kettős talapzaton álló két kisebb, 's egy nagyobb kerék (rózsának kellett volna alkalmasint lennie) előzi meg, két fölfelé, 's két keresztvonalu sugárral. Ez jegye a' nyilvános jegyzőnek. — Az oklevél' alsó része mintegy két ujnyira be van hajtva, 's a' kettős nyílás mutatja, hogy függő pecsét ékesíté az oklevelet, melly mindazonált az idő' viszontagságai miatt fonadékával együtt elenyészet.

V.

NÉPNEVELÉS

III. TUDOMÁNYOK. b) REALISMUS.

A' nevelésben nem csak egyszerű eszmék' támasztását kell kitűznünk, melyeknek külső jelei az egyes szavak, hanem lépcsőnkint összetett eszmékét is, melyeknek kitételei vagy külső jelei az összetett szavak, értelmes mondatok, tárgy ismeretek, ezeknek viszonyai, összefüggései, következményei; már hát ezen kérdés is okvetetlenül előadja magát „az eszmék' melyik nemén kell a' nevelést kezdeni? A' humanismus vagy akarjuk vagy nem vissza vezet az eszmék' legalsó egyszerű neméhez. Mert ha a' nevelést idegen holt nyelven kell kezdeni, a' nyelvet ismét nem kezdetjük másutt hanem szavak tanulásán, és ha a' szavak eszméket támasztanak, ezen eszmék a' legalsóbb egyszerű eszmék. Itt is, az eszmét, előzményül általánosságban látjuk előhocsátva lenni, 's végtére a' következtetésben logikai vétséggel a' szavak által gerjeszthető legegyszerűbb eszmékre szorítva.

A' realismus tehát másképen okoskodik. A' szavak csak külső jelei az eszméknek, nem pedig eszmék, az eszme maga azon tárgy ismeret, mely belsőkben a' szavaknak mint külső jegyeknek megfelel. Ha tehát nö-

vendégeink' értelmét újabb eszmékkel akarjuk gazdagítani, tárgy ismereteket kell velök közlenünk, 's ezen tárgy ismeretet okoskodó tehetségünk egyik leghathatósabb külső eszközében a' nyelvben szavakkal jegyeznünk. De engedjük meg, hogy a' szavak' eszméket támasztanak, melly megtörténhetik ha a' szavak' értelmét a' tárgy ismeretével öszveköttjük 's felvilágosítjuk, ekkor szint úgy meg kell engednünk, hogy a' tárgyak ismeretét előrebocsátván, ha a' nyelvben megfelelő szavakat ezen tárgy ismerethez kapcsoljuk, mind a' két uton ugyan azon eredményt fogjuk elérni. Nem következik hát okoskodásainkból semmi több, hanem csak ennyi: eszmék' szerzése egyetlenegy eszköz, melly soha el nem maradhat, a' tárgy ismeret, e' nélkül a' szó üres hang; a' szavak értelmes tanulására pedig vagy az kívántatik, hogy előbb a' tárgyat megismervén annak külső jelét a' szót tanuljuk meg; vagy az, hogy előbb a' szót tanulván meg, ehhez a' kívántató tárgyismeretet szerezzük meg magunknak. De ezekből a' humanismus elve, mintha szótanulással eszméinket bővitenénk, semmiképen nem következik, a' realismusé pedig hogy a' valós tárgy ismeret eszméink tágitására szükségképen megkívántatik ellenmondhatatlanul bebizonyúl.

Ezekután más kérdés: vallyon egyszerű eszméken kell-e a' nevelést kezdeni? mellyeknek külső jelei a' szavak, vagy öszvetetteken, mellyeknek külső jelei az öszvetett szavak, értelmes mondatok, 's maga a' nyelv? A' humanismus a' holt nyelvek' tanulatásával vissza kényszerít az egyszerű eszmékre, mert idegen nyelvek' tanulását kétségen kívül legelőbb is a' nyelv egyes részein a' szavakon kell kezdenünk. Oka pedig ez, mivel a' régi holt nyelvekben van classicitas. Igen de ezen classicitas nem a' szavakban van, hanem a' nyelvben, a' szavak öszveteteleiben az öszvetett eszmékben. 'S így itt is nyilván szembe-tűnő az okoskodási vétség, mellyben az okoskodás ereje az öszvetett eszméktől vétetik, azután pedig hibás követ-

keztetéssel az egyszerűekre alkalmaztatik. A' szigorú következtetésnek lépcsőnkint kellene menni így: az egyszerű eszmékre öszvetettek következzenek, 's a' kiképzés az elérhető tökélyig a' classicitásig emelkedjék.

Ezt megengedjük, de épen ez a' realismus elve. A' realismus nem veti meg a' classicai kiképeztetést, sőt azt a' tanulmányok tökéletes végső befejezésinek tekintvén, különösebben a' szaktudósok számára felhagyatni kívánja. Mi a' szavakat és az azokkal egybekötött egyszerű eszméket illeti, már azokkal anyai nyelvével együtt bír a' növendék és semmi sem áll ellent, hogy ezen egyszerű eszmékre öszvetettebbek ne következzenek. Bővítheti, gazdagíthatja tehát értelmét, kifejtheti lelki tehetségeit továbbra is anyai nyelvén, különben a' régi holt nyelvek egyes szavainak tanulása, nagy hátramaradással ismét a' már elméjében készen levő egyszerű eszmék körében visszatartóztatja. Miért is volna a' szellemi kiképeztetés egyedüli titkos eszköze csupán a' régi nyelvekben elrejtve? Hiszen az ennek bebizonyítására szolgáló okoskodás minden ereje ezen tételen alapul: eszméink külső jele a' nyelv. Tehát általánosan a' nyelv, nem pedig különösen a' régi nyelvek, 's valóban képtelenség volna akár elhinni, akár megmutatni akarni, hogy az újabb nyelvek lelki tehetségeink kifejtésére megkívántató tulajdonságokkal ne bírnának.

Más felül a' realismus' nevelési rendszere ezen oldalról támadtatik meg. A' realismus valós ismereteken, természeti tárgyakon és mesterség mutatóványain, azoknak utánzásán, némi részben testi gyakorlatokon és ügyességeken kívánja kezdetni a' nevelést. Mind ezek már egy részről természettel az emberi kifejlődés lépcsőzeteihez lévén alkalmazva a' gyenge évek tanulmányait magokhoz vonzóbbakká teszik, más részről a' nevelők sem szünnék meg gondoskodni iránta, hogy ezen tanulmányok minél kevésbé legyenek untatók, minél kevésbé károsok az egészségnek, minél kevésbé hátráltatók a' tes-

ti kifejlődésnek. A' humanismus nem munkálkodhatik ilyen irányban. Az üres szavak, száraz nyelvszabályok, szókötések és több effélék visszariasztják a' gyenge nevelendékek' tudni vágyó hajlamát, ezekre gyakran kemény erőszakkal szükség őket kényszeríteni, míg amazokat vagy természeti hajlamoknál fogva önkénytesen örömmel tanulják, vagy az ügyes nevelő könnyen kellemetes alakba foglalhatja azokat és növendékeivel megkedveltetheti. Ezen körülmény alapul szolgál a' humanistáknak egy új ellenvetésre, tudni illik arra, hogy az ilyen nevelés következtében a' gyermek már gyenge korában felületességhez, játékhoz szokik, az élet komoly foglalatosságai pedig munkát, huzamos kitűrést kívánnak.

Honnét veszi ezen ellenvetést a' humanismus? A' társas élet' köréből, mellyben ha polgári helyzetünknek voltaképen meg akarunk felelni, komoly kitűró munkás életre kell neveltetnünk. Úgy de a' humanismus nem polgárokat akar nevelni, hanem embert, czélja kirekesztőleg a' szellemi kifejlődés, a' többiről és így a' polgári élet nyűgeinek hordozásáról is, majd gondoskodik a' világ. Az emberiség és szellemi kifejlődés fogalmában nem foglaltatik be sem az, hogy játék, sem az hogy komoly foglalatosság legyen, mi köze volna a' tiszta szellemiségnek az anyagi komoly vagy játékos foglalkozásokkal? Ellenben a' realismus is embert akar képezni, még pedig embert a' maga egész kiterjedésében, szellemi és anyagit, ennek elérhetésire pedig a' polgárisodást egyedül való eszköznek tartja. „Az ember kényszerítve van társas életre, melly egyedül ad lételének valóságot. Az emberi lét társaságon kívül úgy szólván nem más, mint képesség a' lételre, egyedül a' társas életen alapul tökéletesbülhetése, előbbre haladása“ *C' est la condition imposée à l' homme de vivre en société, de n' être que par elle, l' homme hors de la société n' est, pour ainsi dire, qu'en puissance d' être; il n' est progressif et perfectible que par la société. Ballanche.* Szem előtt tartja tehát az

embernek testi kifejlődését is, és azt a' mennyire lehet a' humanisták egy oldala szellemi nézeteinek feláldozni ovakodván, a' testi erők kifejlődését nem hogy unalmas lelki testi tehetségeket leverő tanulmányokkal gátolná, hanem a' mennyiben eszközölhető elősegíteni igyekezik. 'S milly követésre méltó példát hagytak ebben a' humanisták tanúságokra épen magok a' classicitas' előképei a' görögök!

A' mennyiben pedig az emberiség kifejlődésének mulhatatlan feltétele a' társas élet, ennek ismét hogy mindenki a' maga polgári helyzetének betölthetősire képeztessek, erre nem egyedül komoly munkásság, béke-tűrés, szinte állati erőszakolás kívántatik, hanem ép testi lelki erő, éber vidorság, és öncselekvési tehetség. Ha ez, a' növendékekben illőleg kifejlett, elkövetkeznek későbbben a' realismus elvei szerint is a' komolyabb és mélyebb tudományok, melyek a' megerősbült lélek tehetségeket egész mértékben igényelik és magokra vonandják.

Szintolly kevésbé rendítheti meg a' realismus' alapelveit, hogy több aprólékos ellenvetéseknél hosszasan ne tartózkodjunk, azon kifogás, mi szerint ha a' realismus' célja a' társaságnak polgárokat képezni, mivel a' polgári helyzetek különféleségei megszámlálhatlanok, ugyan annyi megszámlálhatatlan különféle célokat kell törekvései tárgyául kitűzni, 's mind ezeket egyáltalános szempont alatt nem egyesíthetvén, minden törekvései sikeretlenül fognak maradni. Erre elsőben azt feleljük, ha a' humanismus az emberiség kifejtését tűzi ki célúl, azon cél elérhetésének pedig egyetlen egy lehető eszközét a' polgári társas élet viszonyainak tekintetbe vételét mellőzi, úgy célját soha el nem fogja érhetni; ha pedig ugyan ezen viszonyokat nevelési rendszerébe bele akarja szőni, a' felhozott ellenvetés ő reá szintúgy tartozik, mint a' realismusra. Hanem fogjuk fel a' tárgyat a' maga valódi állásában.

Embert, vagy polgárt nevelni, mind a' kettő egyiránt nagyszerű feladat, mert mind a' kettőnek tárgya az emberi végetlen, végetlenül tökéletesbíthető tehetségek kifejtése; mindazonáltal alább rendelt tárgy a' polgári nevelés az ember általános nevelésinél, az emberiség kifejtésinél. Mert, ha ezen kétes értelmű szót ember, emberiség, humanismus, mellynek voltaképen meghatározott értelmét nem igen találjuk, és a' szó, 's alatta rejlő értelemnek majd szűkebb majd tágabb körre kiterjesztése nem igen szolgál egyébre, mint az okoskodások szigorú következtetéseinek kijátszására; ha e' szót, emberiség változhatatlanul megállapított értelemben vesszük nem leszen egyéb, hanem az emberi tehetségek' összehangzó tökéletesbítése.

Igaz, hogy a' humanisták nem ilyen értelemben kívánják vétetni, mert ők az embert nem úgy tekintik mint egy bevégzett tökéletes egészet, mellynek hogy tökéletes legyen semmi részről kiegészítetlenül maradni nem szabad. Ők emberiség, humanismus alatt, mint már alkalmilag fentebb is rövideden érintettük, elsőben elválasztván a' szellemit az anyagitól, csupán szellemiséget értenek. Sőt felfogásuk szerint emberiségnek még ezen fél emberiséget is sokallják. Szellemi volna mind az, a' mi nem anyagi, szellemi a' lélek, és így a' léleknek minden öszves tehetségei. Ezeket ismét elválogatják egymástól, csak kettőt szemelnek ki különösebben, az erkölcsiséget és szép izlést. Végezetre a' dolog érdemére kerülván a' sor, az erkölcsiség is elmellőztetik, fentmarad egyedül a' classicitas, az izlés képviselője. Ez nekik emberiség, humanismus, e' fősarkon forog nevelési rendszerük, a' többi mellékes.

Kétség kívül ennél mind általánosabb, mind magasabb szempontból kell felfogni az emberiséget. Az emberiség nem egy ember' célja és feladata, hanem az egész emberiségé. Hogy e' nagy feladatot megfejthessük, magános vagy közintézeti nevelés által társas életi polgá-

rokká; a' polgárokat további népnevelés által a' magok öszveségében együtt gondolva, minél miveltebb nemzetekké kell képeznünk, hogy a' miveltebb nemzetek öszvetett ereje és munkássága az emberiség nagy célját mind inkább megközelíthesse. Mellyek szerint egymás utáni lépcsőzeteken, a' még neveletlen embert, a' ki tulajdonképen semmi nem egyéb, hanem csak nevelés tárgya, a' nevelt polgár váltja fel, ezekből miveltebb nemzetek alakulnak, az emberiség pedig, az öszves emberiség' végcélja és munkája lévén, alá kell rendelnünk az embert a' maga természeti hajlamaival és tehetségeivel a' polgári kiképzetésnek, a' polgárit a' nemzetinek, a' nemzetit az általánosnak.

Ezekből világos lévén egy részről, hogy az emberiség' fogalmát szükség lévén megállapított értelemben vennünk, mivel annak olly szűk korlátok közé szorított értelmet nem tulajdoníthatunk, mint legközelebb kifejtettük, egész terjedésben vett értelemmel pedig a' nevelésnek közvetlen célja nem lehet: nevelési rendszerünket alsóbb állásponthez kell alkalmaznunk a' polgári élet viszonyaihoz; más részről azon alsóbb álláspont alá rendelve lévén a' felsőbbnek, nem is foglaland el olly megmérhetetlen széles kört, mintha a' nevelés céljának, az emberiség utolsó végcélját, az emberiség kifejtését tűzzük ki közvetlenül.

Vannak is valóban általános előismeretek, mellyeken a' polgári élet, ha bár számtalan helyzeteinek betölthetésire elkészítettünk. Azon ismereteket már fentebb részletesebben előszámláltuk 's egyenkint fejtegettük. Mind azok, úgy tekintvén őket mint előkészületeket korántsem olly széles terjedelműek, minél fogva azoknak tömördeksége a' gyenge növendékek testi lelki tehetségeinek erejét felmulná, sőt sokkal inkább azokhoz van mérsévelve, kevesebb alap ismeretekre öszvevonva, kellemesebb foglalkozásokra szorítva, az elmetehetségek aránylagosabb kifejtésére irányozva, mint az üres szavak

és száraz nyelv szabályok elme kinzó, gyermeknek ért-
 hetetlen unalmas tanulmányaé. Azon fentebb előszámlált
 elő ismeretek hogy bennök a' növendék alapos okta-
 tást nyerjen, a' gyermeki életidőt *hattól kilencz* eszten-
 dős korokig elfoglalhatják 's ennyi idő egészen elégsé-
 gesnek látszik azoknak megszerzésére, melly feltételben
 egyszersmind az első elemi oktatásnak köre ki van jelöl-
 ve, hogy a' nevezett ismeretek sem felette szűk, sem
 felette tág körben ne forogjanak. A' realismusi rendszer
 némelly gyakorlati hibája, minélfogva sok esetekben mélt-
 tán szemrehányásokat szenvedhet, hogy a' növendék elmé-
 jét sokféle tárgy ismeretekkel tehetségökön felül ter-
 helik, egyenesen innen veszi eredetét, de ez nem az
 elvek' hanem egyes nézetek felfogási hibája. Eddi-
 gi fejtegetéseink szerint, nem az a' cél, hogy min-
 den valós, hasznos, tárgyismereteket a' realismus el-
 veinél fogva egymásra halmozzunk, hanem az, hogy
 a' legszükségesebbeket egymástól elválogassuk, a'
 szükséges előzményeket előre bocsássuk, alapot ves-
 sünk mielőtt építenénk, 's mind ez, látni valóképen
 nem csak a' realismus' hanem minden okos józan mun-
 kásság' alap elve, mellynek mellőzését a' realismus so-
 ha nem kívánta 's nem kívánhatja. Káros időveszte-
 getésnek látszhatik annak okáért ezen első években, mi-
 előtt olvasás, írás, számvetés, rajzolás 's ezek közben
 jöttével eszközölhető tárgyismeret által a' gondolkozó
 és előterjesztő tehetségek illőleg kifejlődtek, történet
 tudományi, természet és földleirási tanulmányokkal fogla-
 latoskodtatni a' gyenge növendékek elméjét, mert ezek,
 egy az, hogy szint olly értetlen száraz tanulmányok a'
 szükséges előismeretek nélkül, mint magok a' szavak és
 nyelvszabályok, más az, mert ezek által a' tárgyak
 sokfélesége az emlékező tehetséget terheli és a' világos
 felfogást összezavarja. Nem elég ezt mondani: *nem tud-
 juk minek veszi hasznát idővel*; mert épen az a' nevelés
 egyik legfőbb feladata „gondos előre látással kiszemel-

ni, mind azt a' minek minden bizonnyal hasznát veendi idővel, azokat pedig hátrább tenni, melyeknek haszonvétele kétséges, legalább minden esetre történetes körülményektől feltételeztetik. Illyen elvek mellett az okos előrelátásnak helye nem lévén, az egyesek ingatag hajlamaira, kedélyeire, véleményeire, előítéletére bízott, tétovázó javításoknak, igazgatásoknak, várt sikere soha nem lehet. Ellenben ha a' fentebb előszámlált mulhatatlanul szükséges hasznos ismeretekben a' növendék ha bár két három rövid évek leforgása alatt is alapos oktatást nyerendett, 's azoknak alkalmazásában némi ügyességet szerzett magának, a' nevelő intézetből kikerülte után soha sem fog hasztalanul elvesztegetett idejére a' fájdalom érzetével visszaemlékezni, várván mikor veheti hasznokat némelly nagy maga megerőtetésével 's nem kevesebb idő vesztéssel szerzett ismereteinek idővel, hanem azoknak haszonvételére minden társaséleti helyzet, minden lépés az életben kívánt alkalmat szolgáltat, és reájok fordított idejét, fáradságát örömmel élvezhető gyümölcsökkel jutalmazza.

Egyébiránt ezen alapismeretekből ágaznak el a' felsőbb ismeretek és tudományok minden egyéb nemei.

Az írás, olvasás mindenkinek egyiránt szükséges. Olvasás által megszerezhetjük magunknak azon ismereteket is, melyeknek birtokába különben a' gondolatok élő szóvali közlése által nem juthatnánk; az olvasás időt hágy elmetehetségeinknek huzamos munkásságára, felfoghatni a' mélyebben elrejtett eszméket is, melyek különben előszóval előadás közben belátásunk előtt értetlenül, észrevétetlenül elvonulnának. Ezeknél fogva az olvasás hathatós eszköz elme tehetségeink gyakorlására 's azt a' nevelésnek czélszerűen használni elmulhatatlan kötelessége. Szoktatni kell a' növendékeket figyelmes olvasásra, az olvasottak értelmének felfogására 's a' benők rejlő eszmék' kifejtésére. A' nevelőnek ezen sikeres segedelmezése összevetve a' nevendék önmunkássági-

val, ez az, a' mi eszméket gerjeszt 's az elme tehetségeket kifejti. Ön munkásság nélkül bármilly szorgalmas megfeszített idegen erő és igyekezet által, sem ismereteket nem szerezhethünk magunknak, sem lelki tehetségeinket nem gyakorolhatjuk, melly ha igaz, szükségképpen oda kell hatni, hogy ezen önmunkás ösztönt a' növendékekben felébresztessék, gyakoroltassék. Erre nézve legbiztosabb vezérül szolgálhat az ember természeti tudás vágya, és annak természetes kifejlődése az anyai nyelv megtanulása közben. Akárhányszor halljuk tudakozódni a' gyermeket, midőn valami tárgyat lát, tapasztal és felfogása szerint megismert, annak nevéül, hogy hívják? és viszont ha szó beszéd közben valami ismeretlen név fordul elő, mi az? Ezen természeti tudás vágy kielégítése által fejthetjük ki legsikeresebben az elme tehetségeit, ezen az uton ébresztjük a' tudás vágyat az ön cselekvőséget az ismeretek szerzésére. Hanem az emberi ismeretek tárgyai sokfélék, mindeneket közvetlenül tapasztalás alá venni lehetetlen volna, a' tárgyak megkülönböztető tulajdoságai számtalanok, a' látás, tapasztalás még magában nem elegendő a' tárgyak ismeretére, hogy mind ezeknek közlésével kielégítő világos ismereteket szerezhessen a' növendék magának, nem csak, hanem hogy azokat maradandólag magáévá tehesse, szóbeli, írásbeli előadások kívántatnak felvilágosításul a' tárgyak természeti, terjedtségi vagy alaki 's mennyiségi tulajdonairól. Szükséges egyszersmind a' nevendékek ismereteit szóbeli előadásokkal, rajzolatí mutatóványokkal, és számviszonyokkal felvilágosítani, 's ezen ismeretek megszerzését a' mennyiben huzamos gondolkodást kívánnak, az írás, olvasás' segedelmével részint lehetségessé tenni, részint azoknak tartós megmaradását biztosítani.

A' millyen természetes, emberben, az ismeretek megszerzése utáni vágy, épen olyan természeti ösztön kisteti szerzett ismereteinek másokkal közlésére. A' ki

azt akarta, hogy társas életi öszvetett munkássággal érhesse el az emberiség, az emberiség' végczélját, gondoskodott annak eszközeiről is. Innét van szint olyan ösztönileg ingerlő vágyódásunk szerzett ismereteink másokkali közlésére, valamint a' mások ismereteinek megszerzésére, 's mind kettő elmetehetségeink kifejlődésével még inkább nevededik, mindkettő elménk tehetségeit még inkább kifejti, 's ezen feltarthatatlan örökös munkásság egyeseket és társulatokat a' végetlenül tökéletesbülés pályáján előre üz.

Elsőben ismereteket kell szereznünk, mielőtt ismereteinket másokkal közölhetnénk. Ismereteket szerezhettünk pedig magunknak nem csak a' tettleges tapasztalás útján, hanem egyszersmind tanulás által. Ez utóbbinak ismereteink' másokkal közlését illetőleg, a' szó és írásbeli tanítás felel meg, minélfogva hogy emberi rendeltetésünknek teljesen megfelelhessünk, nem elég csak ismereteket szerezni, hanem ezen felül gondolataink és ismereteink másokkal közölhetésének eszközei és tehetségei szükségesek, a' szóbeli és írásbeli világos előadás, más szóval fogalmazás. Ezen lépcsőzeteken mehetünk felebb természetes rendet követvén, ismereteink körének tágításával, 's elme tehetségeinek gyarapításával, a' tudományok különféle nemein keresztül, a' tanulásról tanításra, ismeretek szerzéséről azoknak másokkali közlésére, 's így az emberi tudományos nevelés második szakát, hasonlólag mint az első *három* években állapítván meg, ezen szakasz fordíthatatik leghasznosabban a' természet, műtudományi és föld-leirási ismeretek megszerzésére, fogalmazási és szépművészeti irodalom' példányainak figyelmetes olvasására és utánzására.

Azonban a' gyermeki évek elreppennek, de nem reppennek el haszontalanul kipótolhatlan veszteséggel azon növendékektől, kik ez alatt mig gyenge koruk a' testi munkák gyakorlatára tehetetlen volt, fejledező elmetehetségeik erejének gyarapítására fordították idejüket 's

a' beállandó komolyabb érett kor foglalkozásaira minden szükséges ismeretek, tehetségek és ügyességek megszerzésével elkészülve lépnek át. Eddig, határozottabban a' gyermekkor 12-dik éveig mindenek felett szükséges szem előtt tartani, hogy semmi olyas tárgyak tanulásával ne terheltesse, melyeknek haszonvételök reájok nézve kétséges, elég munkát és gondot adván az élet minden nemeiben elkerülhetlenül megkívántató tanulmányokban szükséges járatosság és ügyesség.

Ezentúl az érettebb kor feltünésével egyszersmind más nézetek állanak elő. Ideje van, hogy kiki maga rendeltetését 's azon leendő helyzetet, melyet a' polgári életben be kell töltenie, szorosabban szemügyre vegye. Mert ha nem, és ha vagy ön vigyázatlansága, vagy a' köznevelés rendszer hiányai miatt rendeltetésével ellenkező pályára sodródott, az elmúlt hajlékony évek megbecsülhetetlen fogékonyságát soha többé semmi szorgalom vissza nem pótolhatván, az eltévesztett pályáról tetemes kárvalás nélkül visszatérés, újabb választás, nincs. Ennyi idő azonban, a' holt nyelvek nyügei lerázása után, különféle hasznos ismeretek megszerzésére fordítható munkásság és a' tehetségek aránylagos kifejlődése közben, untig elég lehet a' szüléknek, nevelőknek, a' növendéknek magának, hogy vonszodását, hajlamait, tehetségeit kiesmerjék 's egyenes irányba igazítsák.

Igy, ha minden a' maga rendes útján halad előre, bizvást feltehetjük, hogy ezentúl a' munkás ipar osztály és a' tudósok pályája egymástól elkülönözve kétfelé válik, további tudományos kiképeztetés végett az utóbbin csak azok maradnak, a' kik ennek folytatására mind vonszalmat, mind tehetségeket éreznek magokban, megszűnven azon közép rend, melly most az álladalmi erő tetemes vesztegetésével tulajdonképen sem a' munkás osztályhoz, sem a' tudósokéhoz nem soroztathatik, gyengeségének érzetében a' maga feltartására majd ezek majd amazok munkásságát hátráltatja, 's nem csak a' társaság életé-

re ön sullyal nehezül, hanem az elégtelenség fészket képezvén, annak biztos fennállását veszélyezteti.

Az elemi oktatásra kiszabott *hat* éveken túl nem csak helyén valónak, hanem általában szükségesnek tart-hatjuk mind azon okoknak tekintetbe vételével, melyeket a' humanismus követői felhoznak a' régi mivelt nyelvek alapos tanulását a' további képeztetésüket folytató tudó-sok számára. Ellenvetések vagy egészen erőtelenek e' részben az elemi oktatás első éveire nézve, vagy pedig nem a' realismus alap elveit érdeklik tulajdonképen, ha-nem az annak valószínűsítésében elkövetett rendszer hiá-nyait, melyek a' fentebb előadott rendszerezés mellett egyáltalában elháríthatnak; a' régi mivelt nyelvek tanu-lásának elmulasztásából eredhető félelem pedig egy rész-ről nem találhat helyet ezen első években, más részről mind azon fogamatot, melyet a' régi nyelvek tanulásá-tól az elmetehetségek kifejtésére okszerűleg várha-tunk, a' mai, aránylagosan kisebb nagyobb miveltség-re, a' gyenge növendékek felfogásához minden esetre elégségesen kifejtett anyai nemzeti nyelvek, nem csak bővségesen, hanem sokkal sikeresebben pótolhatják.

Azok, kik mind a' humanismus mind a' realismus kívánatait egyszersmind akarják betölteni, káros tévely-gésben látszanak lenni, 's ez, a' mai oktatási rendsze-rek mindennap mutatkozó leggyakoribb hibája. Ezen té-velygő káros felfogás következtében egymásra halmoz-tatnak mind a' régi nyelveket illető tanulmányok, mind az úgy nevezett valós ismeretek 's a' kettőnek terhét nem csuda, ha a' gyenge növendékek tehetségei nem bir-ván, eszmék fogalmak tárgyak és ismeretek meglábolha-tatlan zavarába süllyednek. Hasonlag feleslegesnek en-nélfogva károsnak látszik, az iskolák nemzeti, real, és tudományosokra osztályozása. Vannak tanulmányok a' mint az eddigiekből kitetszik, elegendő számmal, elegendő mennyiségben, melyek bizonyos évekig az elemi oktatást egészen elfoglalják 's ezen tanulmányok a' közélet min-

denféle nemeiben egyiránt szükségesek. Ha tehát minden iskolák ezen első szakaszban kirekesztőleg az előszámlált tanulmányokat tévén tárgyal, nemzeti valós iskolákká alakíttatnának, hogy a' tudományosok további folytatásul egyenesen ezekre következzenek, ezen osztályozásnak magától meg kellene szűnni. A' növendék mindenütt egyiránt elemi oktatást nyerendene a' nemzeti valós iskolákban 's a' további tudományos kiképeztetésüket óhajtók, minden megkülönböztetés nélkül léphetnének által a' felsőbb tudományos intézetekbe. Ellenben a' hasonló osztályozás következtében nem csak a' tanulóra nézve káros, hogy az egyikbe vagy másikba elkezdett tanulmányait a' tudományos iskolák egészen más szerkezete miatt, tovább nem folytathatja; a' tanulónak helyről helyre, iskolákról iskolákra kell vándorolnia, születése helyéről már gyenge idejében, (holott az elemi oktatás legalsóbb ismereteibe otthon is könnyen beavattathatnék,) gyakran tetemes költséggel 's idő vesztegetéssel — hanem az állodalomnak is, az így okvetetlenül kelletlenül nagyobb számra menő tanuló intézetek érezhető terhükre válnak.

GYÓRY SÁNDOR.

VI.

A' TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK'

HALADÁSA , JELLEME 'S ÁLLAPOTJA NÉMETOR-
SZÁGBAN 1840. ÉVIG.

(V é g e).

A' másik, inkábbára philosophiai, irányt az emberiség' történeteinek írói követték, nevezetesen *Adelung*. „Kulturgeschichte des menschlichen Geschlechts“ *Iselin* (+ 1782.) „Geschichte der Menschheit“, *Meiners* „Grundrisz der Geschichte der Menschheit“ (1786.) című munkáikban; mindenek felett pedig a' nagy *Herder* János Godofréd „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“ (1784. 4 kötet), kinek munkája a' legnemesb lángelme bélyegét hordja magán. Ugyanez időtájban *Kant* ezen irata által: „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht“ ösztönt ada több kísérletekre az emberiség' történeteit, előleg fölállított eszme' álláspontjából megírni (és pedig legközelebből az emberi természet' tökélyedhetése eszméjének szempontjából), mellynek valósultát és bebizonyodását a' történettannak kelle mutatnia. Illyet irának *Pölitz* (egy if-

jukori próbájában) *Woltmann*, *Stapfer*, *Majer* 'sth. Szinte így *Eggers*, *Jenisch*, *Gruber*, *Carus*, a' lángeszű *Schiller*, *Breyer*, *Wachler*, *Luden*, *Dresch*, *Buchholz*, *Schneller* 's mások bölcsészeti eszméket tevének munkáik' alapjául és a' világeseményeket philosophiai, sőt philosoph-politicaí szempontból, a' szabadság' törekedései és sorsára függesztett tekintettel szemlélték. Hasonlólag cselekedett a' tiszteletre méltó *Heeren* nemcsak ezen munkájában „*Ideen über die Politik, den Verkehr, und den Handel der alten Welt*“ (1805.) hanem egyéb történettani irataiban is. Alig tett azonban a' nevezettek' valamelyike a' kedélyekre olly mély benyomást mint *Müller János* a' „schweizi esküszövetség“ híres írója ezen munkájában: „*Vierundzwanzig Bücher allgemeiner Geschichten*.“ Munkája ugyan messze mögötte maradt azon eszmének, melyet annak kidolgozásánál céljául tűzött magának; az csak vázolat és részenként igen bevégezetlen vázolat inkább, hogy sem teljes mű. De mind e' mellett a' szerző nemes, a' szabadság' érdekeinek lángszeretettel hódoló lelke 's azon fenn szárnyalat, melly őt soha el nem hagyja, hatalmas benyomást tőnek olvasó kedélyére és sok írókban többé 's kevésbbé szerencsés utánzást szültek.

Igen messze fogna vezetni, ha az egyetemi, vagy világtörténeteket tárgyaló, figyelmet érdemlő munkákat, mellyek az új és legújabb időkben megjelentek, előszámlálni és jellemzeni akarnók. Elég, hogy rendkívül számos, különböző alakú és színű munkák léteznek e' nemben. Nem csak nagyobb, kimerítőbb, tanulmányosabb és forrásokból közvetlenül merített, nemcsak a' világtörténetek' egész terjedelmét magokban foglaló, hanem kisebb, könnyebb áttekintés és visszaemlékeztetésnek szánt, különféle néposztály' érdekeihez és értelméhez, korhoz és nemhez alkalmazott, következőleg népszerű hangon is, vagy virágosabb, az aestheticaí érzéket inkább vonzó nyelven irt köyveket birunk számo-

sat, minők naponként is újabbnál újabbak jelennek meg. A' legelterjedtebb, 's az eddig nyert történeti ismereteknek közönségessé tételére inkább, mint újabb fölfedezésekre irányzott munkák közé tartatik *Schröck*' (jelenleg elavult) világtörténete az ifjuság' számára és *Becker*' főnebb idézett munkáin kívül *Galetti*, *Pölit*z, *Venturini*, leginkább pedig *Bredow*; 's mi a' legujabb történeteket illeti, a' számos évek óta szinte *Venturini* által kiadott „Kronika.“ *Rotteck* is az általa kiadott „Weltgeschichte für denkende Leser“ (9 köt.) című munkája és az ebből készített 4 kötetes kivonata iránt a' szerzőt magát meglepőleg kedvező fogadtatásra talált, annyira hogy az elsőnek 14. és az utóbbinak 5. jogszerű kiadása (ide nem értve az utánnyomatokat) van jelenleg sajtó alatt.¹⁾ Ezen rendkívüli kedvezés, melly, ez új fölfedezésekre kevés igényt tartó, 's nem is szakbeli tudósoknak, hanem általában mivelő osztálynak írt munka iránt bizonyított, azon körülménynek tulajdonítható, hogy a' szerző benne a' népek' sorsát a' politica és természet-jog' álláspontjából, tehát egyszersmind a' szabadság' érdekeinek és közjónak szempontjaiból szemlélte, mi a' napjainkban annyira fölébredt political szellem és a' francia forradalom óta közönségesen feltámadt szabadság és jog' kívánata miatt kedvező viszhangra talált.

A' világtörténetek' egyes időszakai között a' középkor talált serény dolgozókra. *Rehm* és *Kortüm*' classici munkáik (Rühs' valamivel régibb munkája tanulságos ugyan, de lelketlenül írott) sokat tettek ez időszak' felvilágosítására. Még a' főnebb előszámlált jobb munkákban is, mellyek a' világtörténeteket tárgyzzák a' középkorra különös figyelem fordított. Egyik főrésze

¹⁾ Jelenleg a' 15. kiadás' harmadik szórói szórai nyomtatása hirdettetik.

ezen közép-kornak a' méltán ünnepelt *Raumer'* munkájában „Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit (1823)“ jelesen van kidolgozva; egy másik *Wilken'* munkájában: „Geschichte der Kreuzzüge.“ Egy későbbi, az újabb kor' kezdetét magában foglaló időszakot *Ranke L.* dolgozta ki, és szinte az általa szorgalmasan kifürkészett és egy részben még eddig nem használt forrásokból merített munkájában: „Geschichte der romanischen und germanischen Völker“ von 1494—1535 (1824) és „Fürsten und Völker des sechzehnten und siebenzehnten Jahrhunderts“ 1827. *Raumer*, kit főnebb nevezénk, „Geschichte Europas seit dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts“ (1832.) „Történeti zsebkönyvével,“ melyet 1830-ban kezdte kiadni 's több más irataival nagy érdemeket szerzett magának.

Az új és legújabb idők' ábrázolására sok másokon kívül, melyeknek idezése terjedelmes volna, különösen *Saalfeld*, *Buchholz*, *Hormayr*, és *Münch* — tudnivaló, hogy egymástól különböző szellem és irányban — adták magokat. A' forradalom vagy egyes szakaszok' hősei történetíróinak azon korból igen nagy a' száma, és a' jelen történetek is, — részint időszaki iratok és hírlapokban, részint év- és zsebkönyvekben, részint külön munkákban egyes események és állodalmakról, szorgalmasan megírtnak, mi által legalább gazdag anyag gyűjtetik jelenkorunk' jövőre bírálatos történetírásához. A' zsebkönyvek közt különösen érdemesek dicséretre a' *Buchholz* által számos évig, valamint *Raumer*, *Hormayr*, *Menzel*, *Thiersch*, *Schreiber* és mások által kiadottak. A' történeti időszakiratok közt egysem volt becsesebb mint az 1804. meghalt *Posseltnek* (az ágostai „Allgemeine Zeitung“ alapítójának) a' forradalom' idejében megjelent „Europai annalisai“ (megkezdve 1795-ben), mely e' derék hazafi férfinak halála után több mások által, némileg megváltoztatott címmel, folytatott, végtére pedig 1832-ben megszüntetett. Hasonlólag a' „Minerva“ (eleinten *Ar-*

chenholz, most Bran által szerkesztve), Buchholtztól „*Journal für Teutschland historischen und politischen Inhalts*“ (elkezdve 1815.) *Mallentől* „*Neueste Weltkunde*“ és még előbb ennél Zschokketól „*Miscellen der neuesten Weltkunde*“ melyet „*Ueberlieferungen zur Geschichte der neuesten Zeit*“ ugyan ezen kiadótól követtek 'stb. dicséretes említést érdemlenek.

A' régibb és újabb népek' eredete, rokonsága, vándorlása, egykori lakhelye, alkotmánya, vallása, művészete és tudománya, erkölce és szokása, ipara és kereskedése, hajózása és gyarmatai 's általában minden felőlök kitapogatható nevezetességek, emlékek, jellemvonások 'stb. minden kifürkésztetett, megvizsgáltatott és tisztába hozatott. Minden egyes művészet és tudomány, minden ipar, minden fontosabb egyes találmány, minden osztálya a' polgári társaságnak, annak rendelkezései, még a' betegség is és divat 's az élet' minden jelenései saját történetírójokra leltek a' németek közt. A' földnek semmi zuga, semmi időpont, semmi valahogyan történeti személy vagy dolog, sem maradt vizsgálat és leábrázolatlanul. Kitünő regiségbuvárjaink' nevei — sok mások mellett — *Heyne* és *Winkelmann*, *Meiners*, *Manso*, *Boeckh*, *Böttiger*, *Wolf*, *Thiersch*, *Vosz*, *Kreuzer*, *Tittmann*, *Müller Otfried*, *Ernesti*, *Hüllmann*, *Gruber*, *Uckert*, *Wachsmuth* és különös dicsőséggel koszorúzva a' *Niebuhr*' név (az apa Niebuhr Carsten, az általa beutazott Arábia' és körül fekvő tartományai' jeles leírója, és fia, Niebuhr B. G., a' régi római történetek' írója, mindkettő halhatatlan) a' mivel nemzeteknél ismeretesek. Szinte illy joggal tiszteltetnek a' jeles orientalisták: *Reiske*, *Michaelis*, *Fichhorn*, *Hartmann*, *Ritter*, *Kreuzer*, *Klaproth*, *Görres*, *Bopp*, *Bohlen*, *Rhodes*, *Plath*, a' *Schlegel* testvérek és főleg az ozman törökök és általában a' mohamedan népek, azoknak története és költészetének a' maga kutatásai által felvilágosítója, *Hammer József*.

Csaknem minden európai népek és állodalmak szinte jeles dolgozókra találtak a' németek közt. Az olasz nép *Leo*, *Schröck*, *Le Bret*, a' spanyol *Schmidt*, *Aschbach*, *Feszler*, a' portugál *Gebauer*, a' francia *Schröck*, *Meusel*, *Woltmann*, *Heinrich*, a' scandinavi *Schlözer*, *Rühs*, *Mené*, *Gräter*, *Gebhardi*, *Suhm*, *Wagner*, *Hüllmann*, az orosz *Schlözer*, *Müller*, *Ewers*, *Storch*, *Bucmeister*, a' lengyel *Jekel*, *Spazier*, *Wagner*, *Brohm*, a' magyar *Gebhardi*, *Engel*, *Feszler*, az új görög *Falmerayer*, *Thiersch*, *Schlosser*, *Wilken*, a' porosz *Kotzebueban* 'stb. később megnevezendőiben. A' német történetirásról alább szólandunk.

Ez állodalom és néptörténetirások közül sok folytatása gyanánt tekinthető részint a' nagy angol világtörténetnek, részint a' *gray-guthrei* kisebb gyűjteménynek, mellyeknek mindenikéből nagy számú kötet egy német tudósokból álló társaság által fordítottatott, de később, az eredetinek lassankénti elsilányodása után, a' brittek' dolgozását a' német kiadók saját dolgozásaikkal pótolák.

Említeni kell még itt ama' nagy, az ujjabb időben kezdett gyűjteményét az európai állodalmak' történeteinek, mellyek 1829 óta a' régen tiszteletben álló *Heeren* és *Uckertnek*, mint szakbeli fő embereknek fölügyelése alatt, Gothában jelennek meg, a' nagyszerű irodalmi vállalatok által jeles *Perthes Fridriknél* 's mellyből eddig 14 szállítvány (29 kötet) jelent meg, Német, Olasz, Porosz, Svéd, Angol, Szász, Orosz, Spanyolországot, Austriát és Németalföldet foglalva magában egy részben teljesen, némelleyeket pedig csak részben. Becses munka, mellynek jelességeért a' fő vállalkozókon kívül a' dolgozótársak is: *Pfister*, *Leo*, *Böttiger*, *Van Kampen*, *Stenzel*, *Lappenberg*, *Mailáth* gr. *Strobl*, *Lembke*, *Schäfer*, *Schmid* kezeskednek, 's mellytől a' külföld sem fogja érdemlett elismerését megtagadni.

A' történetiróknak még egy különös osztályáról kell itt megemlékeznünk, kik közvetlenül csak egyes kitűnő

történeti személyeket választanak ugyan előadás' tárgyaul, de azok létének és hatásának felvilágosítása által egyszersmind az egész nézőhelyet és időt, mellybe ezen lét és hatás esik, felvilágosítják. Értjük az életírókat, kik a' németeknél, hol ritkán fognak tollat történeti személyek, azaz olyanok kik magokat saját teiuknél fogva szövik a' történetírásba (porosz II. Fridrik, és Herzberg minster tették ezt, de illy példa igen ritka) a' Franciaországban olly kedvelt és tanulságos „memoirok“ helyét pótolhatják és valósággal dicséretesen pótolják is. Tiszteletteltjesen kell itt említenünk a' régi időből (1757 — 91.) Schröck „Allgemeine Biographie“ 8 kötetű munkáját, mellyben jól és alaposan dolgozott életírásuk van hires régi és új korbeli nevezetes személyeknek. Később megjelent életírások között kijelöljük különösen *Funk'* II. Fridrikét, és jámbor Lajosát, aztán *Hurter P. III.* Inczójét (1833.), *Voigt* Hildebrandját mint VII. Gergely pápát, *Kortüm'* I. Fridrikét, *Böttiger'* oroszán Henrikét, *Pfistertől* néhány württembergi herczeg' életét, *Aschbach* Zsigmond császárját, *Münck'* Sickingen Ferenczét ('stb. életírásokat ugyan ezen szerzőtől) és *Buchholz* 7 kötetre menő I. Ferdinand' történetét. A' Lipcsében Brokhausnál megjelenő „Zeitgenossen“ czímű folyóirat (elkezdve 1816-ban) mellyet aztán (1828. óta) még kiterjedtebb sor követett, egy se reg, nagyobb részt jól írt, életírást foglal magában. De a' szellem, gazdag tartalom és előadási művészet által legkitünőbb életírásokat a' nemes *Varnhagen von Ense* ada, mellyek részint egy öt kötetű gyűjteményben, részint mint külön munkák jelentek meg, tanulságos történettudományi átpillantás és ítélet, valamint igazság, életmlegség és classicai nyelvnél fogva vonzó.

Utolsó főszakaszára térünk át a' német történetírásnak: a' honi történetre. Ez ugyan — a' főnebb kijelelt okok miatt — csak később miveltetett szerencsével, mint az egyetemi és az idegen népek' története;

de azért az újabb időkben annál fényesebb előmeneteleket tün.

Németország' története az előtt csak úgy dolgoztatott, mint előkészülete és segéd tudománya a' német állodalmi jognak, nevezetesen előadása volt azon mód és eszközöknek miképen alakult századok' lefolyása alatt lassanként — legalább külsőségeiben — ama' csodálatos országszerkezet, miként ment végbe a' határok' eldaráboltatása és jutott e' vagy ama' fejedelmi ház ennek vagy amannak birtokába és igényletébe. Valódi nemzeti történetírás' eszméje, azaz olyané, melly a' népeletet főrészeiben híven ábrázolja, a' német nép' szellemét a' maga — körülményekhez képest megszorított, vagy félrevezetett, de soha el nem nyomott — mozgalmaiban fesse, a' német lét és hatás, cselekvés és szenvedés' sajátságait, a' nemzet' egyetemes sorsát, valamint political, polgári, erkölcsi, ipari, művészeti és tudományos állapotja' nevezeteseb részleteit különbféle időszakok szerint tisztán szemünk elébe állító történet még épen nem keletkezett, és nem is keletkezhett azon hatalmas ösztön nélkül, melly újabb időben az elszunnyadott hazafiságot erőteljes életre ébreszté. De azon nehézség, melly illyféle eszmékkivihetését a' sokféle szaggatott, fekvés és érdek, political, kereskedési, és dynastiai viszonyok miatt a' közéletet nélkülöző, és ön magától elidegenített Németországban létezik, e' vállalatnak akadályúl is szolgált. A' forradalmi háború és Napoleon' erőszakos urasága rázták fel a' németeket álmaikból és valamint más hazafiui törekvésekre, úgy az ezen idő óta észrevehető élénk buzgalomra is a' honi történetek' kidolgozásában ösztönül szolgáltak.

Igaz, hogy Németország' régi történet-írásai, *Hohn*, *Struve*, *Mascow*, *Hacberlín*, és *Pütter*-től, nincsenek érdem és becs nélkül; azok megfelelnek a' czélnak, mellyet szerzőik magoknak kitűztek, tudniillik az ország és részei' publicisticai átalakulása és állapotja' elő-

adásának. De nem nemzeti-történetiratok. Első hajnalfényét illyes minek, *Schmidt Mihály Ignác* több kötetű (1785) „Németek’ történeteiben“ találni, kiből azonban, valamint folytatójában, *Milbillerben*, alaposság és egybefoglaló szellemi tekintetre nézve még sok hiányzik. Hasonlót mondhatni *Krause*, *Risbeck*, *Heinrich*ről, és magáról *Westenrieder*’ különben sokképen dicséretes munkájáról is. A’ Napoleon’ uralkodása elleni szabadságháború óta jelennek meg Németországnak becsesebb nemzeti történetiratai. A’ *Menzel Adolfé*, Boroszlóban, végeztetett be legelőször, mely — mint ezen kori írások mind — francia-gyűlöletet lehel, de egészben véve, tartalom és alak’ tekintetében jeles. Már előbb (1808.) *Luden* Jenában elkezdte nagy, még maig be nem végzett, munkáját a’ „német nép’ történetét“ miután előbb nyomtatásban is megjelent négy leczkében illy czím alatt: „Einige Worte über das Studium der vaterländischen Geschichte“ nemes lelkesedést és lángoló hazafiságot tanúsító nézeteit kimondotta volna egy illy nemzeti, nevéhez méltó történetirat’ szelleme és irányáról. Munkája maga azon várákozást, mely a’ szerző eddig ismert dolgozataiból támadt, tökéletesen ki nem elégítette. Német hazafisága gyakran pártos magasztaló szónoklatba vész el, a’ németeknél mindenütt csak dicséretre méltót lel, és a’ legvilágosabb gyarlóságot és vétket is mesterkéltlen menti és igazolja; és — a’ mi még sokkal rosszabb — a’ szabadság iránt, melyet fiatal korában bálványozni lát-szott, szemlátomást hidegebb. Magát, ha nem épen a’ visszahatási párthoz is, de a’ mérsékletéhez alkalmazza, és ez által elszomorítja az általa egykor szinte olly bátran mint szeretettel védett szabadelmű eszmék’ barátit. *Menzel Farkas* ellenben 1827-ben első (de azóta több) kiadásban megjelent ’s mint minden írásai ezen írónak, magán a’ lángész’ bélyegét hordó „Geschichte der Teutschen bis auf die neusten Tage“ czímű munkájában mindenütt ezen eszmék’ magasságain jár, és ez által, va-

lamint könyve' nagy elterjedténél fogva, mellyel az nevedő mértékben dicsekszik, egészen úgy készült, hogy a' közszellemre jótékony befolyást gyakoroljon. Igen tartalomdús és szinte nemes szellemtől van lelkesítve *Pfister*-nek (a' híres sváb történetirónak) *Heeren* és *Ukert*' gyűjteményében álló: „*Geschichte der Deutschen*“ melly azonban, mivel inkább tan- mint olvasó-könyvül alkalmas, a' Menzeléhez hasonló elterjedést alig fog érhetni.

Böttiger - nek és *Söltel* - nek német történeteket tárgyazó munkái is becsesek; és mellettök több más tudósok jobban vagy kevésbbé sikerült rövid átnézeteket, népszerű ábrázolatokat, vagy kimerítő és alapos munkákat írtak a' német történetekről. A' mi feladatunk azonban nem az, hogy névjegyzéket adjunk, hanem hogy a' némettörténet-írás' szellemét és irányát általánosan jelöljük ki.

A' Németország' egyetemes történeteit tárgyazó munkák azonban, csak kisebb részét teszik a' mi hazai történetiróink' dolgozatainak. Már az előkészítő munkálatok, névszerint a' források' gyűjtése és critical kiadása, sok derék tudósunkat foglalkodtatott, és csupán ez által volt lehető a' sajátképeni történetiróknak valami alaposat készíteni. Az egyetemi történetek mellett, csak nem megszámlíthatlan sokasága készült a' részletes történetiratoknak, részint egyes időszakok és eseményeket, részint egyes német nép, törzsök, ország és tartomány, város, és faluközség 'stb. vagy terület klastrom, vár, részint a' német viszonyok' egyes oldalainak political, jogi, erkölcsi, tudományos, házi és nyilvános állapotját tárgyazóknak, elannyira, hogy ezeknek és szerzőiknek csupa száraz lajstroma egész könyvet tenne. És végtére nem csak egyes írók foglalkodtak illy munkákkal, hanem kormányok, fejedelmek' és országnagyok' buzgalma különféle könnyítés és segély által pártolá őket e' részben. Németországnak

csaknem minden részeiben alakultak történettudományi társulatok sajátképen azon czélra, hogy fölfedezése, ápolása, magyarázata által régi történeti bár mi nemű emlékeknek, vagy nevezetes kéziratok, mondák, hagyományoknak; vagy egyes tagoktól tett vizsgálódások' gyümölcseinek összeállítása, vagy az itt ott feltaláltak' egymással viszonyos közlése által a' történeti ismeretek' kincseit szaporítani, megnézni, felvilágosítani, tettelesen forgásba hozni és közhasznuvá tenni segítsék. Szükség, hogy a' hatás' ezen külön fajaira is vizsgáló tekintetet vessünk.

Már régibb időkben, a' XVI. és XVII. században, részint fejedelmek, részint egyház-alapítók és klastromok, számos okiratok, krónikák és más középkori történeti munkák' emlékeinek egybegyűjtése és díszes kiadása által, tétettek közönséges használatúakká. Ide tartoznak *Pistorius*, *Hortleder*, *Urstisius*, *Frehm*, *Goldast*, *Lindenbrog*, *Londorp*, *Meibom*, *Schiller*, *Lünig*, *Leibnitz*, *Ludewig*, *Schannat*, *Menken*, 'stb. gyűjteményeik. Ezen gyűjtemények szolgáltak főalapjául a' főnebb előszámlált birodalmi történeteknek. Az új és legújabb időkben ismét fölébredte az egy kiskorrig elszunnyadt gyűjtési szellem, de most némileg megváltozott irányt vön: csupán publicistiai és political tárgyak helyett, most különös buzgalommal részint régi költemények (mellyek közt a' Nibelungen ének kitünő szerepet játszik) és népmondák után kezdődött a' fürkészés, más részről pedig törvénykönyvek 's egyéb a' német nép' belső jogviszonyait felvilágosító emlékek és okiratok után. Mind a' két célból pedig a' német nyelvbuvárokodásra igen gyümölcsözőleg fordított a' szorgalom. *Grimm* testvérek (Jakab Lajos, és Vilmos Károly) illy pályán mind két célra nézve kitünő érdemet szereztek magoknak; és lehet mondani, hogy munkáik az újabb honi történetírás' szellemére elhatározó befolyással voltak. A' régi német irodalom' tanulmányát is igen előmozdíták a' két

Schlegel (August Vilhelm és Friderik) *Tieck*, *Görres*, *van der Hagen*, *Docen*, *Benecke*, *Lachmann*, *Wackernagel* 'stb. E' közből legnagyobb híre jutott *Gervinus György* ezen munkájával: „Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Teutschen.“ (1835). Azonban *Wachler* munkája: „Vorlesungen über die Geschichte der Teutschen Nationalliteratur“ (1834) és *Rosenkranz*: „Geschichte der teutschen Poesie im Mittelalter“ (1830.) szinte igen becsesek. A' mi pedig a' jogforrásokat 's általában a' német népek' jogviszonyai' felvilágosítását illeti, *Runde*, *Danz*, *Mittermaier*' tankönyveik, leginkább pedig *Eichhorntól*: „Teutsche Staats- und Rechtsgeschichte“ 4 kötet, a' fölöttük fekvő eddigi homályt hatalmasan szétszatták 's ez által a' történetírókat azon állapotba helyezék, hogy ezen viszonyokról, melyek' ábrázolata a' mai korszellem' főiránya szerint a' nemzeti történetíró' legelső feladatai közé tartozik, elhatározott és biztos ítéletet mondhat.

Napról napra növekedik a' német történettudomány' illy jog vagy általában történeti forrásinak tömege. Vagy külön gyűjteményekben adatnak ki, vagy történeti munkák mellett bizonyítványúl, vagy végtére ezen célnak egyedül vagy főkép szánt folyóiratokban. E' szerint birunk nagy számmal város és falujogokat 's utasító katalógusokat általában mindennemű okirati munkákat.

Különösen jeles tünemény illy cím alatt: „Monumenta germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum, auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi — edidit Georgius, Heinricus Pertz; 1826. óta megjelenő gyűjteménye régi német történeti könyvek, törvények, okiratok, levelek és egyéb emlékeknek, melynek eddig 5 kötete (az utolsó 1839-ben) jött ki Hannoverában. Ezen nagyszerű vállalatra első ösztönt Németország' idegen járombóli megszabadultának kivívása után az e' részben sok érdemű 's hazafisze-

retettől lángoló báró *Stein Károly*, királyi porosz status-minister adott, kivel több németszövetségi követek nevezetesen *Aretin*, *Berkheim*, *Plessen*, *Schmidt* és *Wogenheim*, néhány más tudósokkal (*Dünge*, *Büchler*, *Schlosser*) egyesültek. Ezek alapíták 1819-ben ezen társulatot: „*Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi*“ és kezdett munkájuk' elterjesztésére évkönyveket adtak ki ezen cím alatt: „*Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*“ 's magokat több könyvtárnokok és német statusok' levéltárainak igazgatóikkal összeköttetésbe tévék, hogy ezek közbenjárása által ismeretére és használatára juthassanak sok meglevő és elrejtett történeti forrásoknak. Maga a' „*Bundesversammlung*,“ folyamodás' következtében, ezen társaságnak magas pártfogását kölcsönözte és ajánlá a' németszövetségi kormánynak, hogy ezen nemzeti vállalatot, különösen a' könyv és levéltárakban őrzött kincsek' megtekintése, és használása által, segítse. És így közeledett ezen munka lassanként kivihetése' kezdetéhez, mint fölebb megjegyeztetett, első kötete 1826-ban adatván ki. Az eddig megjelent 5 másodréti kötetből az első második és ötödik, csupán „*scripturákat*“ történetiratokat és krónikákat foglal magában, a' harmadik és negyedik pedig törvényeket (*capitularékat* vagy *constitutiókat*). Mindenütt a' legnagyobb gond van a' kiadás' diplomatai hűségére fordítva, minden feltalált kéziratok 's eddigi kiadások szorosan össze vannak hasonlítva és az eredeti szöveg, lehető tisztába állítva, criticailag világosítottatott fel. Ha ezen nagyszerű munka alapítói' kívánata szerint fog bevégeztetni, nagy nyereség leend a' nemzeti történetekre nézve, a' mit azonban némileg kétségbe is lehet venni, miután fő előmozdítói vagy meghaltak, vagy visszavonultak és a' kiadási buzgalom meghűltnek látszik, vagy pedig, mivel némelly akadályok is jöttek közbe.

A' részint régi, részint újabb okiratok' gyűjteményében vagy külön napvilágra hozott anyagok' rendki-

vüli sokaságánál szükség volt, vagy legalább azok használatára nézve igen könnyítő, hogy ama' számos okiratok' sokféle tárgyának és tartalmának keresésére figyelembe tartása és egybefoglalására kivonatok és lajstromok készíttessenek. Ez vala czéljok a' különféle úgy nevezett *regesták* szerzőinek, mellyek említését itt nem lehet elhagynunk. Már a' XVIII. sőt XVII. században találunk ilyeneket, azonban csak az újabb időben lettek szükséges tartalmasságuk, critikai elrendeltetésök és áttekinthetőségök által czélszerűek. Csupán ezek által tétetik a' történetirő oly állapotba, hogy minden tudni méltót ez vagy ama' meghatározott időszakból ez vagy ama' tartományra, uralkodó házra, vagy más nevezetes történeti tárgyra nézve, — a' nélkül hogy időt és lelket ölö kijegyzésekre az okiratokból kelljen magát elszánnia — szeme elébe állíthasson és így meggyőződve, hogy semmi fontos el nem kerülté figyelmét, a' történetirási előadásba kezdjen.

Az illy *regesták* közt nevezetes helyet foglal el, *Langtól* „*Regesta boica*.“ Ezek' jól rendbeszedett, lehetőleg teljes lajstromai Bajorországot és a' vele határos frank és német vidékeket illető okiratoknak, tartalmuk' kijegyzésével és hivatkozással azon gyűjteményekre, mellyekből vétettek. Hasonlólag becses munka a' Böhmetől elkezdett „*Kaiser-Regesten*“, mellyekből eddig a' karolingi és néhány régibb császárok' *regestái* jelentek meg. Szinte ilyenek *Raumertől* „*Regesta Branderburgica*“, *Chmeltől* „*Regesta Ruperti Regis*“ és *Dungetől* „*Regesta badensia*“ 'stb.

Illy segédeszközökkel felkészülten halad a' német történetirás naponként igen örvendeztetőleg előre és szaporodnak művei végigláthatlan sokaságban. Főnebb már említők a' Németország' egyetemes történeteit tárgyaló jelesebb munkákat. Hátra van még, hogy néhány nevezetesb egyes történetiratokat említsünk.

Ezek között igen méltólag tesszük első helyre *Möser Justustól* az „Osnabrückische Geschichte“ című munkát, melynek első kiadása 1768-ban egy másik javított és bővített pedig 1780-ban jelent meg. Ezen, am-bár csak egy kis tartomány' sorsát tárgyaló munkájával a' derék szerző azon szellem által, melyben azt írta, első volt, ki a' hazai történetírásnak a' nép' jogviszonyait szorgalmasan fürkésző azon jellemet kölcsönözte, mely Németország' jelesebb történetíróinak munkáit bélyegzi. Ezen könyvet tehát úgy kell tekinteni, mint a' mely idő-szakot alkota. Valamivel később írta a' langeszü *Müller János* halhatatlan történeteit a' schweizi elsküszövetség-eseknek (mellyek halála után *Glutz Blotzheim*, később *Hottinger* által hozzá méltólag folytatvák.) Ennek első kötete 1780-ban, ötödik és utolsó pedig 1808-ban je-lent meg; olly munka, mely fáradhatlan forrás-tanulmá-nyi alapokon épült 's e' mellett gondolatokkal, mély be-látással, szabadsági lelkesedéssel, és mindenütt kitünő lélek-nemességgel teljes, elannyira — hogy, daczára a' a' kisszerűségig menő részletességnek és sajátságos, jölle-het erő és életteljes, de gyakran darabos, feszes és sza-bályellenes nyelvének — általános csodálatot gerjeszte, és magasztaltatott mint utánzásra méltó legnemesebb pél-dány. A' két nevezettel szellem és kedélyre nézve egyen-lő és e' mellett számos munkáin a' classicitas' jellemét nem csak benső tartalomra, hanem előadásra nézve is viseli *Zschokke Henrik*, kinek történettudományi munkái közül legelőbb a' bajor történeteket (4 kötet 1813.) és a' sok kiadásban megjelent „Geschichte des Schweizer-landes für das Schweizervolk“ kell említenünk.

A' specialis történetírók' jelesebbjei közé tartoznak még *Pfister* (Geschichte von Schwaben), *Hormayr* (Ge-schichte von Tyrol) *Laucizolle* (Geschichte der Bildung des preusischen Staates, 1828.), *Voigt* (Geschichte Preu-sens 7 Bände 1827. kk.) és *Stenzel* (Geschichte des preusischen Staates 1830 — 37), *Böttiger* (Geschichte

Sachsens), *Wenk* (hessische Geschichte) aztán *Raumer*, kitől a' Hohenstaufenek' története főnebb említett, *Lichnovsky* az első habsburgiak' történetírója, *Spittler* és *Pfaff* (Württemberg's Geschichte), *Bader* (Geschichte der Zähringer, und insbesondere Badens), *Münch* (Geschichte des Hauses Fürstenberg), *Oechsle* (Beiträge zur Geschichte des Bauernkrieges), *Voigt* (Rheinische Geschichten und Sagen). A' városok' ügyéről általában és a' városok' történetéről különösen tanítanak a' jeles *Sartorius* (Geschichte der Hanse) a' szinte jeles, és a' németországi rendek' eredete' történetéről (1806.) irt munkája által Németország' alkotmánya története körül sok érdemű *Hüllmann* (Geschichte des Städtenwesens im Mittelalter, 1826. 's köv.) nem különben *Kortüm* (Entstehungsgeschichte der freistädtischen Bünde im Mittelalter 1827), *Jäger Károly* (Schwäbisches Städtewesen des Mittelalters und die besondern Geschichten von Ulm und von Heilbronn) és már előbb *Stetten Moriz* és *Gmeiner* (Ágoston, Worms és Regensburg' történeteiben) *Hormayr*, *Rückgaber*, *Müller*, *Richard*, *Darand*, *Steiner* (Bécs, Rothweil, Bonn, Frankfurt, Bremen, Seligenstadt' történeteiben) és kívülök számtalan sokan. A' városok' történeteinek leírásában olly élénk a' buzgalom a' németek közt, hogy több tartományokban csaknem minden városka saját történet-írójára talál. Így például a' badeni hercegség legalább 12 város' történeteit bírja és még a' faluk is itt ott tárgyai levének illy külön történetírásnak.

Ide tartoznak egyes várak, lovagi kastélyok, kolostorok, mindenféle testületek' 'stb. különös történeteik, vagy illy várak' összegyűjtött történetei egy egész tartományban, mint például: die Ritterburgen des Hegau" Schönhuttól 1833. Schweiz' lovagvárai Schwabtól 1839, rajnai Bajorország' régi apátságainak és kolostorainak okiratos történetei Remlingtől 1836. 'stb.

Nem tagadhatni, hogy ezen történeti munkákban bizonyos kicsinység szellemét lehet észrevenni, mely a' régiség-kedveléssel igen könnyen szokott összevegyülni 's gyakran polyva miatt elfelejtetik a' jó búzaszem. A' mindenütt és minden időkben megtörténtek' tömege olly végetlen nagy és kimeríthetlen, hogy az ember' megfogási és emlékezési tehetségét felül haladja 's azon háltoékvés mindent és mindent, a' mi csak kifürkészhető, följegyezni és megtartani, a' valóban tudni méltók' ismeretének ártalmára van. Azért az egy fajú gyakran fontosság nélküli vagy általában följegyzésre nem méltó események fölött szemlét kellene tartani, és a' csekély-szerűeket különválasztva csak az tartatnék fenn a' feledékenységből, mi valami célra szolgálhat. Ez azonban inkább a' sajátképeni történetvizsgáló' feladata, kinek a' csupán-gyűjtők csak anyagokat hordanak össze, azért jobb inkább, hogyha ezek mindent összehordanak, a' mi kezökre kerül, hogysem saját korlátolt ítéletök szerint félre tennék, mi nekik nem látszik fontosnak, 's a' mi talán az éles látásúnak nevezetes dolgok' ismeret forrásává válhatnék.

Ezen észrevétel áll a' történeti társaságokra nézve is, melyeknek ez új és legújabb időkben nagy száma keletkezett Németországban 's melyeknek hatását a' németek' történeti munkálkodásaik' általános áttekintésénél nem lehet figyelem nélkül hagyni.

Az idegen uralkodó és később a' szabadító haború' lelkesedése által fölébresztett hazaszeretet' gyümölcsei közé tartozik sok a' történetek' felvilágosítása és kifürkészése végett egyesült társaságok' alapítása A' történettudományi szakban többeknek egyesülete igen alkalmas arra, hogy gyümölcsözőleg munkálkodjék. A' bölcsészeti tudományok egyesek' genialis szellemereje által diszlenek és emelkednek fel, a' történetírás ellenben mint a' minden idők és térek' fényei végtelenségének fentartója, csak többek' egyesült ereje által hordhatja

össze anyagiát; bármi kis mezőnek művelése végetlen messze terjedő birodalmában többek' egyesült munkálatait igényli. Ez már korán elismertetett, és a' történeti ismeretek' gazdagítása, források' gyűjtése vagy fenntartása, mindenféle történeti emlékeknek felvilágosítása vagy közzé tétele már az előbbi időkben alakult történeti társulatoknak köszönhető. Semmi időben sem volt azonban annyi buzgalom illyesek' alapításában mint a' miénkben. Az eddigi gyűjtemények' nagy gazdagsága mellett is még ezer és ezer eddig ismeretlenül maradt, egyenként itt és ott elrejtett, most esetleg, majd szerencsés fűrkészet által egy vagy más történetbarátnak szeme elébe került oklevél, kézirat, régi pénz, épületomladék, sírkő, mindennemű vésemény, vagy ennek töredéke, vagy népmonda és dal 'stb. létezik, melynek sajátága, vagy fölfedeztetése' körülményéből nem ritkán érdekes világ terjed a' hajdankor' fontos eseményeire 's viszonyaira, vagy ollyak, melyek nem általános és messzeterjedő, de mégis legalább honi érdekűek 's melyeknek kifűrkészése, fentartása kívánatos. Ezen fölül illy társasági egybeköttetések által egyes szövetkezetek' tudományos buzgalma hathatósan izgattatik, 's a' történettudomány iránti szeretet a' közvetlen társulatkörön túl is terjesztetik 's a' társulatoknak egymásközti kölcsönös közlekedései, valamint munkáik' eredményének közzé tétele által, a' történettudományi mező sokképen felvilágosíttatik, régi tévedések kiírtatnak és újak' támadása gátoltatik. Általában a' csupa pénzbeli eszközök' egyesítése által is sokat cselekedhetni és hozhatni létre, mi egyeseknek legjobb szándékkal sem sikerülendett.

Igaz ugyan, hogy az illy társulatok, vagy egyes tagjai' némellyikének törekedése csak kiszűréségekre terjed, hogy nem ritkán egy régi cserép, egy elmohosult falkő, elrozsdásodott fegyver, vagy porló csontdarab, melly a' már sokak által hosszadalmasan leírt húnhalomban találtatott, vagy egy régi írás — mi semmi

figyelemre méltót nem foglal magában — nekik munkálataik magasztalásra méltó emlékének tetszik. De az illy csekélységek' vadászata és ó semmiségek mellett sok valóban nevezetes is napfényre jő, vagy pedig az egybe szedettek' összeve az aranyhordó folyam fővényéhez hasonlítható tömeget képezhet, miből rostálás és mosás által — mi aztán érték' dolga — néhány arany szem nyerethetik a' történeti tudomány' számára. És több ezen társulatok közül ama' kicsinyes, csupán egy különczös régiségszeretnek hodoló cserepek, csontok és rongyok után fürkészés és kapkodáson kívül nagyobb és közebb érdekű irányt is tart szeme előtt és munkálataik általános eredménye nem kevés értékű.

Elősorolunk itt névszerint néhány följegyzésre méltó történettudományi társulatot.

A' főnebb említett német történeti kútfők' critical kiadására Stein által Frankfurtban alapított társulaton kívül napjainkban következők támadtak :

Történeti körtársulatok Bajorországban nevezetesen, Baireuth, Würzburg, Bamberg, München, Augsburg, és a' Rajnakerületben (Speyer). Továbbá :

a' *nassaui*, régiségtani,

a' *rotweili* történettudományi,

a' *westphali* történettudományi,

a' *thüringi-szász* egyesület a' honi régiségek' ki-fürkésztése és az emlékek' fentartása végett Halleban,

a' *lipcsei honi* nyelvtan és régiségtani társulat:

a' *hesseni* történettudományi,

a' *schleswig-holstein-lauenburgi* honi történettudományi Kielben

és a' német testvér-társaságokkal összeköttetésben álló *baseli* és *zürichi* történettudományi társulatok.

Badenben 1826. Freiburg' városában lakó történettudomány' barátai alakítának egy társulatot, melly több bel és külföldi történetvizsgálók hozzájárultával tiszteltetett meg. Ennek rendeltetése nem egyedül az,

hogy napfényre hozza a' hazai régiségeket, hanem általában a' történettudomány' művelése mind régi mind újabb korbeli mezőkön és a' történettudományi ismeretek' terjesztése minden osztályai közt a' népnek, 's buzdítás a' történettudomány' tanulására és olvasására. Épen ezen utóbbi czél miatt, melyért a' visszahatási párt nem kedveli, tapasztalt legújabb időben némi akadályokat. Eből magyarázható, miért akadt meg ezen társulat' előbbi titoknokának Münch Ernesztnek azon indítványa, hogy minden németországi történettudományi egyesületek összeköttetésbe hozassanak, hasonlólag mint a' természettudományiak Németországban ('s részint külföldön is.)

A' freiburgi társulat mellett van még Badenben egy másik történettudományi társulat is Sinsheimban, mely azonban kizárólag a' régi korbeli honi emlékek' vizsgálatára van alakulva. Alapítója *Wilhelmi* lelkész.

Nagyobb része ezen társulatoknak időszakonként megjelenő lapokat ad ki, melyek munkálataik eredményét közlik és nem ritkán igen becses arany-szemeket foglalnak magokban.

És itt bezárjuk áttekintésünket, mely tudni való, hogy csak rövid és futólagos akart lenni. Bezárjuk azon ohajtás és sejtelemmel, hogy a' nemzeti egységre egyesült németországi népek, kik most már nincsenek jó történetírók hiával, nagyszerű tárgyat nyujtsanak nekik előadásra. (Németből).

VII.

A' MAGYARORSZÁGI

IZMAELITÁKRÓL MINT VOLGAI BULGAROK - ÉS MAGYAR NYELVŰ NÉPFELEKEZETRŐL.

I.

Őseink' hajdani dolgairól elmélkedve, sokszor tevém sajátomná azon eszmét: mikép az ide költözött maroknyi magyar nemzet' nyelve 's nemzetisége talán már rég eltűnt volna a' Duna és Tisza' mellékiről, hahogy kelet- és nyugot' tartományiból a' vezérek meg árpád-családi királyok alatt e' földre özönlött sokféle népek' mindenike. a' magyarétól különböző saját nyelvet ápol vala itt meg-szállása korában. — Szokatlannak tessék bár első tekintetre e' kijelentés, de korántsem alapnélküli, ha a' befogadott népek' sokasága a' nemzet' akkori körülményi-hez mérve vétetik szemügyre. Az ekkörüli kérdés bizonyára vagycsak ezen oldalról mélyebb vizsgálatot, eldöntő vitatást igényel. Miután minden ekkorig föltűnt véleményeket egymásmellé állítván rendre taglalatám, huzamosb szemlélődés következtében állithatom, hogy:

nem volt különböző nyelvű mindenik ven-

dég nép.“ És illy következtetésre legelőbb is gyámot nyújt a' főnebbi okoskodás' megfordított alkalmazásával nyelvünk' ki nem halása 's eredeti épségben maradása. Igaz, némellyek csupán csak isteni gondviselésnek tulajdonítják nemzetünk' fönmaradását, nem ismervén kellőleg az előzményeket, mik e' fontos jelenetet előidézek. Isteni gondviselésben bizni, sok meg nem fejthető eseményt arra hárítani, hitem szerint is üdvhozó jámbor dolog, de a' történetbuvár 's kutató elme, inkább a' tények mivoltába hatva keresi az okokat, mintsem a' véletlenből merítné vizsgálódása' végeredményét. Ekként, a' történetek fölött, nem más, mint hiteles adatokból meggyőződni, másokat is meggyőzni, legszebb föladata a' tudomány-emberének. Ezen irányt tűzém ki jelen értekezésben, midőn egykor e' honba vonult, „*izmaelita*“ néven ismeretes keleti népraj' közelebbi megismertetését vevém tárgyul.

Elégé tudvák másunnan, mennyiféle keleti és nyugoti népfajok költözének e' honba a' magyarok' letelepedése óta az Árpádok' kiholtáig. A' nyugotról beszivárgott germán, román és szláv nemzetségek nem vetköztetek ki nyelvéből 's nemzetiségéből a' hódító magyar néptömeget, mert aránylag csekély számuknál fogva olvasztó erőre nem vergődhetvén, a' főnép' elnyomását kevesbé eszközölheték. Közülök sokan a' szabad alkotmány' részeseivé válva, inkább hasonosultak a' keleti törzsokhöz, 's ezzel, mint kis patak a' nagyobb folyam-mal, észrevétlen egybe olvadtak. Maradt ugyan ekkorig, a' nemzet-testen foltként föltünő, idegen elemet alkotó némelly nyugoti szállítvány nép: de ez, a' törvény' pártolása, idegen szellemü institutió, és lakhelyzet elszigetelt állapota' következtében tartá meg sajátóságát, sem olvadásra, sem olvasztásra nem lévén módja 's hivatása. Nincs is emlékezet évkönyveinkben, hacsak néhány egyes városokat számba nem akarunk venni, a' nyugoti, jelesen germán népeknek magyarok fölött tulnyomósá-

got, 's ilyenre törekvést bizonyító. Más alakban tűnik föl vérünk' keleti vendégeikkeli ügye, kik között a' besenyők, kúnok, de leginkább az izmaeliták vonják magukra a' vizsgálódó' figyelmét. A' kúnok, mint tudjuk, huzamos ideig viszálykodásban, felekezeti surlódásban éltek a' hon' lakosival, majd tulnyomó zsarnok hatalomróli vádra nyujtván alkalmat. Hasonlókat olvasunk az izmaelitákról, kiket felekezeti fölemelkedés, a' törvényhozás' feltékenységéből is észrevehető sokaság, vagyon- és gazdagsági tulajdonok' tekintetéből rónak meg emlékeink. A' besenyőket és kúnokat mi illeti: a' külföldi tudós sereg' rögzött hiedelmének, mondhatni, balítéletének ellenére honi írók által már több értekezésekben megmutattatott, miszerint azok nyelvben a' magyarral mindig egy, és csak dialectusi különbségű nemzet valának; a' historiából kitetsző egymás elleni örvöngés pedig távul sem nyelv- és nemzetiségi, hanem merőben néplelekezeti, vallás- és kormány különbözőségi meg hasonlóságokból vevé eredetét 's nyulánkító táplálékát; mihez képest, akár egyik- akár másikat, nyelvét vesztettnek hinni képtelenség. Nem létezik többé kún és besenyő, mint különvált önálló nemzet, de él régi nyelvében most is a' rokon magyarral egyesülve, sok helyütt e' honban felekezeti nevét is már feledve, mint a' magyartól semmi jellel meg nem különböztetett, sőt legtisztább magyarnak hitt népség ¹⁾. A' nyelv tehát, bizton mondhatjuk, illy felek' küzdelmei, mint nem önföntartási ösztönből credő idegen faj-elleni mozgalmak által, semmi esetre apadást nem szenvedhetett; a' szétágazó rokon elem' összeállítása inkább gyarapító hatékonyabb életerőt hintvén a' nemzet' fájára. Ellenvéleményt legyőzni képes leg-

¹⁾ A' magyarországi besenyőkről. A' magyar tudós társaság Évkönyvei. Budán, 1842. 4-rét V. kötet 141. köv. lap.

élesb fegyver gyanánt mutatkozik az illyes jelenetek' tiszta fogalmából vont alapigazság a' kún nyelv' kiholtát kában hirdetőik ellen; benne rejlik egy rég izgatott historiai kérdés' megfejtésének főmomentuma is, mellynek a' criticusoktól közösen el nem fogadásaig homályos és tökéletlen marad a' világ történetének az egykor annyira hatalmas és rettentő hunnus nemzetet ismertető része ¹⁾).

Minő hányatásokon ment keresztül a' belföldi izmaeliták' nyelve? miként történék, hogy a' magyart majd-majd elnyomó e' nép saját nyelvének diadal zászlót nem emele hazánkban? aziránt még hiányzanak a' kellő vizsgálódások, holott már régibb írók is hirdették hatályos befolyásával a' magyar népiségen gyakorlott túlsúlyát, az árpádi királyok alatt a' kereskedés-, bányák-, sóaknak-, pénzveretés-, vámok- és adószedés' kezelése's más jövedelmes hivatalok' kizárólag nagy számu, ám-bár nem keresztyén felekezetű embereinek birtokában voltát. Méltán kérdezzük mindezekre: hová lett a' hatalmas izmaeliták' nyelve? hol van annak vagycsak legparányibb nyoma a' haza' határi közt? — Valóban, itt is azt következtetnünk, mit a' kúnokról megjegyeznék: hogy nyelvben nem vala különböző a' magyartól; ugyanazért, nem csak idegen sajátságú népet alkotni képtelen volt, hanem beköltözése, kiváltkép régi vallásától eltérése által hathatós tényezője lön az uralkodó nép jellemének. És ezen állítmány' bebizonyítása az, melly jelen historiai értekezés' irányvonalává fonaték; minél legelőbb is e' népség' neve leszen tárgyalandó.

Régi törvényeink, okleveleink és krónikáink változtatva „*Hismahelita*, „*Hysmaelita*, „*Ismahelita* és „*Isma-helita*,“ néha „*Saracenus*, „*Sarachenus*, „*Sarracenus* és „*Sarrathenus*“ néven emlegetik e' népet. Hogy a' kétféle

¹⁾ Tudománytár, Buda, 1842. IV. köt. 216. 's köv. lap.

név épazon egyre tartozó legyen, világosan magyarázzák az illető irományok. II. András kir. 1233-iki levelében áll: „*Sarracenos, sive Ismaëlitas.*“ Ugyan annak szintazon évi másik levelében: „*Sarracenos sive Ismaëlitas.*“ ismét: „*Sarracenos vel Ismaelitas.*“ alább: „*Sarraceni seu Ismaelite.*“ végre: „*Sarracenos sive Ismaelitas.*“ A' bécsi képes krónikában Turóczinál olvasuk: „*Hysmaëlitae seu Saraceni.*“ (P. II. c. 22.)

Mind a' két név' eredeti értelmét szónyomozó kutatással fejtegetni nem ide tartozik; elég annyit tudnunk, miszerint europai írók által eredetikép az arab, később minden muhammedán vallásu népek' jelölésére használták, annélkül, hogy határozottan egynyelvű, akár arab, akár más keleti nemzetet értettek volna alatta: miből kiviláglik vallás felekezeti jelentése, olly módon, valamint a' keletieknél „fraendzsi“ (frank) néven bivatnak az europai keresztyén népek, bár minő nyelvű nemzethez tartozzanak. A keresztes hadakban a' kalifák' minden alattvalói, arab és török eredetűek, úgy a' Spanyolországot elfoglaló arabok és berberék vagy mórok egyaránt e' névvel illetetnek ¹⁾. Kétleni sem lehet ezeknél

¹⁾ Reinaud francia tudós' következő munkában: „*Invasions des Sarrasins en France, et de France en Savoie en Piemont et dans la Suisse, pendant les VIII. IX. et X-me Siecles de notre ère, d' après les auteurs Chrétiens et Mohametans.* Paris, 1836. 8-vo.“ Miután a' szereszen név eredeti értelmét megfejté, megmutatá azt is, hogy a' spanyol és francia földekre berohanó szereszenek különféle fajú és vallásu népekből állottak, jelesen, zsidók, tűz- és bálvány imádók sőt keresztyénekből is, egy részök levén csak muhammedi valláson: pag. 428—444. Ezen kivétel azonban a' név' izlamitákra tartozását nem gyengíti, állván itt is, „a' potiori fit denominatio“ ismeretes szabály. E' tárgyra vonatkozó következő munkák is: „Ollivier Jules, Lettre à M. Rainaud, sur les opinions émises par quelques écrivains touchant le séjour des Sarracins en Dauphiné, suivie d'

fogva, hogy a' magyarországi izmaeliták vagy szerezseknek is muhammedi hitük miatt, nem pedig nemzeti név gyanánt viselék azt ¹⁾); miről egyébiránt vallási szertartásukról alantabb előadandókból meggyőződni alkalmunk leend.

Mielőtt e' népség' eredete honunkba költözése, vallása, itteni állapota és nyelve' fejtegetésébe bocsátkoznánk, egész terjedelemben előadva fülhordjuk azon tanutételeket, mellyek régi emlékeinkben akarmi tekintetből reá vonatkozólag elszórva találtatnak. Tesszük ezt azért, hogy a' történeti fejtegetések' bebizonyítására az illető kútfők mintegy diplomatariumi szerkezetben kéznél találtassanak; másrészt, a' tudós külföld, mellynek e' nép' vérsége és nyelve kérdése körüli vitatásunk meglepő, sőt talán hihetetlen, annál inkább meggyőződjék állításunk' valóságáról, hiteles adatokban gyökereztéről.

A' honi izmaelitákat illető emlékek' korszaka 960-tól 1291-ig, azaz mintegy negyedfél századig terjed, 's mennyire összegyűjthetők valának, im' illy rendet foglalva tüntetnek szem elé:

960 — 972.

Takson vezér' végső éveiben Bila és Bocsu nevű fő emberek Bular földről az izmaeliták' nagy sokaságával Magyarországra költöznek, kik a' hon több részei-

un Précis historique des invasions de ce peuple dans la même province. Valence, 1837. 8-vo — Pillot II. Lettre sur l'occupation de Grenoble et du Graisivaudan par une nation païenne désignée sous le nom de Sarrasins. — De Xivray (Berger), Occupation de Grenoble par les Sarrasins, au Xe siècle. V. Journal Asiatique III. Serie Tom. V. Nro. 29. May, 1838. pag. 401—421.

¹⁾ „Saracenorum vocabulo Ungaros etiam, atque adeo Gentes Paganas promiscue donant interdum scriptores, ut

ben földeket úgy Pest várat nyerék. Ugyan onnan Hetén nevű jeles vitéz jöve be, szinte több birtokokkal megajándékozott.

„*Tocsun vero dux, cum omnibus primatibus Hungariae, potenter et pacifice per omnes dies vitae suae, obtinuit omnia jura regni, et sui audita pietate sua, multi hospites confluebant ad eum, ex diversis nationibus. Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini, cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt: Bila et Bocsu, quibus dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras, et insuper castrum quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. Bila vero et frater ejus Bocsu, a quorum progenie Ethey descendit, invito consilio, de populo secum ducto, duas partes ad servitium praedicti castrum concesserunt, tertiam vero partem suis posteris dimiserunt. Et eodem tempore, de eadem regione, venit quidam nobilissimus miles, nomine Heten, cui etiam dux terras, et alias possessiones non modicas, condonavit.*“

Anonymi Belae Regis notarii de Gestis Hungarorum Liber. Ed. St. Lad. Endlicher. Viennae, 1827. 8-vo Cap. LVII. pag. 201. 202.

1092.

Sz. László kir. törvénye' I. könyv. 9. fejezetében rendeltetik: hogy a' kereskedők, kiket izmaelitáknak hinak, ha a' keresztség után környülmetéltetés által régi vallásukra visszatérőknek tapasztaltatnának, lakhelyeikből eltávolítatván, más falvakba tétessenek által; azok továbbá, kik hitöket nem változtatván ártatlanokul találtatnak, saját székeik 's házaikban maradjanak.

Hepidamus, Eckehardus Junior de Casibus S. Galli cap. 15. etc.“ Du Fresne, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Latinitatis. Venetiis, 1740. fol. Tom. VI. c. 130.

„Caput 9. De negotiatoribus, quos Ismahelitas appellant.“

„*De negotiatoribus, quos appellant Ismahelitas, si post Baptismum ad legem suam antiquam, per circumcisionem, rediisse inventi fuerint; a sedibus suis separati, ad alias villas removeantur. Illi vero, qui inculpabiles per iudicium apparuerint, in propriis sedibus, aut aedibus remaneant.*“

Corpus Juris Hungarici. Budae, 1779. fol. Tom. I. pag. 135.

1100.

Kálmán kir. decretuma' I. könyv. 46, 47, 48 és 49-ik fejezeteiben az izmaelita vallás' gyakorlatát gátoló, a' keresztyénnek ellenben közöttüki terjedését előmozdító intézkedések tétetnek; jelesen, a' sertés hústól vonakodók, mosdakodók, vagy más saját vallási szertartásokat végrehajtók a' király' eleibe állítatni, megbüntettetni, az izmaelita falvakban templomok építtetni rendeltetnek; köteleztetnek továbbá leányaiknak keresztyén magyarokhoz nőül adására, lakomákban egyedül sertés hússal élésre.

„Caput 46. De accusatione Ismaelitarum, secundum sectas suas viventium.“

„*Si quis Ismaelitas, in jejunio, seu commestione, porcinaeque carnis abstinence, vel in ablutione, vel in quolibet suae sectae facinore deprehenderit; Ismaelitae Regi deputentur: Qui vero eos accusabat, de substantia eorum partem accipiat.*“

„Caput 47. De Ecclesiis Ismaelitarum, et de dotibus earumdum.“

„*Uni cuique villae Ismaelitarum Ecclesiam aedificare, de eademque villa dotem dare precipimus. Quae postquam aedificata fuerit, media pars ville Ismaeli-*

larum emigret, sicque aut extrui secus sedeant, aut quasi unius moris in domo: Mater autem nobiscum una eademque Christi Ecclesia individua unanimiter consistat.“

„Caput 48. De matrimonio Ismaelitarum.“

„Ismaelitarum vero nullus audeat filiam suam jungere matrimonio alicujus de gente sua, sed nostra.“

„Caput 49. De esu carnum porcinarum per Ismaelitas.“

„Si quis Ismaelitarum Hospites habuerit, vel aliquem in Convivium vocaverit; tam ipse, quam convivae ejus, de porcina tantum carne vescantur.“

Corpus Juris Hung. ed. cit. T. I. pag. 148.

1161.

II. Geyza m. kir. a' majlandiak ellen Dániel prágai püspök' sürgetésére Fridrik német császárnak ötszáz szercesenből álló hadi segedelmet küldé Vincentius és más cseh krónika írók' tanutétele szerint.

„Eodem anno Dominus Daniel Episcopus Pragensis in legationem ad Regem Hungariae a Friderico Imperatore dirigitur ad rogandam militiam ex parte ejus contra Mediolanenses, qui in festo S. Stephani Regis eorum, legatione peracta, impetratis videlicet quingentis Saracenis, cum multis muneribus in Bohemiam revertitur.“

Dobner, Monumenta Historiae Bohemiae. Pragae, 1764, 4-to Tom. I. 46, 52. Tom. III. pag. 169. 175. seq.

1190.

III. Béla m. kir. a' pécsi egyház' jogait megerősítvén, annak megyéjében élő minden népek, különösen a' szerecsenek által a' természetények tizedrészét az egyház' számára megadatni rendeli.

„*Item — precipimus hoc edicto, in perpetuum obtenturo, ut quicumque in dyocesi Quinqueecclesiensi fuerint, cuiuscunque fastigy Baro, nobilis, serviens regius, Castri, vel Castren. hospites nostri, vel cuiuscunque alterius nostro de Regno liber homo, vel serviens, Saracenus, incola Regni nostri, vel Schlavus, Rosticus, Ebes, Christianus; plenisse secundum sacrorum canonum sanctiones, quia in Regno Christiano manent, et vivunt, et omnibus bonis eorum, quecunque Dominus ipsis concessit, iustas decimas solvant, videlicet de omni frugum genere, scilicet tritico, siligine, ordeo, avena, milio, sicut orrea continent, eorumdem leguminum prorsus genere nullo excepto.*“

Koller, Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis. Posenii, 1782. 4-to Tom. I. pag. 295. seq. Az oklevél a' sümegi konvent' 1404-iki hiteles másolatából vétetett.

1196.

Imre m. kir. a' székdudvari (czikatori) apát' részére II. Geyza kir. által alapított eszéki vám-jövedelmet megerősítvén, az izmaelitákat is az eszéki piac- és réveknél adó alá vétetni rendeli:

„*Statuimus etiam, ut Hysmaelitae, vel Byssenij, vel cuiuscunque conditionis homines sint in foro Ezek, et in omnibus portibus eorum, qui ad eosdem fratres pertinent, tributum omni remota occasione persolvant.*“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis, Budae, 1829. Tom. II. pag. 303. Gara László nádor' 1404-iki ítélő leveléből.

1217.

A' nagyváradi tüzesvassal ítélő bíróság előtt, némmely nyírségi izmaeliták' vádja következtében a' vádlot-

tak' egyik felekezete elmarasztaltatik, másik ártatlan-
nak nyilvánítatik.

„Ismaëlitae de Nyr, Elias, et Petur, coadiuvantibus aliis, impetiere Joannem, Costam, et Mikorum, de villa Salamonis, de latrocinio, Judice Bank Comite, Pristaldo Bola. Praedicti Joannes, Costa, et Mikou, combusti sunt. Similiter filius Posa, seu Sentes, et frater eius vterinus Petur, eodem Judice, et eodem Pristaldo, et adversariis eisdem existentibus, combusti sunt. Similiter Hernicus, et Gregorius de villa Bis, combusti sunt.“

„Ismaëlitae de Nyr, Iliaz, et Pentek, coadiuvantibus aliis impetiere Jobagiones Martini Comititis de villa Vamus, de latrocinio, scilicet Cyni, Botyka, Zobocha, Karasun, Torka, Zekus, Joacyn, Tukai, Irosson, Jacobum, et item Jobagiones monasterii de Taplucia pertinentis ad genus Miziduczii (Miscołczy) de eadem villa. Quorum nomina sunt haec, Benedic, Nunige, Zobozló, Borathe, Hennk, Lusutha, Zamocziomut, Buchi, Tomos, pro iis omnibus, Egdud et Benedictus pro se ipsis et aliis, portato ferro, iustificati sunt. Judice Bank, Pristaldo Bola.“

Ritus explorandae veritatis. §. XXXVIII. XLI. In Bel Math. Adparatu ad Historiam Hungariae, Posonii, 1735. fol. Decade I. Monum. IV. pag. 203. 204.

1218.

III. Honorius pápa II. András m. kir. azon rendeletét, mellynél fogva a' szent földön történendő halomása esetében Jolantha királynőt hitbér fejében illető nyolcezer markányi tartozást a' pesti szerezcsenek' adó jövedelméből lerovatni végzé, megerősíti.

„Cum igitur charissimus in Christo filius noster Andreas, Hungariae Rex illustris. profecturus ad terrae

Sanctae subsidium, de assensu suorum Principum ordinaverit, ut si eum naturae debitum solvere in peregrinatione contingat, tu pro octo millibus marcarum argenti, in quibus nomine donationis propter nuptias tibi tenetur, sales, qui per Morusium descendunt percipias, et proventus Saracenorum de Pest, ac Comitatus de Budric; quousque tibi sit de praedicta summa pecuniae plenarie satisfactum.“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Budaë, 1829, 8-o. Tom. III. Vol. I. pag. 263, 264.

1221.

III. Honorius pápa inti Jolantha m. királynőt, hogy a' keresztyén raboknak az ő hozzátartozó számtalan szerecsenek' kezeiből leendő megváltását ne akadályoztassa 's akadályozni ne engedje.

„Quum multitudo Saracenorum Hungariae ad te pertinere dicatur, serenitatem tuam rogandam duximus, et monendum; quatenus non impedias, nec a tuis impedire permittas, quominus Christiani tam servi, quam liberi, de manibus Saracenorum abstrahantur. Quum indignum sit, Christi caractere ac vocabulo insignitos in inimicorum fidei Christianae manibus et potestate relinqui, et ex cohabitatione ipsorum multi in gentilitatis errorem, ut dicitur, elabantur.“

Katona, Historia Critica R. Hungariae. Tom. V. pag. 355.

1222.

II. András m. kir. a' nemesség- 's egyéb országrendek' sz. Istvántól nyert szabadságait megerősítő arany-

pecsétes levelében az izmaelitákat a' kincstári, pénzverési, sóaknai és adószedési hivatalokból, úgy a' nemesi rendből kizárja.

„*Comites Camere Monetarii, Salinarii, et Tributarii, nobiles Regni, Hysmahelite et Judei fieri non possint.*“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Tom. III. vol. I. pag. 377. Az esztergami érseki levéltárban levő hiteles másolat után. Tövénytárunk ellenben illy változattal adja elő:

„*Comites Camerarii monetarum, Salinarii, et Tributarii, Nobiles Regni nostri sint. Ismaelitae et Judei fieri non possint.*“

Corpus Juris Hungarici ed. cit. Tom. I. pag. 156.

1223.

III. Honorius pápa Kaladfi György által az orodi (aradi) prépostnak okozott károk' egyeség szerinti megtérítését az esztergomi érsekre bízván, azon egyeségben az orodi prépostnak némelly izmaeliták elleni keresetéről tétetik említés.

„*Expressum etiam fuit in compositione praedicta, quod eadem non praejudicet iam dicto Praeposito (Orodiensi), vel Ecclesiae in actione, quam contra Nicolaum et Othes Comites, et Ismaelitas se habere dicebat Praepositus saepe dictus.*“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungari Tom. III. Vol. I. pag. 407.

1231.

IX. Gergel pápa azon roszaknak, miket a' magy. anyaszentegyház a' szerecsenektől szenvedé, szigorú orvoslását rendelvén, a' szerecsenek e' honbani állapotáról becses világosítást ad.

„*Nam inter alia — propter oppressionem Christianorum pauperum, et Saracenorum Judeorumque in Christi fideles dominatum, multi Christianorum, oneribus insupportabilium exactionum gravati, videntes Saracenos melioris conditionis et majoris libertatis praerogativa gaudere, sponte se transferunt ad eosdem, et ritum suscipientes eorum, ut pari cum eis gaudeant libertate; non solum per errorem, Christiani Saracenorum, et Saraceni Christianorum mulieribus commiscuntur, verum etiam illas ducunt damnabiliter in uxores. Emunt preterea Saraceni mancipia Christiana, et de iis tanquam de suis, omnem voluntatem et voluptatem explentes, ipsas apostatare compellunt, et eorum non sinunt filios baptizari; pauperes nihilominus Christiani, quandoque sic oneribus et exactionibus affliguntur, quod filios et filias coguntur vendere Saracenis; et sic liberi fiunt servi, et Christiani quodammodo Saraceni. Ad haec quidam eorum, quum reuera sint Saraceni, se Christianos mendaciter confingentes — sub palliata specie pietatis multos Christianorum decipiunt, simplices nonnullos seducunt astute, illos ad infidelitatis errorem nequiter attrahendo; et dum tanquam Christiani cum Christianis mulieribus contrahunt, illas postquam duxerunt in uxores, apostatare compellunt; et quum Cumanorum quidam, relicto infidelitatis errore, iam sint illuminati per fidem; quidam vero ipsorum de tenebris et umbra mortis currere cupiant ad Christum, lucem, viam, veritatem et vitam; praefati Saraceni, eos ementes in servos, et baptizatos cogunt retro respicere, et baptizandos venire ad agnitionem fidei non permittunt. — — In regno — eodem passim Judaei ac Saraceni publicis officiis praeponuntur, qui sub tali pretextu et damna gravia Ecclesiae inferunt, et Christiano nomini plurimum sunt infesti.“*

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Tom. III. Vol. II. pag. 241, 242, 243. Conf. Raynaldi, Annales Ecclesiastici. Tom. XIII. pag. 382. Nro. 39. 40.

1231.

II. András m. kir. a' honlakosinak szabadságát megerősítő levelében a' pénzverési, sóaknai és más nyilvános hivatalokra nem alkalmazandóknak jelentetnek a' szerezsenek.

„Art. 31. *Manetae, et Salibus, ac aliis publicis officiis Judaei et Saraceni non praeficientur.*“

Kovachich M. G. *Vestigia Comitiorum apud Hungaros.* Budaë, 1790. 8-v, pag. 118.

1232.

Robert esztergomi érsek Magyarország' némelly nagyait az egyházból kitiltván, annak indító okául főleg a' szerezsenek' pártolása állítatik, azok' állapotát világosító számos adatok' beleszövéssel.

„Cum non solummodo Saraceni praeficiantur camerae, et publicis officiis, immo conditione eorum factu meliore, quam antea: quidam eorum, qui quasi similis conditionis hucusque fuerunt, et ad soluendam quamdam summam pecuniae dominae Reginae tenebantur, nunc ab huius conditione liberati, facti sunt stipendiarii, et liberis hominibus sunt aequales. Solebant quandoque Christiani ritibus Saracenorum adhaerere, aestimantes leviores conditionem impositam Saracenis in Hungaria, quam pauperibus Christianis. Quid facient a modo huiusmodi simplices et imbecilles Christiani, cum videant sibi Saracenos dominari, et nobilibus esse pares? praesumendum est, quod libentius, quam antea paulatim tam propter lucrum temporale, quam propter leuem conditionem se transferunt ad ritum et foeditatem paganorum. Potestis etiam scire, quod per huiusmodi apostasiam in partibus istis animarum infinita millia perierunt. — — Mul-

tae possessiones, redditus, et beneficia, quae per privilegia regalia ecclesiae, et domus religiosae possidebant, per malitiam Saracenorum, per iniquas suggestiones consiliariorum Domini Regis, domibus religiosis, et ecclesiis sunt subtracta. — Consiliarios autem eius, quorum consilio retrahitur ipse et retardatur a correctione supradictorum excessuum, et quorum suggestionibus Saracenos exaltavit, et publicis praefecit officiis, excommunicationis sententia innodamus. Dionisium vero Comitem palatinum, non solummodo ob causam praedictam, immo aliis de causis, nominatim excommunicavimus, utpote qui — Saracenos et falsos Christianos in sua malitia protegit et tuetur; aliquos etiam in suis praediis receptando. — Praeterea Samuelem, quondam Comitem Camerae, nominatim excommunicavimus, pro eo, quod — Saracenos et falsos Christianos, similes sibi sustinet et defendit. Item auctoritate Dei et Domini Papae prohibemus et interdiciamus, ne aliquis Christianus in aliquo commercio, vel contractu, vel aliquo modo, communionem habeat aliquam cum aliquo Sarraceno, donec omnes Sarracenos baptizatos, baptizari volentes, vel baptizatorum filios sive sint Vngari sive Bulgari, sive Cumani, vel cuiuscunque nationis homines, restituant et dimittant; sive apud eos in servitute, sive in libertate fuerint commorati.“

Raynaldi Odorici, Annales Ecclesiastici, ad Ann. 1232. Nro. XIX. Tom. V. Katona, Historia Crit. R. Hung. Tom. V. pag. 635. seq. Fejér, Codex Diplomat. Hung. Tom. III. Vol. II. pag. 295—301.

1233.

II. András m. kir. az országban eláradt roszak' kiirtására Praenestini Jakab apostoli követ előtt Beregen hit alatt költ biztosító levelében a' szerecsenek vagy izmaeliták hatalma' meggátlását igérvén, azok belviszonyait illető fontos körülményeket hoz napfényre.

„*Judeos, Saracenos, sive Ismaelitas, de cetero non preficiemus nostre camere salibus, collectis, vel aliquibus publicis officiis, nec associabimus eos prefectis nec in fraudem aliquid faciemus, propter quod ab ipsis possint opprimi Christiani. Item nec permittemus in toto regno nostro Judeos, Saracenos vel Ismaelitas prefici alicui publico officio. Item faciemus, quod Judei, Saraceni, seu Ismaelite, de cetero certis, signis distinguantur, et decernantur a Christianis. Item non permittemus Judeos, Saracenos sive Ismaelitas mancipia christiana emere, vel habere quocunque modo. — Ad petitionem episcopi, in cujus dioecesi sunt, vel erunt Judei, pagani, vel Ismaelite, — Christianos extrahant a dominio et cohabitatione Saracenorum; et si qui inventi fuerint contra hec Christiani cohabitantes Sarracenis vel Sarraceni mancipia Christiana habentes, item Christiani Saracenorum, vel Saraceni Christianorum quomodocunque mulieribus copulati, sive sub specie matrimonii, sive alio modo; bonorum omnium publicatione tam Christiani, quam Judei, vel pagani mulcentur, et nihilominus in servitutem Christianorum per regem perpetuo deputentur.*“

Pray, Specimen Hierarchiae Regni Hungariae. Posonii, 1779. 4-o Part. II. pag. 57.

1234.

IX. Gergel pápa II. András m. királynak a' vallás és papság' jogai ellen elkövetettekért szemrehányásokat tevén, a' keresztyéneknek szerecsenek általi elnyomását, és ezek' hatalmaskodási merényeit különösen megrója.

„*Olim siquidem venerabilis frater — Strigoniensis Archiepiscopus - intellectis quibusdam enormibus abusioni-*

bus, seu enormitatibus abusivis, quae in regno Vngariae tunc fiebant: videlicet, quod propter oppressionem pauperum Christianorum, ac Saracenorum et Judaeorum in Christi fidelibus dominatum, multi Christianorum oneribus insupportabilium exactionum gravati, videntes Saracenos melioris conditionis, et maioris libertatis praerogativa gaudere, sponte se transferebant ad eos, et ritus suscipientes eorum, ut pari cum eis libertate gauderent, non solum per errorem Christiani Saracenorum et Saraceni Christianorum mulieribus miscebantur; verum etiam ducebant eas damnabiliter in uxores; emebant praeterea Saraceni mancipia Christiana, ut de iis tanquam de suis omnem voluntatem et voluptatem suam explerent, quae apostatare cogeant, et eorum non permittebant filios baptizari; pauperes nihilominus Christiani quandoque sic oneribus et exactionibus gravabantur, quod filios et filias cogeantur vendere Saracenis, et sic liberi fiebant servi, et Christiani quadammodo Saraceni. Quidam quoque ipsorum cum essent Saraceni revera se Christianos mendaciter simulantes, sub palliata specie pietatis multos Christianorum decipiebant simplices, et nonnullos seducebant astutos, illos ad infidelitatis errorem nequiter attrahendo, et dum tanquam Christiani contrahebant cum mulieribus Christianis, illas apostatare, postquam eas in uxores duxerant, compellebant; et cum nonnulli Cumanorum relicto infidelitatis errore, jam essent illuminati per fidem, quidam vero ipsorum de tenebris et umbra mortis currere ad lucem, quae Christus est, affectarent; praefati Saraceni eos ementes in servos et baptizatos cgebant retrorespicere, et baptizatos venire ad cognitionem fidei non sinebant. Judaei insuper ac Saraceni publicis praeponebantur officiis contra Concilium Turonensium; qui sub tali praetextu et damna gravia inferebant Ecclesiis, et Christianos plurimum infestabant.“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae Eccles. et Civilis. Tom. III. Vol. II. pag. 367. seq.

1234.

IV. Béla ifjabb m. kir hit alatt igérvén az eretnekeknek az apostoli székhézi hódulására kényszerítését, az izmaeliták' vallására térőknek birodalmából kiűzetését is ajánlja.

„*Vniversos haereticos, et alios christianos, qui relictæ fide christianitatis, ad superstitionem Ismaelitarum, vel Judaeorum pervertuntur — — de terris nostris bonafide studebimus pro viribus extirpare.*“

Raynaldi, Annales Ecclesiast. ad Anno 1234. Nro. 40. — Katona, Hist. Crit. R. Hung. Tom. V. pag. 708.

1237.

A' nagyváradi tüzesvassal ítélő bíróság előtt Texa nyírségi izmaelita némellyek ellen tizenkét markányi tartozás iránt követelést formálván, egyességre lép.

„*Texa Ismaelita de Nyr impetiit villanos, Cegam, pro marcis duodecim, Alexandro Comite, iudice a rege delegato, qui per Pristaldum nomine Stephanum, Varadinum missi, taliter convenerunt, quod praedicti villani, darent adversario suo, quinque marcas, fertone minus, iidem iudici satisfacerent; ius autem Pristaldi, Texa persolveret.*“

Ritus expl. ver. §. CXCH. pag. 234.

1238.

IV. Béla m. kir. a' székesfejérvári sz. Iván rendü keresztesek' részére költ megerősítő adománylevelében többi közt a' szerecsenek Surlach nevü helysége vásár jövedelmét ajándékozza.

„*Concessimus eidem monasterio forum de villa Sathenorum, quae vocatur Surlach; et partum We-*

chen, super Titiam; ita, quod alter portus convicini facti post tempus inclitae recordationis Belae regis, Praedecessoris nostri, per quos possint reditus dicti portus diminui vel turbari cessari debeant penitus et deleri."

Fejér, Codex Diplomat. Hungariae. Tom. IV. Vol. I. pag. 109.

1239.

IX. Gergel pápa IV. Béla m. kir. kérelmére, valamint a' portugali királynak megengedi, hogy a' királyi jövedelmeket zsidóknak és pogányoknak (szerecsenyeknek) adhassa bérbe, de a' keresztyének sérelme nélkül:

„Si forte reditus suos Judaeis vendiderit vel Paganis, Christianum tum deputet, de gravaminibus inferendis Clericis et ecclesiis non suspectum; per quem Judaei, siue Saraceni, sine Christianorum iniuria iura regalia consequantur."

Katona, Historia Crit. R. Hungariae. Tom. V. pag. 864.

1242.

A' Magyarországot pusztította mongolok' táborában magyar (keresztyén) foglyokkal együtt izmaeliták is voltak, kiket Arad körül honosaik ellen harczolásra kényszerítének a' mongolok.

„Tandem, post totius terrae illius (circa Orodinum et Chanadinum) desolationem, Ruthenorum, Comanorum, Hungarorum captivorum paucorum etiam Tartarorum multitudine adunata: villam magnam (Pereg) undique circumdantes, ad pugnam captivos Hungaros praemiserrunt, et illis interemtis totaliter, Rutheni, Ismaelitae, Comani postmodum, pugnaverunt. Tartari vero retro post omnes stantes, ridebant de casu et ruina illorum."

Rogerii, Miserabile Carmen, cap. XXXVII. Schwandtneri, Scriptores Rerum Hungari. Tom I. pag. 137.

1257.

IV. Béla m. kir. Bő nevű tiszamelléki, az előtt szerecsenek által birott földet Dem nemzetségnek adományozza.

„*Ad nostram accedentes praesentiam, humiliter nobis supplicarunt, ut terram nomine Bew juxta Titiam, quam ipsis continuo post recessum Tartarorum, cum vacua et desolata remansisset, contuleramus, quae quidem antea per Saracenos possidebatur, nostro dignaremur privilegio confirmare.*“

Fejér, Codex Diplomaticus R. Hungariae. Tom. IV. Vol. II. pag. 415.

1260.

Ottokár cseh kir. IV. Béla m. királyon nyert győzedelmi leírása mellett az azzal kötött békéről a' római pápát tudósító levelében izmaelitákat is említ Béla hadában harczoltaknak.

„*Gravis belli, quod adversus Belam, et natum eiusdem Stephanum, Vngariae reges illustres, et Danielem, Regem Posse (Russie) et filios eius, et ceteros Ruthenos et Tartaros qui in auxilium venerant, et Boleslaum Cracoviensem, et Lozkonem (Leskonem) iuvenem Lansatie (Lusatie) duces et innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Vngarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzenninorum, et Ismaelitarum, Schismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rasiensium et Bosnensium haereticorum auctore Deo gessimus, et victoriae, nobis date celitus, et post victoriam inter nos ex parte una, et dictos reges ex altera, concordie reformatae processum non ab re duximus P. V. previo veritate presentibus declarandum.*“

Dobner, Monumenta Historiae Bohemiae. Tom. III. pag. 228.

1262.

IV. Urbán pápa IV. Béla m. királyt aziránt inti, hogy a' királyi jövedelmek és adók' szedőül szerezseneket csak más keresztyén egyén' hozzájárultával nevezzen és rendeljen.

„Accepimus sane, quod Tu consideratis, ne debita non advertens, quod Judaei et Saraceni Christianis oppido infesti; eos iuterdum ad colligendum redditus et proventus tuos, postquam illos Judaeis et Saracenis vendideris, praeficis, nec ipsis aliquem Christianum iuxta sanctiones canonicas deputas, de gravaminibus inferendis Clericis et Ecclesiis non suspectum, per quem dicti Judaei, sive Saraceni sine Christianorum injura jura regalia consequantur, in excusationis tuae suffragium praetendendo, quod id tibi liceat ex privilegio Progenitoribus tuis ab Apostolica sede concessio: Cum igitur ex hoc libertati praedictae, ac Christianae fidei plurimum derogetur, serenitatem regiam rogamus, monemus et adhortamur attente, in remissionem tibi peccaminum svadentes, quatenus prudenter considerans, quod non est conveniens, vel honestum, ut eisdem Judaeis et Saracenis, quos propria culpa admisit perpetuae servituti, exercendi vim in Christianos, quorum pietas illorum cohabitationem dignanter sustinet, possibilitas tribuatur, eosdem Saracenos et Judaeos, privilegio non obstante praedicto, pro nostra et praefatae sedis reverentia, in colligendis hujusmodi redditibus et proventibus, nisi deputato sibi secundum sanctiones praefatas aliquo Christiano, de cetero non praeponas.“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Tom. IV. Vol. III. pag. 86.

1266.

István ifjabb m. kir. Parambuch birónak Arad- Csana- Krassó és Temes vármegyékben megerősítőleg több

földeket ajándékoz, mellyek közt Aradban, Maros mellett Temerken nevű földek, Muk, Grecz és Mike, izmaelita eredetű emberek' magvaszakadtával bírottak fordulnak elő.

„*Item duas terras, obtentas a Domino rege, karissimo Patre nostro, Temerken vocatas, scilicet Muk, Graeci, et Mike, origine Ismaelitarum, sine haerede decedentium, et sitas juxta Morusium in Comitatu Orodienti — — duximus confirmandas.*“

Katona, Historia Crit. R. Hungariae. Tom. VI. pag. 466. seq.

1287.

IV. Honorius pápa kún László m. királyt a' szerezcsenekeli társalgás, nőének elűzése és bezáratása miatt föddvén, a' szerezcsenek' keresztyén vallásrai veszedelmes befolyása' kiemelésével jobb útra inti.

„— *Religione christiana postposita vel potius abiecta, in contemptum divini nominis, te cum Tartaris, Saracenis, Neugeris, paganis, conversatione damnata confoederare diceris; — — Celsitudinem regiam monemus — quatenus eorundem Tartarorum, Saracenorum, Neugeriorum et paganorum, et aliorum infidelium dimissis erroribus, in quorum observatione a via lucis deviat et itur in tenebras, quae docet et servat universalis ecclesia, velut plantatus in domo Domini, devotae conversionis studiis amplectaris. — Archiepiscopo Strigoniensi iniungimus — ut — si dicti Tartari Saraceni et Neugerii et pagani damnatos suos conatus contra catholicae fidei professores exercitare voluerint; ne ipsorum invalescat temeritas, in dispendium fidei catholicae, contra praedictos Tartaros, Saracenos, Neugerios et paganos, ac alios adhaerentes eisdem, vel eos in iis quomodolibet confoventes, cuiuscunque status et conditionis*

exstiterint, per se vel per alium, seu alios studeat sollicite proponere verbum crucis.“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Tom. V. Vol. III. pag. 358. seq.

1290.

IV. Miklós pápa László m. kir. ellen panaszkodik aziránt, hogy a' szerecsenek' szokásit fölvevén, a' keresztyén vallás' kárára azokkal szövetségben él.

„Rex regni praefati (Hungariae) suae salutis immemor, ac proprii prodigus honoris, et status, in devium lapsus erroris, et a fide exorbitans, Tartarorum, Saracenorum, Neugeriorum, et paganorum nefandos ritus amplectitur, cum quibus in dispendium fidei et exterminium dicti regni, horrendo foedere est coniunctus; quos et iam contra fideles in numero gravi in regnum ipsum inducere non expavit.“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Tom. V. Vol. III. pag. 493. seq.

1290.

Myze Magyarország nádora, ki szerecsen [vallásból tért keresztyénre, kún László kir. meggyilkotatásáért a' vétkes kunokon bosszut áll.

„Pro cuius nece Myze Palatinus, olim Saracenus, tunc tamen gratiam baptismatis consecutus, audita morte Domini sui, predicti Regis Ladizlai, ad vindictam tanti sceleris se viriliter ponens, elapsis aliquibus diebus, post mortem ipsius Regis, una cum Lyze fratre suo, et Nicolao fratre uterino iam dicte Edue, concubine, una dierum ad descensum predicti Arbuz veniendo, quasi in aurora, predictos Arbuz, et Turtule cepit, et ipsum Arbuz dividi fecit in duas partes, Turtule vero dimembrari; alios autem Cumanos de genere eorundem, ac omnes

ad eos pertinentes, et quod plus est, etiam infantes in cunis, seu cunabulis iacentes, quos apprehendere potuit, iussit decollari.“

Chronicon Budense. Budae, 1838. 8-vo pag. 210. seq.

1291.

IV. Miklós pápa, János aestini püspöknek utasítást ad a' kún László királyról részletesen megvizsgálándók fölött, mellyben annak a' szerezsenekkel veszedelmes szövetségét különösen kiemeli.

„Dudum fidedignis relationibus ad apostolicae sedis perducto notitiam, quod quandam Ladizlaus, rex Hungariae, nuper, ut dicitur sublatus, de medio, vesanis adhaerens consiliis, et a catholicae fidei recta semita gressibus ruinosis exorbitans, et in deuium delapsus erroris, suae salutis consideratione postposita, se in divinae maiestatis contemptum, et totius christianitatis opprobrium, cum Tartaris, Saracenis, Neugeris, et paganis conversationis damnatae commercio confoederationem duxerit ineundam: nefaria vivendi specialiter cum eisdem Neugeris norma sumta, reddendo se proinde redemptori omnium et hominibus odiosum.“

Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Tom. VI. Vol. I. pag. 79.

(Folytatása következik).

JERNEY JÁNOS.

VIII.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

IX-ik Gergely római pápa' némelly elkövetett erőszakoskodásokért az anyaszentegyházból kizárásra — excommunicatióra — meghatalmazó oklevele.

GREGORIUS episcopus servus servorum dei. Venerabilibus fratribus. Archiepiscopo Strigoniensi et Suffraganeis eius. et Dilectis filiis Abbatibus Prioribus, Decanis, Archidiaconis, Prepositis, et aliis ecclesiarum Prelatis, per Strigoniensem provinciam constitutis ad quos littere iste pervenerint. Salutem et apostolicam benedictionem. Non absque dolore cordis et plurimaurbatione didicimus quod ita in plerisque partibus ecclesiastica censura dissolvitur, et canonice sententie severitas enervatur, ut viri religiosi et hii maxime qui per sedis apostolice privilegia maiori donati sunt libertate passim a malefactoribus suis iniurias sustineant et rapinas dum vix invenitur qui congrua illis protectione subveniat, et pro fovenda pauperum innocentia se murum defensionis opponat. Specialiter autem Dilecti filii Abbas et fratres Mo-

nasterii de Monte sancte Marie Cisterciensis Ordinis. tam de frequentibus iniuriis quam di ipso cotidiano defectu iustitie conquerentes universitatem vestram litteris petierunt apostolicis excitari. ut ita videlicet eis in tribulationibus suis contra malefactores eorum prompta. debeatis magnanimitate consurgere, quod ab angustiis quas sustinent et pressuris vestro possint presidio respirare. Ideoque universitati vestre per apostolica scripta mandamus atque precipimus. quatinus illos qui possessiones vel res seu domos predictorum fratrum vel hominum suorum irreverenter invasserint, aut ea iniuste detinuerint que predictis fratribus ex testamento decedentium relinquuntur, seu in ipsos fratres vel eorum aliquem contra apostolice sedis indulta sententiam excommunicationis aut inderdicti presumpserint promulgare, vel decimas laborum de possessionibus habitis ante concilium generale quas propriis manibus aut sumptibus excolunt seu nutrimentis animalium ipsorum, spretis apostolice sedis privilegiis extorquere monitione premissa si laici fuerint, publice candelis accensis singuli vestrum in diocesibus et parochiis vestris excommunicationis sententia percellatis. Si vero Clerici vel Canonici regulares seu Monachi fuerint, eos appellatione remota ab officio et beneficio suspendatis neutram relaxaturi sententiam donec predictis fratribus plenarie satisfaciant. et tam laici quam clerici seculares qui pro violenta manuum iniectioe in fratres ipsos vel ipsorum aliquem anathematis vinculo fuerint innodati. cum diocesani Episcopi litteris ad sedem apostolicam venientes ab eodem vinculo mereatur absolvi. Datum. Laterani. XI. kalendas. Aprilis. Pontificatus nostri Anno Quarto.

A' pannonhalmi oklevéltár' 'stb. példányából. A' pápai oklevél egy lábnyi magas, 's ugyanannyi széles könnyen olvasható vált betűkkel van írva íróhártyán; és önpecsége, melly sárgavörös selyem fonadékkal függ szinte a' római pápák' pecséteinek III-ik korszakához, melly az előlapon csupán a' pápa' nevét, 's névszámát, a' hátlapon hosszabb kereszt által elválasztott Péter, 's Pál apostolok' képeit, nevöknek fölülírt első betűivel mutatja, tartozik; 's habár az évszám kitéve nincs is, miután IX. Gergely 1227 — 1241-ig uralkodott; az oklevél 1231-ről költ, melly az említett pápa' uralkodásának negyedik éve volt. Az „i“ betű pusztán áll az egész oklevelen át, 's a' közönséges írásbeli jegyek közül a' ponton kívül még a' vessző, vagy vonás — comma — is előfordul néhányszor.

Bors ispánnak 1233-ról költ oklevele, mellyel a' szent máriahegyi cisztercieknek Mycha és Fluecendorf nevű pusztákat örökre ajándékozza, adományozza.

Fallax mundi gloria lapsu ruit mobili. opes. honor. omnia. florent fluunt nêc persistunt quia marcescunt nam populatur et subvertit omnia mors amara. Beata gracia que gustato fructu salutifero postponit omnia presentis vite gaudia. Igitur ego Comes Bors predictorum honorum non immemor. functus sospitate. precavens in futurum monasterio meo in honore beate Marie fabricato. pro salute anime mee parentumque meorum villas quasdam hereditario iure mii inherentes. quarum hec sunt nomina videlicet Sumuld. Stanch. et Dunazel cum insula! contuleram

possidendas. exoptans ut fratres in dicto Monasterio degentes. quanto liberalius corporalia perciperent. tanto quietius spiritualibus vacare valerent. verum quia karitate refrigescente iniquitas habundavit. predictae possessionis veritas in medium venit dubietatis. sic ut Magister Pous. omissa veritate assereret villas supradictas emptionis tytulo ex parte mea iure possidere. Cuius venditionis tam ego quam fratres iam dicti monasterii ignari. cum diu coram Regibus Andrea videlicet et filio eius Bela. nec non et baronibus regni causa ventilaretur. fratribus sepe dicti monasterii auctoribus ex parte una. reo autem magistro Pous et altera. Ego Comes Bors valefeci contentioni. presertim cum Magister Pous instrumento uteretur contra me et fratres dictos clandestino usurpato. gauderetque libello indebito obtento. sic cedens contentioni ut idem monasterium meum nolens fraudere elemosina promissa imo et data. villas duas alias in commutationem illarum quas Pous usurpavit perpetuo do possidendas. quarum hec sunt nomina. Mycha. Fluecendorf cum omnibus suis pertinentiis. et hoc adhinc usque in perpetuum. Similiter et mediam partem ville Hetezer que est in confinio teutonie. post obitum meum secundum rationem predictam eidem contuli monasterio nullo contradictore persistente. Sic et littere regum locuntur. partem vero alteram dicte ville H. (Hetezer) fratres diu antedatam possidebant a tempore parentum meorum. Ut autem huius donationis series perdurare possit in perpetuum. hoc decretum sigilli mei munimine feci roborari. Tempore et teste domino Jacobo Cardinali et apostolice sedis legato. Mediantibus autem Regibus Andrea et Bela. Jobagionibus vero Ungulino Archi-

episcopo. Nycolao filio Burch. Ladyzlao et Pous. Judice autem Demetrio persistentibus. Datum Anno Domini. M°.CC°.XX°III°.

A' pannonhalmi oklevéltár' 'stb. eredeti példányából. Az oklevél, melly mintegy ötödfél hüvelyknyi magas, és tiz hüvelyknyi széles vált, nehéz olvasatu betűkkel, és sok szokatlan, 's önkényes rövidítésekkel különben elég tisztán van írva íróhártyán. A' ponton, 's egyszeri fölkiáltásjelen kívül, más szépírási jegy nem fordul elő, de itt ott a' kettőshangzót az „e“ alatti vonalka jelenti; az „z“ betű pusztán áll mindenütt. Az oklevél' alsó közepéről sárgaselyem fonadékkal egyes viaszpecsét függ, mellynek közepén egy tátott száju gólya, vagy sas kiterjesztett szárnyakkal látszik; körirása a' pecsétnek a' mennyire kivehető imez: † SIGILLUM BORS* COMITIS.

B. FIDÉL.

IX.

NÉPNEVELÉS.

IV. TUDOMÁNYOK BEFOLYÁSA.

A' tudatlan vad nemzetek, nem ismervén a' természet' erejét 's munkássága törvényeit, veszélyes, fáradságos, erőszakolt testi munkával is alig képesek nyomorú életök első anyagi szükségzeit kielégíteni. Ha bár a' természet pazar kézzel árasztja is el körülöttök mindenféle áldásait, mind azok élvezetlenül elrejtve hevernek előttök, a' termékeny vidékek nem az ő számokra gyümölcsöznek, a' buja hajtással sarjadzó erdők és mezők nem az ő élvezetökre táplálják és érlelik a' számtalanféle nemű, faju, tulajdonságú növényeket, a' sokfelé ágazó folyó vizek egymásba ömlései, nem élénkítik és könnyítik közöttök a' közlekedési jótékony foglalkozások gyakoriságát, 's a' föld gyomrának rejtett kincsei vágyaiknak sejdítetlenül, élvezetöknek haszonvétként zárva maradnak.

Azonban valamint a' természet szünetlenül munkás ön maga, alkot és enyész, ront és terem, végetlenül változó tüneményes játékának elébbi alakjait szét bontogatja, hogy belőlök újabbakat varázsoltjon elő; azonképen az embert, a' maga munkásságának ezen leghathatósabb élő okos eszközét a' földön, a' nemzeteket és az egész emberiséget feltarthatatlan előre haladással testi lelki erejének mind inkább hathatósabb kifejtésére kény-

szeríti. Megállapodás a' természetben alásülyedés, az alásülyedés enyészet felé vezet. Azért is a' természet jóltévő ereje a' maga roppant egész nagyságában, azon okos lények ellen fordul, a' kiknek jólétök eszközlésére okos használattal mindenkor készen áll. Az anya föld nem függeszti fel termékenyséjét azért, mivel butaságba merült lakosai terményeinek hasznait 's gazdagságát sem nem ismerik, sem élvezetükre fordítani nem tudják, hanem egyenlő arányban hozza elő az éghajlat és helyzethez alkalmazott növényeket, és teremő munkásságát ezeknek közben jöttével tovább folytatja. Az emberi élelemre öszve nem takarított, 's a' föld legnemesebb lakóinak 's urának számára, az emberiség mind táplálataira mind szaporodására bőkézzel elhintett élelem szereket részint vad állatok emészti föl, részint helyben romlnak, de el nem vesznek. A' tápszer vissza tér a' földbe 's azt újabb termékenyítő erővel élteti; a' minden irányban fuvó szelek különféle tartományok növényeinek magvaival veteményezik be a' lakatlan tért; a' folyamok' csendes hömpölgései megháborítlanul folytatják elkezdett munkálkodásaikat, a' hegyek ormait alá hordván a' völgyekbe és onnét tovább, azokkal a' sik tér egyenetlenségeit töltögetik, a' terméketlen kopárságokat termékenyítő iszappal vonják be, a' mélységekben megfenneklenek, 's vizi növényeknek és állatoknak szolgálnak mind lakásul mind táplálékul. Valahonnét az emberi munkásság tehetlenül hátrább vonúl, annál nagyobb hathatósággal fejt ki a' természet a' maga erejét, 's a' mit az ember haszonvértlenül hagyott, nem csak vissza foglalja más lények számára, hanem egyszersmind azok által áll bosszút a' vétkes hanyagságért. A' vad állatok mind inkább félelmes pusztító ellenségivé válnak, a' mocsáros vizi növények mérget nyujtanak neki, nem pedig táplálékot, a' korlátlan folyamok nem foglalkozásait könnyítik, hanem a' természetes közlekedést akadályoztatják egy felől, más felől munkájának gyümölcseit rabolják el

előle, az árvizzel borított térföldek dögleletes párázat-jaikkal vesztegetik a' levegőt, 's minden egyesül azon nemzedéknek fogyasztására sőt végképeni kiirtására, melly a' természet kínálkozó javait a' maga feltartására és jólétének eszközzésére használni nem tudja, nem akarja. Egy négernek nem sok száz gyermeket nemzeni, 's ezen arányban mit várhatnánk illy tetemes szaporodástól? hanem a' testi erőszakolt munka, az egymás elleni háborgások, ragadozások, a' vadállatok pusztításai, a' lég befolyása, az egészségtelen táplálék 's egyéb veszélyek ezen szaporodás' nagy részit felemésztvén, tartományaik századok hosszú során keresztül, népetlen vadonságok maradtak. És valljon örökös elhagyatottságban a' vadállatok tanyájául szolgáljanak-e mindenha a' lakföld termékeny gyönyörű vidékei? ki viszi be a' vadnemzetek közé, ki gyökereztetí meg, ki éleszti fel a' miveltséget? Támad-e önmagától valaha? midőn hihetőleg évezredek leforgása alatt az előmenetelnek semmi nyomai nem látszanak, vagy talán voltak ő nálok is a' nemzeti életnek miveltebb időszakaszai, midőn tudományok és műipar virágzott közöttök, és a' hasznos ismeretek áldás teli forrása jóltévéleg áradozott nálok szerte szét? hanem a' vakság, babona, butaság áthathatatlan vastag köde rájuk nehezedvén, eloltotta a' tudományok fáklyáját 's azt újabb fellobbbanás egyedül a' miveltebb nemzetektől kölcsönözött idegen láng gerjesztheti.

Mit várhatnak magokra a' vad népek? Borzadva olvassuk a' hódítások vérengzéseit 's a' számnélküli ártatlan vér áldozatokat, kik a' magok gondatlan csendes együgyűségökben az europai miveltség terjesztésének martalékul estek, de ne ítéljük a' végetlen öszvefűggésben levő világ események lánczolatát, korlátolt értelmünk szűk köréből érzélgéseink sugallatai után. Az emberiség kifejlődésének feltartatlanul elébb kell haladni 's e' nagy czélnak elérhetésire a' természet egész ereje mind a' maga kimeríthetetlen jótékonyságaiban, mind rémületes je-

leneteiben egyiránt összpontosúl. A' természet öröktől fogva megállapított szabályai hozzák magokkal, hogy minden tökéletlen a' tökéletesebbnek alá legyen rendelve, 's amaz ez által fölemésztetvén tökéletesebb lételbe menjen által. Az európai miveltség küszködve az erőszak önkénytes hatalmával 's le nem rázhatván még magáról a' szolgaság vadság, babonaság rab bilincseit, már azon pontra fejlődött, a' tudományok hódító hatalma odáig terjeszté ki birodalmát, hogy ismereti 's élvezeti vágyainak a' végetlenségben körülötte előmleni látszó tengerek határt nem vethettek. Elméjének merész reptével túl szárnyalta azokat, 's a' feléledt tudományok eszközököt szolgáltatának kezébe nagyszerű szándékának kivitelére. Illy körülmények összeütközései között fedezteték fel a' föld új része, hova az európai miveltség kegyetlen vérengzések 's a' bent lakók alacsony rabszolgaságra kényszerítése által vitetett be.

De kérjük már most felakadjon-e az átalános emberi miveltség előhaladásának nagy munkája egyes nemzetek hátra maradásai miatt, noha annak szükséges kifejlődését emberi rövid belátásunkat felül haladó rémületes jelenetek kísérik? A' mai idők szelidebb erkölcei minden bizonnyal felette mérséklették volna az elfoglalások vérengzéseit, a' bosszúállás kincs és vérszomját, úgy de századokkal ez előtt, bent magában a' miveltebb Európában sem folytak kevesebbb kimélettel a' pusztító háborúk, és ha ezeknek dühössége egy ismeretlen világ felé félre vonatott, midőn annak miveletlen nemzetek lettek áldozatai, 's a' véres áldozatok a' tovább terjedő miveltség magvainak áldásteli gyümölcseit érlelik számokra, tartsuk szemünk előtt egyszersmind az egész emberiség közérdekét, melly azt hozta magával, hogy a' tudományok feléledésével 's elébb haladtával fejledező ropant erő, ön maga magát fel ne eméssze, hanem a' tudatlanság ködeinek elosztatására a' vadnépek csoportjain keresztül diadalmasan útat törjön.

Akammerre tekintünk a' durva anyagi előtt az értelmi elébb utóbb meghódította, a' miveletlen nemzeteket részint magok alá vetették a' miveltebbek, részint a' többiekre is, hasonlatos, és elmaradhatatlanul bekövetkező sors vár. Mi legyen emberi létünk' végcélja nem tudjuk 's talán örökké áthathatatlan titokba rejtve lesz előttünk; de láthatjuk, tudhatjuk legalább földi pályánk irányát, melly bennünket azon vég cél felé vezet, mellyet ha eltévesztünk, a' természet annyiféle rémitő csapási kényszerítenek annak felkeresésire, mellyről ha nemzetek lelépnek, végső enyészet és más nemzetektől elnyeletés fenyegeti őket, 's mellyen előhaladva a' kimeríthetetlen gazdagságú természet mindenféle áldásainak forrásai megnyílnak előttük, lépteiket jólét hatalom és dicsőség környezi. Egyedül az embernek sajátos, ötet minden egyéb állatoktól megkülönböztető tulajdona az okosság, 's végetlen elme tehetségeinek a' tudományok gyakorlása alkalmazása 's terjesztése általi szintűgy végetlen kifejtése, azon eszköz, melly a' nemzetek fenállásának és virágzásának rendíthetetlen alapját teszi, 's egyeseket nemzeteket az egész emberiséget, a' földön elérhető legnagyobb jólét 's az emberiség kitűzött, előttünk ismeretlen legfelsőbb céljának megközelítése felé vezéreli.

Noha mind ezeknél fogva, a' tudományos kifejlődés, mind a' nemzetek fenmaradására és elébb menetelésre, mind az egész emberiség céljának elérhetésire, multhatatlanul szükséges eszköznek mutatkozik: nem tagadhatjuk mindazonáltal, hogy valamint minden természeti erő, hasznos és ártalmas lehet egyszersmind, 's annak várt foganata kirekesztőleg az okszerű alkalmazástól függ, nem különben elmetehetségeinknek a' tudományok előmenetelében nyilvánosodó végetlen erejét, a' rossz szándéku visszaélés, igen könnyen és gyakorta, egyenesen boldogulhatásunk hátrtartására óhajtott céljaink ellen fordíthatja. A' történetek eléggé rakva van-

nak hasonló szomorú példákkal. Nem is adhatjuk más okát annak, miért süllyedtek alá a' mívelt nemzetek, kiket elébb a' tudományok ereje a' míveltség legfelsőbb polczára felemelt, holott ugyan azoknak további kifejlődésével mind inkább elébbre kellett volna haladniok? hanemha ezt, a' tudományok okszerű alkalmazása felemelte őket, a' velök visszaélés a' semmiségbe alásüllyesztette. Nem tagadhatjuk mennyi vérengező forradalmak vették eredetöket ugyan ezen kútfőből, honnét a' béke szelid jótéteményeinek kellene az emberiségre szerte szét áradozni, nem tagadhatjuk, hogy midőn a' tudományok a' természet kincseinek újabb megújabb haszonvételét fedezik fel, az élet kellemeit nevelik, az élvezet' anyagait szaporítják, ugyan akkor újabb vágyakat táplálnak 's költenek fel keblünkben, újabb szükségeket támasztanak, mellyeknek kielégíthetése által ösztönöztetvén az önszeretet erősebb gyökeret ver; nem tagadhatjuk hogy a' természet ereje, mellyet a tudományok meghódítanak, egyiránt az emberi nem hasznára és veszedelmére fordítható, 's végezetre az igazság nyomozása számtalan tévelygésekkel jár együtt, mellyek a' gyenge emberi elme fáradságos törekvéseit hiú képekkel játszódtatják 's ártalmas csalatkozások örvényébe meritik. Innét eleitől fogva nem kevesebb ellenségei és alányomói voltak és vannak mint előmozdítói és pártolói, midőn olyanok, kik a' tudományok különféle nemei iránt helyes megválasztással és kellő méltánylással viseltettek volna, felette kevesen találkoztak. Az elsőbbek' igyekezeti mind a' két részről egyiránt sikeretlenek maradtak. Mert egyfelől a' tudományok vágya mélyebben be van oltva az emberi természetbe, mint sem azt kiirtani, vagy a' felvilágosodás mind elébbre haladásának, mind szét terjeszkedésének gátot vetni lehetne. A' kik ezt akarják szembe szállanak a' természet örökké munkás változhatatlan törvényeivel, más felől, a' tudományos ismeretek terjeszkedésével kifejlődő roppant erkölcsi és anyagi erőt, a' maga törté-

netes hatására bizni, minden képzelhetőnél veszedelmesebb gondatlanság. Sem nem a' tudományok gátolásában annál inkább lehető elnyomásában, sem nem azoknak megválasztás nélküli, semmi körülményesebb belátással nem vezérlett pártolásában, hanem azoknak az emberi nem, 's a' fenálló társadalmak hasznára intézet okszerű kifejtésében áll az igaz világi bölcsesség.

Mások, kivált nagy számmal azok közül, kik a' tudományok külön ágaiban ismereteket szereztek magoknak, de az egész tudományosság szoros egybekötését kevésbé vévén figyelemre, a' többieket egészen mellőzni látszanak, elismerik ugyan a' tudományok' becsét, hanem azt kirekesztőleg csak azon tudományokra nézve mellyekkel ön magok foglalkoznak. A' tudományok elválaszthatatlan szoros kapcsolatban vannak egymással, honnét az első elkerülhetetlen tévelygés, mellybe nem csak magoknak kell szükségesképen esniök, hanem magok után vonják egyszersmind a' fel nem világosult nagy tömeget, az: hogy a' szorosabban szakokhoz tartozó ismereteket is más tudományok segédelve nélkül egész mélységökben és kiterjedésökben fel nem foghatják. Azután, mivel minden tudomány egy kútfőből ered, az értelem miveléséből; 's egy végcélra egyesül, az emberiség és nemzetek boldogításának eszközlésére; észtehetségeik egy oldali kifejlése miatt, a' körükön kívül helyezett igazságok erejét, teljes meggyőződésig által nem láthatván, elfogultságaikból soha ki nem vetközhetnek, halvéleményeiket le nem rakhatják, tetteik cselekedeteik az igazság és tévelygés, a' jó és rossz, a' hasznosnak és ártalmasnak össze nem térhető vegyülete szerint lévén intézve, a' közmunkásság összhangzását zavadják.

Sokan a' tudományosságot magános haszon kereset eszközének tekintvén, szinte nem kevésbé tévelygő úton járdalnak mint amazok. Ezeknek céljaikra elég, ha a' tudományokat ön nézetük szerint itélvén, odáig

vihették, 's annyi ismereteket szerezhettek magoknak, melyekből közvetlenül önmagok számára hasznos foglalkozást reménylenek. Ugy de a' társaságok célja, a' nemzetek' boldogulhatásának egyedüli eszköze a' szünetlen tökéletesedés, folytonos elébbre haladás. E' céloknak nem teszen eleget a' ki csak a' meglevőt használja, vagy pedig a' kész ismereteket a' mennyire lehet egyedül maga számára foglalja el. Ezek ön haszon keresésből titkolódzani szeretnek inkább szerzett ismereteikkel, mint sem azokat közhasználatra terjeszteni, azokba másokat beavatni. A' közhasznú tudományosságnak, hogy az, az egész társas életre ki hasson 's annak jólétét miveltségét boldogságát előmozdító eszközévé váljék a' magános élet szűk körén felül kell emelkedni. A' valódi tudományos munkásság hatása tehát, vagy a' tudományok elébb vitelében, ennélfogva újabb igazságok és ismeretek felfedezésében, s' a' feltalálatnak alkalmazásában áll; vagy mivel ez ritka tehetségű elméktől telhetik, legalább, a' tudományok másokkal közlésében és terjesztésében.

Újabb időkben, egy, eddig kevésbé ismeretes tudomány keletkezett, melly nem sokára helyet foglat magának a' világ nagyai palotáiban és a' fejedelmek' uralkodó székein. A' már ma, úgy nevezett közgazdasági tudomány volt ez, melly eredetét vette azon vizsgálódásokból, mi okoknak tulajdoníthatni a' nemzetek jólétét gazdagságát, mi okok mozdítják azt elő 's mi okok hátráltatják? Ezen tudománynak annyival elhatározottabb befolyása volt a' többiekre, mivel mint mondtuk a' világ nagyai körébe érkezett be, azoknak számára látszott a' nemzetek jóléte előmozdításának szövevényes munkája között világolni. Mi kedvező vagy hátráltató befolyással lett légyen pedig a' következőkből könnyen megítélhetjük.

Első alapítójának legalább rendszerezőjének kitől fogva a' nevezett tudományok alap elveit rendszeresen

összeállítva további kifejlődésnek indultak, nézete a' tudományokról a' volt. hogy azok a' közjólétet tettelegesen mit sem mozdítják előre, a' tudományokkal foglalkozók nem állítanak elő semminemű élet javait, 's így mind azokat egyiránt a' fogyasztók osztályába sorozta. Azon szembe ötlő tapasztalatra pedig, mi szerint eleitől fogva a' legnagyobb tudományos műveltségű népeknél volt legnagyobb jólét észrevehető, elégnék látszott előtte röviden azzal mellőzni, mivel a' kifejlett szorgalom ezeknek számára is elegendő felesleges élet javakat képes előállítani.

Az utána következők nem fogadták el ugyan, amaz, első tekintettel meg nem állhatóknak mutatkozó fentebbi tanítmányokat, mind azonáltal a' tudományok körüli, felületes, mellőző fejtegetéseiket alig találjuk valamivel kielégítőbbeknek. Ezek azt mondják, a' tudományokkal foglalkozók szellemi élet javakat állítanak elő, tehát őket a' fogyasztók osztályába sorozni méltatlanság. Igen, de a' közgazdasági tudományok meghatározott köre a' nemzetek anyagi jólétének okai' vizsgálatára szorítkozik, és éppen ebben különbözik a' politikai tudományoktól, mellyek viszont közelebbről a' nemzetek jólétét és viszonyait, erkölcsi, törvényhozási, jogi, 's alkotmányos szempontból tárgyalják. A' kérdés tehát közgazdasági tekintetben nem terjedhet továbbra ennél: elébb mozdítják-e a' tudományok az anyagi jólétet? mert ha nem, úgy az előadott felelet a' fentebbi állítást legkisebbé sem fogja megcáfolni, sőt inkább éppen ezen állítással mintha a' tudományokkal foglalkozók csupán szellemi élet javakat állítának elő elismerve látszik lenni, hogy anyagiakat nem, pedig éppen ezen vélemény egyáltalában meg nem állhat.

Továbbá, ha nem mindnyájan mennek is véleményükben ezen legszélső tulzásig, mellynél fogva megtagdnák általában a' tudományoktól, hogy azok az anyagi élet javainak előállítására semmi befolyással nem volná-

nak, és a' tudományokkal foglalkozók kirekesztőleg egy általában a' fogyasztók osztályába sorozandók lennének, úgy hiszik legalább, hogy a' tudományok köréből igen kevés használható ismeretek és igazságok vannak, 's azok a' mik ilyenek, mindenektől könnyen felfoghatók, nem is annyira a' tudományoknak, mint a' készítő és termesztő munkás osztályok tulajdonai, ezeknek ügyessége és szorgalma mind az, mi az élet javainak bőségét szaporítja 's nemzeti jólétet eszközöl. Hasonló egy oldalú felfogásból származott hibás állítás, mint elébbieniek. A' nemzeti általános jólét okainak fejtegetése körül, nem lehet okoskodásainkban az egyes jelenetek mellett megállapodnunk, mert ezek, befoglaltatnak ugyan az általánosságban, de azzal nem mindenkor összeegyezők. Egyesek, magánosok, az igaz beérhetik kevés tudományos ismeretekkel, sőt azoknak több hasznát vehetik, azokat nyereségesebben alkalmazhatják mint mások a' sokkal mélyebb és sokkal szélesebben terjedő tudományos ismereteket, hanem ez, nem úgy van egész általánosságban 's nemzetekre és állodalmakra nézve. Nemzeteknek az egész tudományos rendszer minden ismereteire kivétel nélkül vagyon szükségök, mert egy az, hogy a' nemzet számtalan különféle érdekű, nézetű, tehetségű hajlamú egyénekből áll, más az hogy a' nemzetek ismét más nemzetekkel vannak egybe köttetésben, ezeken kívül minden tudományok számos kapcsolattal köttetnek egymáshoz, melly okok miatt a' nemzeti munkássághoz minden tudományok összvesége megkívánatik és közülök egyiknek hátramaradása, hátrtartóztatja a' többieket is. A' mi pedig a' felsőbb kifejlődést illeti, ennek kettős célja van, egyik, hogy általa az elme tehetségek gyakoroltassanak még akkor is, ha ugyan azon ismeretek alkalmazásba közvetlenül nem jönnek, legalább minden előfordulható esetekben olly tehetségek álljanak készen a' kiknek elméjük erejére előadandó alkalmammal biztosan számolni lehessen; másik, hogy a' foly-

tonos előhaladás mindenkor a' maga élénkségében feltart-hassék, e' pedig nem csak nem történhetik máskép ha-nem ha olly felsőbb tudományos műveltségűek által, a' kik a' tudományok jelen állását egészen felfogván, azo-kon túlhatni és az ismeretek körét újabbak felfedezésé-vel tágítani, magoknak elegendő erőt, tehetséget és be-látásást szereztek; sőt ezeknek közre munkálása nélkül, maga a' nemzetben tettelegesen létező tudományosság is alljasodásnak indul, aláhanyatlás felé közelít.

Mind ezen tanítmányok kétségen kívül nem szerezhettek kedvező fogalmakat a' tudományok iránt, 's épen azoknak kebleikben nem gerjeszthettek részt vevő hajlamot, kik a' tudományok előmenetelére legtöbbet tehet-tek volna, a' világ nagyjainak és hatalmasainak kebe-leikben. De hogy semmi se hibázzék a' tudományok megvettetésére, ide járult még azon ismeretes tétel, mi szerint mindent a' szabad kifejlődésre kell bízni. Ezen általános elv alá foglaltatván a' tudományos kifejlődés, nem különben mint más egyebek; ezenkívül, mint leg-közelebb előadatott, a' tudományoktól, a' nemzeti jólétre befolyások vagy általában vagy részben megtagatatván, vagy még ennél is nagyobb túlzással, a' tudományokkal foglalkozók csupán fogyasztóknak, világosan kimondva a' társulat terhére ingyen hivalkodóknak tekintetvén, nem csuda ha ezekhez hasonló elvek és nézetek vezérlete után, a' tudományok becsének is naponkint alább kellett sülyedni. Nem is igen mutathatunk fel azóta a' világ nagyai közül a' tudományoknak hasonló részt vevő pár-tolóit mint a' régibb időkben, sem a' nemzetek tudomá-nyos intézeteik ápolására feltartására és virágoztatására távolról sem látszanak annyi gondot fordítani, mint el-lődeik, a' kiktől, ha mostani felvilágosultabb századok értelmi kifejlődése szerint a' már létező tudományos in-tézetek célirányosan rendeztetnének, a' nemzeti jólét ezen becsülhetetlen kincseit és elmulthatatlanul szüksé-ges leghatósabb eszközeit, ajándékban vették. Mind

ezek mellett, az értelmi munkásság emberi természetünknek kiirthatatlan lényeges tulajdona lévén, az elébbre haladó értelmiség, az észtehetség mindig tökéletesbedő felebb törekvő mindenható ereje, szóval a' tudományok további kifejlődése nem szűnt meg azontul, is feltarthatatlanul munkás lenni, csak hogy az igazgató kéz, a' mindent egy közös nagy célra az emberiség általános javának előmozdítására öszpontosító és elrendező hathatós gondoskodás hiányozván, különböző, részletes, egymással ellenkező, sőt gyakran ártalmas irányzatokban.

A' magány hasznót keresők részint az élet változatos tág körében forogva, részint belátásaikat ön érdekeik szünetlen szemmel tartásával élesítve, felvilágosodottab nézetekre jutottak annál, mint a' mennyit a' különben mély gondolkodó, mindazonáltal egy oldalú tudományos ismeretekkel bíró, ezenkívül az élet gyakorlati mezejéről elzárt vagy önkénytesen félre vonult bölcsek szerezhettek magoknak, 's kereskedési természetűi, szabad ipari rendszereikbe a' közönség színe elébe hoztak és mint felfedezett legújabb igazságokat tanítottak. Ezeknek nagy része vagy nem ismeré a' keletkező közgazdasági rendszerek legújabb tanítmányait, vagy semmiibe vette, vagy rendíthetetlenebb hiedelemmel birt a' mindennapi gyakorlati tapasztalatoktól erősítette a' tudományos ismeretek tagadhatatlan hasznairól, mint sem hogy azokat álokoskodások meggyengíthették volna. Valamint tehát eleitől fogva, a' mesterségek, kézművek, kereskedés, tudományos ismeretek terjeszkedésével, újabb igazságok és a' természet törvényeinek felfedezésével, ezeknek alkalmazására használt művekkel tökéletesedett, ők ezen természetes útról továbbra sem térvén félre, folytatták munkálataikat, gyámolították a' tudományok gyakorlati alkalmazását, 's midőn egy részről a' valós tudományok az üres elméleti szemléletektől 's a' képzelgés vakító álmjátékaitól az oktatási közintéze-

tekből mind inkább kiszorítottak, a' gyárookban, kézműségeken, kereskedelmi vállalkozásokban találtak menedéket, 's ezeknek szélesen terjedő szapora felvirágozását segítették elő.

A' gazdagok és hatalmasok, ön hajlamaiknak engedvén gyönyört kerestek a' tudományokban is, élvezetik vágyaiknak kielégíttetését kérték tőlök. A' tudományok szint úgy szellemi mint anyagi jólétiünk egyedül való kiapadhatatlan forrásai lévén, bennök a' mit kerestek bőven feltalálhatták. Életre kaptak a' szépművészetek, a' mesterségek a' szépízlés kívánataihoz simultak, a' fényűzés ragyogóbbakká alakítá a' diszpalotákat, ékesebbekké a' gazdag házi eszközöket, nevelé az öltözetek, lakomák, társas öszvejüvetelek vígságát, képeit örömeit. A' fényűzés ezen ingere még több ösztönt adott a' vágyaknak, az ingerlett vágyak elébbre üzték a' szorgalmat, mind kettő felsőbb műveltség felé látszott vezetni az emberiséget nem is hiányzott semmi más, hanem hogy ezen műveltség nem általánosan hatott a' nemzetek életére, hanem annak legnagyobb részétől félre vonatván kirekesztőleg a' felsőbb körökbe kezdett szivárogni, az alsóbb néposztály pedig annak tápláló nedvétől mind inkább mefosztatván, annálinkább érezte annak hiányát, minél inkább ingerlették élvezeti vágyait a' gazdagok mindennap szemmel látott pazarlásai. A' közönséges oktató és nevelő intézetek egészen magokra valának hagyva, megmaradtak mind azon hiányosságaikban mellyekkel a' századokkal előbbi műveletlenség miatt kezdetkori felállítatások idejében szükségképen kellett birniok, sőt eltévesztették jótévő irányokat, felejtették alapítatásuk legnemesebb célját, hogy az életre szükséges ismereteket, jóléte előmozdíthatásának multhatatlan eszközeit a' szegényebb sorsú köznép is az e' végre felállított közoktatási intézetekben megszerezhesse, ahhoz képest egy részről a' nevelés jótéteményeiben részesülhessen, más részről a' társaságnak nem henye koldus má-

sok keresményén az egésznek kárával élösködő tagja, hanem annak erejét és gazdagságát maga közre munkálódásával tettelegesen elősegítő hasznos, szorgalmas polgára. Minden felállított 's fel állítandó közoktatási intézetek, nyilvánosan nem tűzhetnek más czélokot magok elébe, hanem egyedül azon kornak szükségeit tekintetik, annak kívánataihoz szabvák. Ugy de a' tudományok naponkint szélesebben terjesztik birodalmukat, értelmünket naponkint újabb igazságokkal ismeretekkel a' természet újabb törvényeinek és kincseinek felfedésével gazdagítják, ezekkel aránylagosan együtt tágul vágyaink betölthetetlen köre, újabb szükségek és hiányok érzete ébred fel bennünk tovább midig hathatósabban ösztönöző erővel, a' miket még ma, fényüzési felesleges élet javaknak tartottunk, azokat idővel az élet elmulthatatlan szükségei közé számláljuk, a' mik kevéssel ez előtt a' tehetősök élvezetei közé tartoztak, azok lassankint az alsóbb osztályok közé alászállanak 's ezerszer és millionszor többek vágyait ébresztik fel, de a' viszony a' néposztály és a' tehetősök között ugyan az marad, 's a' nép folytonosan fogja érezni a' maga tehetetlenségét felébredt vágyainak betölthetésére a' már csak nem elkerülhetetlenné vált, 's az élet első szükségei közé sorozandó hiányainak ki pótlására. Ha tehát e' részben a' közoktatási nevelő intézetek, a' kornak előhaladtával aránylagosan nem segítenek, hanem megmaradnak a' magok régi, kezdetkori, azon idők szükségeihez alkalmazott alkotások szűk körében, ha időről időre a' kor kívánataihoz képest nem alakíttatnak, nem találja fel bennök azon segéd eszközt, azon hű oktatót, melly őtet kifejlett szükségei megszerzésére, a' megkívántató hasznos ismeretek vele közlésével alkalmatossá képeznék. Az illyetén oktató intézetek mindinkább eltávoznak rendeltetésük eredeti czéljától 's végtire közhasznúkká lenni, melly végből közintézetekké alakultak, egészen megszűnnek. Nem csak, hanem maga a' nép, mellynek ja-

vára állítólag kellene rendeltetve lenniök, hamar észre vévén, hogy bennök a' helyett, hogy az életre mulhatlanul megkívántató hasznos ismereteket szerezhethetne, melyeknek alkalmazása foglalkozásaival szorosan öszve függ, ellenkezőképen bennök idejét költségét testi lelki erejét hiában tékozolja, kerülni fogja az efféle intézeteket, 's biztosabbnak véli a' maga neveléséről, a' maga feltartására szükséges ismeretek megszerzéséről minden elhagyatottsága és tehetetlensége mellett is inkább a' maga ereje 's belátása szerint gondoskodni, mint azt a' köz oktatás nem annyira képes, mint ártalmasnak mutató sikertől várni. Mivé válandanak ekkor a' közintézetek? Köz terhekké, mert, feltarthatásuk köz felügyelést, költséget és fáradságot kíván, mert, az oktatási személyzet munkálkodása semmiképen nem hathat fogadtatósan a' nép czélszerű nevelésére, mert, ha a' népnek nagy része az oktatásban részt venni nem akar, minden bizonnyal azon meggyőződésből cselekszi, mivel nála nélkül könnyen el lehet, 's az előtte lévő tapasztalati példák e' véleményében folyvást meg erősítik. E' történt a' közoktató intézetekkel mindenütt, a' hol azokban az elébbre haladó kor kívánatai szerint, időről időre czélszerű javítások nem tétettek.

Már most, illy körülmények között kezdettek elmélkedni a' nemzetek jólétének okairól némelly jeles bölcselkedők, a' kik az emberiség javát szívökön hordozván figyelmöket némelly nemzetek miveltségi előhaladása jóléte 's élet javainak bővsége, valamint másokénak mind a' miveltségben, mind a' jólétben hátramaradása és szegénysége, méltán magára fordította. Azonban a' tudományokat részint az iskolai szűk ismeretek köréből tekintvén, 's még ezt is azon hátramaradásokhoz képest melyekben akkoron találtattak, nem pedig úgy a' mint azoknak az idők szellemével elébbre kellett volna haladniok és tökéletesülniök, nem csuda ha elmélkedéseikbe a' tudományok iránt némi balfogalmak érkeztek. Csak

ezen hibás szempontból eredett félre értések után lehetett a' tudományokkal foglalkozókat a' fogyasztók osztályába sorolni, innét tekintve pedig nem is máshova. Valóban a' régi iskolai tudományok a' már elavult régiség szükségéhez voltak szabva, életre való ismeretek alig tanítottak azokon kívül, mellyek már ekkor a' közéletben szerte szét terjedvén csak nem mindenkinek tulajdonává lettek, úgy hogy azoknak megszerzésiért a' közoktatás segedelméhez alig volt szükséges folyamodni, a' mik ezeken felül emelkedtek azok nem annyira közhaszonra, mint a' felületes tudományosság hiú mutogatására szolgáltak. Ily körülmények között könnyen félre vezettetve okoskodásaikban állíthaták fel azon elveket, mellyeket legközelebb láttunk: a' tudományokkal foglalkozók nem állítanak elő semmi élvezeti javakat; minél többen vannak, annál nagyobb terhére váltak az állodalomnak, mert csupán fogyasztók lévén a' szorgalom kész keresményét emésztik; ha ezen megterheltetés káros következményei némelly álladalmokban nem eléggé látszatosak, onnét van, mivel az élénkebb szorgalom az általok okozott veszteséget bővségesen kipótolja.

Látták továbbá a' tudományokat és hasznos ismereteket az iskolák falain kívül is hathatósan működni, még pedig nem azon ismereteket és tudományokat, mellyek az iskolákban felsőbb tekintélyt vittak ki magoknak és egyebek mellőzésével különösebben a' tudományosság nevezetére érdemesítettek, hanem egészen különböző nemüeket, azokat tudniillik, mellyekről legközelebb említettük, hogy az iskolákból csak nem egészen kizáratván, a' kézműveseknél gyárookban és kereskedői vállalkozásokban kerestek menedéket. Ilyenek voltak név szerint 's a' félmíveltségű nemzeteknél ilyenek tartatnak máig is a' szorgalmat közvetlenül elősegítő chemiai, mathematicai mű és természet tudományok. Ellenben az iskolákban alig maradt a' tudományosságnak valami nyoma, a' száraz nyelvtani ismereteken és gyakorlatokon kívül, mellyhez még, a'

minden tudományok legalsóbb elemeinek zavart keverékét nem csak magába felvevő, hanem magának tulajdonító, de a' tudományok felsőbb kifejlődésével elébbre haladni tehetetlen, minden időben minden alakhoz, 's az ön gondolkodáshoz nem szokott, maga észtehetségeinek erejéhez nem bizó, mások véleményeinek változó kedélyeihez mindenkor könnyen idomítható philosophia járt. E' volt az iskolai tudományosság csak nem egész kiterjedése. *Philosophia et artes liberales*, már pedig ezen tudományok minden elfogultság nélkül ítélve csak ugyan semmit, vagy felette kevésbé segítik elő a' társaséleti közmunkásságot 's egyedül az által szerezhető jólétet.

De még itt meg nem állapodtak. A' felsőbb tudományok végetlen tág körét fel nem foghatván, nem vették észre azon mindenütt elterjedett végetlen tudományos erőt, melly az emberi munkásság minden ágazatait izről izre keresztül járja, öszveköti, élteti, igazgatja. Ők csak a' közvetlenül szembe ötlő jeleneteket tekintették. Látták hogy a' kézműves, a' maga eszközeivel, műkönyeivel, az ő tudományosságokra legkissebbé sem szorulva, készíti közhasznú műveit, a' kereskedő azokat ki 's be cseréli, a' kerek föld minden részein szerte szét elterjeszti, 's a' kerek föld hasonlólag minden részeinek különféle terményeit, vágyaink 's szükségünk kielégíttetésére összehalmozza, a' lakföld minden távol eső vidékeit egymással összeköttetésbe hozza, a' szüntelen feltartott élénk közlekedés által, csatornákat készít az ismeretek, tudományok, miveltség terjedezésének. Mind ezekhez az iskolai tudományokból igen kevés kívánta-tott az igaz, tehát azt következtették, hogy az életbeli munkásság folytatásához kevés tudományos ismeretek kívántatnak.

Minthogy illetően félszeg nézetek a' tudományok körül mind e' mai napig uralkodnak, e' tárgyra egy kissé

körülményesebben figyelmezní nem leszen felesleges. Elsőben a' kézművések munkáit tekintsük.

Az eszközök' nagyobb része vasból készül, számálhatatlan különféleségben, szintűgy számlálhatatlan haszonvételre. Mielőtt tehát eszközök készülhetének a' vasból, olly bánás módját kellett feltalálni melly által a' vas minden tetsző alakokra idomíttassék. Ennek véghez vitelére a' chemia tüzet alkalmaz. Továbbá épen azért mivel csak nem minden eszközök vasból készülnek teménytelen mennyiségű vasra van szükségünk, ezt a' föld gyomrából kell ki ásni, a' bányamivelés nagy kiterjedésben csupán műkönyök segedelmével eszközölhető, ezeknek feltalálásához, szerkesztéséhez, tökéletesítéséhez, ismét a' mechanikai, ehhez mathematikai és physikai tudományok és felsőbb ismeretek elkerülhetetlenek, újabb javításokat az elébbre haladó tudományosság hozhat be, ha valahol a' tudományok elébb vitele megszűnik, fel akad vele együtt a' szorgalom, és a' külfölditől hátrább maradván, vele nem versenyezhetik. Alig néhány hónapokkal ez előtt, egyik nevezetes időszakí angol folyó íratból olvashattuk, hogy honi vasmutatványaink közül némelleyek ollyanok találtattak, mellyekből szerencsésnek tarthatná magát a' legjelesebb angol aczélmű készítő dolgozhatni, holott e' tekintetben honi terményeink illy jeles minősége mellett az angol műveket alig nélkülözhetjük. Az alsóbb tudományos ismeretek tehát tagadhatatlanul meg vannak nálunk, addig a' meddig szorgalmunk e' részben előhaladott, a' felsőbbek mellyek azt elébbre vinnék hiányzanak.

Még egy igen ismeretes példát a' kézművek köréből. Ma már mindenki tudja, hogy a' kör általmérője a' kerülethez úgy van mint 7 : 22-hez. Ezen arány szerint számít a' köműves, kerék gyártó, asztalos, molnár 'stb. de tudja egyszersmind mindenki azt is, hogy ezen arány nem tökéletes. Nagyobb-e tehát vagy kisebb? lehet-e a' kívánt arányt tökéletesen kifejező számokat találni?

vagy legalább a' tökéletes arányhoz minél közelebb járulhatni? Ime ezen kérdések a' felsőbb analysisnek részint megfejtethetlen feladata, részint Archimedesztől fogva az újabb időkig, a' legmélyebb szemléletek szövvényein keresztül vitt, minden emberi fogalmat túlhaladóképen a' tökéletességet megközelítő feloldása. Noha tehát e' feladattal már ezred évekkel ez előtt a' régi világ egyik legnagyobb lángelméje foglalatostkodott, még is az újabb idők számára volt feltartva annak tökéletesen kielégítő feloldása, melly nem egyéb mint az igen ismeretes kör négyszögítésének kérdése. A' közéletbeli kevesebb pontosságot kívánó műtudományos használathoz pedig, hogy az minél biztosabb lehessen, nem csak az, hogy nem kevés tudományos ismeretek kívántatának, hanem még ezeken kívül is újabb tudományos vizsgálatokba a' folytonos törékek vizsgálatába kellett ereszkedni. Hasonló példákat megszámlálhatatlan sokasággal hozhatnánk fel a' tudományok minden nemeiből, hanem ezen egy elég legyen annak megmutatására, hogy a' tudományok miben létét ne egyes első tekintettel szembe ötlő jelenetekből ítéljük, hogy a' tudományok nem egyesek kirekesztő birtokai, nem is egynehány évek vagy századok leforgása alatt keletkeztek, tökéletesítették 's mentek által az élet foglalkozásaiba, 's hogy a' tudományok köre nem azon szűk határok közé van szorítva, mellyen túl a' tudományok külön nemeivel foglalkozók 's minden tudományosságot azon egybe helyezők, látni nem tudnak, nem akarnak, hanem a' valódi tudományosság keresztül öleli az egész emberiség' mindennemű foglalkozásait, magába zárja a' természet és látható világ minden tárgyait, magába foglalja a' természet eddig felfedezett 's ezen túl felfedezendő titkos törvényeit, és hogy ezekre a' mikkel birunk az emberiség eddigi életének lefolyt évezredek kívántatának meg, 's azoknak tökéletesítése továbbra az emberiség felmaradásáig lefolyandó évezredek kimeríthetetlen munkássá-

gát végnélkül fogja megkivánni, a' legalsóbbaknak látszó együgyü ismeretek 's pedig lehet hogy a' legnagyobb elmék fáradságos törekvései által talán századok és ezredék alatt hozattak kellő világosságra.

(Folytatása következik.)

GYÖRY SÁNDOR.

X.

A' MAGYARORSZÁGI

IZMAELITÁKRÓL MINT VOLGAI BULGAROK - ÉS MAGYAR NYELVÜ NÉPFELEKEZETRŐL.

II.

Tanutételeink' rendiben legelső helyet foglal egyzersmind legfontosabb II. Béla kir. névtelen jegyzőjének az izmaeliták ideköltözéséről szóló bizonyítása. Világosan előnkbe terjesztetik benne Bulárföldről szakadásuk. Az lehet már itt a' legsürgetőbb kérdés: millyen tartomány volt, 's hol feküdt tulajdonkép azon Bulár föld? Kielégítő feleletet adnak erre a' régi emlékek, midőn a' „Bular vagy Bilert a' „Bulgar vagy Bulghar“ névvel azonosítják. Plan Carpini János minorita, a' római szék' keletre küldött, Volga mellékin is járt követte írja 1246-ikban: *Bileros, idest Bulgariam magnam.*“ Ascelin domonkosi, ugyanannak akkori küldöttje: „*Byleros, idest, Magnam Bulgariam.*“ ¹⁾ Abulfeda arabíró

¹⁾ Hakluyt's, Collection of the Early Voyages, Travels, and Discoveries of the English Nation. London, 1809. 4-to Vol. I. cap. 4. 23. pag. 54.

följegyzette 1313-ban a' volgamelléki Bular városról: „*C' est la même ville qui est appelée en arabe celle de la Bulgarie interieure.*“ ismét: „*La ville de Bular nommée en arabe Bulgar.*“ ¹⁾). Ez utóbbiból érthetjük, miként Bulgar arab szólási változata legyen a' tulajdonképi Bularnak, melyet a' névtelen jegyző használta Bulgaria értelemben. Hasonlókat hirdetnek más keleti írók is a' Bular névről. Meg kell azonban jegyeznünk Bulgariáról, miként a' X-ik században két illy nevű tartomány létezett; egyik volt a' Duna, másik a' Volga' mellékin. Ez utóbbi Theophanes által (827.) „Nagy-Bulgaria“, Constantinus Porphyrogenneta görög császártól (950.) „Fekete Bulgaria“ czímmel említetik; némelly arabíróknál, mint Ibn-Haukal (976.) és az imént említett Abulfedánál „Belső Bulgaria“ nevet visel. Nagy Bulgariának hiják, mint láttuk Plan Carpin és Ascellin is; szintezen nevezetre találunk Ruisbroeck Vilhelmnél; ellentétben: kis, fejer, vagy külső Bulgaria néven jelentvén a' déli vagy Duna melléki; *bordschanok*-nak lakosi a' keleti történet- és földleírók által.

Hogy a' dunai Bulgáriából költöztek volna ide izmaelitáink: arról nincs emlékezet a' historiában; a' Volga mellékire ellenben nyomós adatok utalnak; az ottaniakkal közös muhamedáni vallásuk épen azt bizonyítván. Erre, mint vizsgálódásunk' kiblájára fordítjuk azért szemünket.

Ibn Haukal mozuli kereskedő, ki a' volgai részeket beutazá, saját tapasztalása szerint részletesen írja 976-ik évben, miként az oroszok a' hedzsra 358-ik, vagyis keresztyén számolással 969-ikben Bulgariát elfoglalván, és Bulgar nevű fővárosukat is elpusztítván, azon tartományból a' bulgarokat elűzték legyen; és hogy

²⁾ Hammer, Sur les Origines Russes. S. Pétersbourg, 1825. 4-o pag. 9.

akkor már nem ott, hanem a' szomszéd vidékeken tartózkodtak. Így beszél e' nagy hitelű író a' lajdai kézirat' D' Ohsson szerinti fordításában: „*Bulghar egy kis város, mellynek földje nem nagy. Hajdan sokkal híresebb volt, a' mennyiben az ottani országok' lerakóhelye vala; de az oroszok egészen kirablák, valamint Khazerant, Itilt és Szemendert 358-ik évben.*“ Alább: *Az oroszok láták el Bulgar' lakosít prémes bőrökkel ezen város' általok 358-ban történt lerontása előtt.*“ Továbbá: „*Belső Bulgar, hol keresztyének és muhammedánok vannak. De jelennen nincsenek már ott sem bulgarok, sem burtaszok, sem khazarok, mert az oroszok mindnyájokra reáütvén, tartományukat elfoglalák, mellynek birtokában vannak. Azok, kik futamlás által megmenekedtek, a' szomszéd vidékeken szélledtek el. Hazájok iránti szeretetök nem engedé őket messzi távozní, olly reménységben élvén, hogy az oroszok velök békére lépnek, 's mint azok' alattvalói térhetnek vissza.*“ Végre: *Eljövének az oroszok 358-ik évben, és öldösék az Itil folyó partjainak lakosít, a' khazaroikat, bulgaroikat és burtaszokat, kiknek tartományaiikat elfoglalák.*“ ¹⁾ Viszhangozza ezen tudósítást Ibn el Var-

¹⁾ „Les Russes la saccagèrent, ainsi que Khazeran, Itil et Semender, dans l' année 358.“ — „C' étaient les Russes qui fournissaient de pelleteries les habitants de Boulgar, avant la destruction de cette ville par les Russes, dans l' année 358.“ — „A' présent, il ne reste plus ni Boulgares de l' intérieur, ni Bourtasses, ni Khazares; car le Russes les ont tous attaqués, et leur ont pris leur pays, dont ils sont restés en possession. Ceux qui ont échappé de leur mains se sont dispersés dans les contrées voisines. L' amour de la patrie ne leur a pas permis de s' en éloigner á une plus grande distance, et ils vivent dans l' espoir que les Russes leur accorderont la plaix en se contentent de leur soumission.“ — „Les Russes vinrent, en 358, et tuèrent les habitants des bords de l' Itil, Khazares, Boulgares et Bourtasses, dont ils occupèrent les pays.“

di 1315-ben élt arabíró. ¹⁾). Nem emlékeznek ugyan az orosz krónikák világosan a' bulgarok' legyőzetéséről; Nesztor is általában a' Volga, Oka és Vaetka melléki népek elleni hadvitelről, a' kazarov és vaeticsek' meghódítása és adó fizetés alá hajtatasáról beszél Szviatoszlav nagyvezér' Rurik unokája' korában, 964. és következő két évre tűzvén az esetet; azonban e' hadviselésnek éppen az Ibn-Haukaltól említett szomorú történetre vonatkozásáról kételkedni nem lehet. Jelen fontos adathból tanulhatjuk ki az izmaelita bulgárok' kiköltözésének egyszersmind éppen azon korszakban Takson vezér alatt, Béla kir. névtelen jegyzőjéből kitetszőleg annak végső éveiben, és így 970-ik körül e' honba miért vonulása okát. Indíthatta-e más, olly főurakat (nobillissimi domini) minők Bila és Bocsu meg Heten, annyi néppel, t. i. egy várat (Pest) és annak megyéjét, ugy több más helyeket sokaságával megtölteni képpel hazai közveszélýnél egyéb a' kiköltözésre? Akar mint forgatjuk e' két író állítását, a' leghűbben egybevág a' muhammedán bulgárok' hazájokból futamlása a' bulárföldi izmaeliták' ideköltözésével. A' két jelenetek egybefüggését, 's azonegy népfелеkezet vonatkozását illy különböző írók' hitele minden kétségen fölül emelik. — Hogy az egész bulgár nemzet ide költözött volna: annak nyoma nem létében, állítani távul sem akarjuk; sőt, Ibn-Haukal' tudósításából ellenkezőt, és az ország' ámbár

Ibn Haukal' lajdai kézírata, 6, 144, 145. U. Ohsson, Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer noire et de la Mer Caspienne, dans le dixieme Siecle. Paris, 1828. 8-vo. pag. 79. n. 3. pag. 80. n. 1. — Ouseley' fordítását meg nem szerezheté.

¹⁾ Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliotheque du Roi, á Paris 1788. 4-to Tom. II. pag. 19. seq. — Mémoires de l' Academie des Sciences de St. Pétersbourg. Vol. VIII. pag. 615.

más viszonyok közt, továbbá is fönmaradását kívánjuk következtetni.

De lássuk már, minő vallást hoztak magukkal honunkba bulárföldi vendégeink? vagyis, miféle szertartásu volt az ugynevezett izmaelita nép? hogy ez, és a' muhammedán vallási nevek' különbségéből eredhető nehézségek minél könnyebben elháríttassanak, egyszerűsind tárgyalt népünk' ritusát közelebből ismerni tanulhassuk.

Azon csekély jelentéseken kívül, mellyek sz. László és Kálmán kir. törvényeiben a' körülmetéltetés-, seretés hús' megvetése és mosdakodás' dolgában róluk írva vannak, nem létezik honi emlékeinkben szertartásukat világosító adat. Egy bizanczi és egy arab írónál maradt fön számunkra olly ismertetés, mellynek biztos fonálánál tisztába jöhetünk e' kérdés iránt; különösen az arab világosságra hozza nemcsak muhammedán valláshoz, hanem annak sokféle szakadécai közül épen mellyikhez tartozásukat. Jakut, hosszabb néven Sahab-ed-din Abu Abd-alah Jakut, Aleppóban 1229-ben megholt tudós kereskedő „Moadzsem - el - Boldan“ (A' tartományok' beürendszerinti mutatója) czímű geographiai szótárában írja, hogy Aleppóban számos emberekkel találkozék, vörnyeges haju- és képükkel, bas-ghurd nevet viselőkkel, kik *Abu Hanifa'* szertartása szerinti vallás-törvényeket tanulának. Közülök egyet hazájok 's állapotuk fölött tudakozván, értesíteték; miként lakásuk a' magyar nemzet' országában van, muhammed' hitét követik, és a' magyar királynak alattvalói, mintegy harmincz faluban laknak, mellynek mindenike ámbár városnak beillenék, a' magyar király azonban tőlük való félelemből azokat falakkal kerítetni nem engedi. Öseik' hagyománya szerint hajdanta Bulgáriából hét muhammedának jöven hozzájok, kiktől az izlam' ismeretére vezettettek. Nyelvök szokásuk és ruházatuk a' többi magyarokéhoz hasonló, velök együtt katonáskodnak, midőn nem izlamiták ellen

vitetik had. Így hangzik Jakut' társalgási érdekes előadása Fraehn' fordításában: „*Ego vero offendi in urbe Haleb magno numero genus hominum qui Basch-Ghurdi audiebant, crinibus et facie valde rubicundi erant et scientiae juris sacri juxta ritum Abu Hanifae operam dabant. Eorum aliquis, quem adieram, de ipsorum patria rebusque percontanti mihi „Terra nostra,“ respondit, „ultra Constantinopolim jacet in Regno alicujus nationis Francicae (s. Europaeae), cui nomen Hungerorum est. Nos Muhammedis sacra praefitentes, eorum Regi subditi in tractu regni ejus quodam triginta admodum incolimus pagos, quorum quisque, etiamsi parum absit, quin oppidulum referat. Rex tamen Hungerorum, metu, ne ipsius detrectemus imperium, ullum eorum muris saepiri vetuit. In mediis Christianorum terris siti, a septemtrione habemus terras Slavorum, a meredie terras Papae, i. e. Romae, — Papa autem caput Francorum (s. Europaeorum) est, et Vicarius Messiae apud eos, quemadmodum Emir us Fidelium (s. Chalifa) apud Muhammedanos, ejusque mandata in rebus sacris nemine repugnante ubique conficiuntur. — Ab occidente Andalus (s. Hispania) jacet: ab oriente denique terrae Rumaeorum (Graecorum) id est Constantinopolis suis cum ditionibus. Linguae cultusque et habitus par nobis ratio cum Francis (Europaeis.) Una cum ipsis militamus et in expeditiones imus contra quemcunque signa ferant, siquidem nonnisi cum alienis ab Islamismo bellum gerunt. Sciscitanti mihi causam, cur licet in mediis infidelium terris constituti Islamismum profiterentur. „Multos“ respondit, patrum nostrorum audiui narrantes, diu supra hanc memoriam septem Muhammedanos e Bulgaria in terram nostram venisse, interque nos sede fixa, amice, blandeque agendo nos docuisse, nobis errores, quibus tenebamur, demonstrasse, et ad veram Islamismi cognitionem nos duxisse. Sic nos (addebat) Deus dilexit: sic divino beneficio omnes Muhammedi nomen dedimus: sic (Deus) pectora nostra ad veram fidem disposuit. Has au-*

tem petimus Regiones, in scientia Juris sacri studium positure. Reduces in patriam omni honoris cultu a civibus nostris excepti, rerum sacrarum curae praeficimur.“ *Interrogatus porro cur Barbam ad morem Francorum tondent* „*Quotquot nostrum,*“ *inquit, „castra sequuntur, Barbam tondent et vestitu Francorum utuntur; reliqui non item.*“¹⁾ Mi gyönyörűen megegyez Jakut' előadása a' bulgariai eredet dolgában Béla névtelen jegyzőjének tanutételével. A' hét muhammedánok' beköltözése keleties regény színbe öltöztetve néphagyományként állítatik elő, és csak annyit bizonyít, hogy az akkoron még pogány vallásu (tüzimádó) többi magyar népfelkezezetből is állhattak a' buzgolkodó izmaELITÁK' hitére.

Mielőtt az idézett sorokat közelebbről fölvilágosítandó, Abu Hanifa' ritusának ismeretét adnám, a' „*bas-ghurd*“ név épen magyarokra tartozását szükséges előrebocsátnom.

A' *bas-ghurd* vagy *bas-kurd* nevezet, melly keleti íróknál *bacs-gard*, *bas-dzsird*, *bas-dzsurd*, *bas-ghurd*, *bas-kart*, *bas-kurd*, *besze-gert*, *beze-gert*, 's több hasonló változattal fordul elő, és maiglan az Uralvidéki *Baskiriában* él: régidőben egyaránt alkalmaztaték szinte keleti íróktól éjszak' ezen tartományára és Magyarországra. Így nevezi honunkat a' már többször említett Ibn-Haukolon kívül Kazvini a' XIII-ik században; így a' mongol történetek írói, Alaidin, Dzsuvein és Raschideddin. Maszudi, X-ik századi író is magyarokat ért a' „*török faju bacs-gardok*“ alatt. Ibn Haukal írja: „*Két baskart nemzet létezik, az egyik végső nyugoton* (keletet olvassunk e' helyett) *a' bulgarok mögött lakik, kiknek*

¹⁾ De Baschiris, quae memoriae prodita sunt ab Ibn Foszlano et Jakuto. In Fraehni, De Chasaris Excerpta ex Scriptoribus Arabicis. Petropoli, 1822. 4-to. Append. pag. 7. seq.

alája van vetve, a' másik, melly sokkal népesebb, a' bacsenakoknak szomszédja, török faj, valamint ez utóbb nevezett; a' római birodalom mellett lakik szinte.“¹⁾ Hasonlót beszél Edrizi 1154-ben, oly különbséggel, hogy más helyen Magyarországot „Onkaria“ név alatt is előállítja. Sorai így hangzanak: „A' basdzsirdok két hordára oszlanok, kik a' ghozzok (Uzok) földének végszélén nem messze a' bulgharokétól laknak. Körülbelöl kétezer katonát állítanak talpra, az erdőkbe menekülnek, hol nehéz őket beérni, és olly vitézek mint vállalkozók. A' bulgaroknak engedelmeskednek. A' másikat a' badzsnakok (paczinákok), ezekkel együtt a' török faju népeknek tartományát éri, szomszédok a' görög-birodalommal, és jobbra békében élnek velök.“²⁾ Bővebb magyarázat nélkül észreveheti kiki, hogy e' másodrendűek alatt a' magyar nemzetre czélzott mind a' két író. Helyessen mondá ennélfogva Abulfeda itt lakó eleinkről: „*Baschkerdi, magna gens terris Alamannorum et Francorum interjecta*“³⁾.

¹⁾ „Il y a deux nations Baschkhartes, l' une habite á l' extrémité de l' occident (r. orient), derriere les Boulgares, auxquelles elle est soumise: l' autre, plus nombreuse, est voisine des Batchenakes; de race turque comme ces derniers, elle demeure aussi près de l' empire romain.“ Lajdai kézirat, lap. 146. D' Ohsson, l. c. pag. 257.

²⁾ „Les Basdjirs se divisent endeux hordes, qui habitent l' extremité du pays' des Ghozzes, non loin de celui des Boulghars. Ils mettent sur pied environ deux mille soldats, se réfugient dans de bois où il est difficile de les atteindre, et ils sontbraves autant qu' entreprenants. Ils obeissent aux Boulghars. Leurs derrières limites touihent au pays des Badjnaks, peuples qui sont aussi bien qu' eux de race turke, limi trophes de l' empire grec, et lapbepart du temps en état de trêve avec lui.“ Edrizi, Traduite par P. Amadée Jaubert. Paris, 1840. 4-o pag. 406.

³⁾ Historia Anteislamlca. Lipsiae, 1831. 4-to pag. 171.

Ascellin és Ruisroeck ez okból nevezék Baskiriát Nagy Magyarországnak. A' név' némi rontásaival írja az elsőbbi: „*Bostarcos, id est Magnum Hungarium.*“ az utóbbi tanítja: „*Pascatir, quae est major Hungaria*“ alább: „*Idioma Pascatir et Hungrorum idem est. — De illa regione Pascatir exierunt Huni, qui postea dicti sunt Hungari.*“ ²⁾). Még jobban kifejlik a' Volga- és Duna-melléki két Magyarország' fölváltvá Baskardia névvel illetésének oka Julianus' VI. Béla királytól a' magyarok' fölkeresésére küldött szerzetesnek a' vaticanumban lévő tudosításából, hol mondatik: „*Invenit enim eos (Hungaros) juxta fluvium magnum Ethil. (Volga).*“ ¹⁾, ugy szinte annak legujabban föltalált másik tudosításából, hol ezek mondatnak a' mongol hadra czélzólag: „*Ungari pagani et Bulgari et regna plurima a Tartaris sunt destructa.*“ Alább „*Gurgutha — dux Tartarorum — — ad terram Cumanorum accedens, ipsos Cumanos superavit terram sibi subiugans eorum. Inde reversi ad magnam Ungariam de qua nostri Ungari originem habuerunt, et expugnaverunt eos quatuordecim annis, et in quintodecimo anno obtinuerunt eos, sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt.*“ ²⁾). Tehát a' baskardiai és magyarországi magyarok' vérségkapcsolatából könnyen megfejtethő mind a' két tartomány és nép' nevének keleti íróknál ekként használata, habár a' név' valódi értelmét és a' hajdan messzi terjedt magyar vérségü 's nyelvü nemzet' egyik felekezetére tartozását meg nem mutatók is. Nemde a' nagy magyarországi lakosokkal beszélt Julianus barát magyar nyelven

¹⁾ Hakluyt's, Collection of the Early Voyages, Travels, and Discoveries of the English Nation London, 1809. 4-to Vol. I. cap. 24. — pag. 81, 97.

²⁾ Desericil, De initlis ac Majoribus Hungarorum. Budae, 1748. fol. Tom. I. pag. 175.

²⁾ Hormayr, Die goldene Chronik von Hohenschwangau: München, 1842. 4-to II. S. 67. 68.

a' már idézett vacticanumban lévő tudósítása szerint? „*Omnino habebant Hungaricum idioma; et intelligebant eum, et ipse eos.*“ A' név' jelentésétől egyébiránt mint már több értekezésekből ismertről, és voltaképen a' besenyő-palóczokra vonatkozótól itt vitatkozni nem czélunk. Semmi kétséget nem szenved ezek szerint Jakut' előadásából, miként a' magyarországi izmaelitákra czélozott legyen basghurdjai alatt; kiket Hanifita szertartásu muhammedánoknak vallott, saját beszédeik' nyomán. Vizsgáljuk már ezen ritus' eredetét.

Az izlám vallás több főszakadékokból áll; melynek egyike az Omaré. Ennek négy törvényhozói valának, kikről hanefita, melkhita, szafita és hambalita nevet viselnek a' szertartók. Az elsőnek szerzője Abu *Hanifa* Ibn Thabet al Numan azaz: Thabet' fia a' tanító“ mellék névvel; született Kufában a' hedzsra' 80-ik évében, vagy is Kr. sz. u. 699-ben. A' muzulman ajtatoság' ezen kitünő hőse és a' hívők' egyik főtanítója legelső volt, ki a' szóbeli törvényt vagy hagyományt (szunna) Muhammed' közvetleni tanítványinak szájából gyűjté és, a' vallási tant tisztaságban állíta elő, az izlam minden pontjait a' korán' tekintetére 's a' hagyományokra alapítván. Nagyhatásu életének szomorú lön vége, mert Almanzor által a' dogmák miatt üldöztetvén, mint hitének 's tanának martira végre II. Abdallahtól Bagdadban fogásra vetteték, hol a' hedzra' 150-ik évében = 767. méreg oltá ki. Háromszáz évvel holta után emléket állíta neki Melek sáh szeldzsuki szultán Bagdadban, doctrinája pedig külön collegiumban tanítaték, melyet Dzsekkal od-daula szultán alapíta „Madraszát - al - Hanífiat“ név alatt, ugyancsak Bagdadban. Számos tanítványi közt Abu József legkitünőbb. Doctrináját „*Szened*“ azaz: Támasz, allegorikai című könyvben írta meg Hanifa. Vallásos írómányi leginkább Harun - al - Rasid' idejében jöttek kelendőségbe. Maiglan szentnek tekintik a' muhammedanok nyilvánított szabályait, a' vallásos tiszteletek-

nél, 's egyedül a' magános ajtatosság körében engedtetnek meg eltérések, midőn a' többi első rangu három imámok közül valamelyik iránti tiszteletet kitünőleg akarják beh bizonyítani. Tanát, legfőkép a' praedestinatio' megvetése jellemzi. Az angol tudósok ismertették meg közelebbről Európával többi közt illy czímű fordításban: „*Futaua Qaza khan, or the institutes of Abou - Huneefa collected with four manuscripts and corrected for the press by Moolvees Mahommed Moraud Hafiz Ahmud Kubeer, and others. Calcutta. 1836. 8-vo.*“ ¹⁾

Ki a' muhammedán vallás' dogmaírói 's különösen izmaelitáink által követett hanifai szertartásról részletes ismeretet akar szerezni, az elég bő anyagra találанд az illető irományokban; itt a' kitűzött czélhoz képest többet nem vala szükség kimutatni, mint annak kelet- és dél dagályos urai, a' hatalmas kalifáktól olly bámulatos gyorsasággal három világrészen elárasztott hitvalláshoz tartozását.

A' volgai bulgarok vallását mi illeti, nyilván hirdetik a' történetek, jelesen az orosz krónikák, miszerint azoknál Muhammed' törvénye vala keletben. Wladimir orosz fejedelmet a' még pogány vallásban élőt 986-ban ők igyekezének követeik által az izlamnak megnyerni, de a' körülméletetés és bor- meg sertéshus' tilalma miatt nem tetszék az a' harczos jellemű vezérnek.

¹⁾ Az adriaanpöli békekötés által (1829.- sept. 2.) Oroszország' birtokává vált Akalesik azsiai török városban Hadzsi Achmet pasától 1762-ben alapított 600. darab kéziratból álló könyvtár találtatván, abból több történet és törvény-tudományi, philosophiai, grammaticai, retorikai poetai 's egyéb munkák', számszerint 300. darab Sz. Pétervádba vitettek, ezek között Abu Hanifa törvényei is; mihez képest az orosz tudósok tiszta forrásból meríthetnek ismereteket e' tárgyra. L. Sommer, *Neuestes Gemelde von Asien. Wien, 1833. 8-vo I. Th. S. 75, 76.*

Vizsgáljuk már, miként férközék be az izmaeliták' régi hazájába, a' volgamelléki Bulgaria, hideg éjszak' azon messzi tartományába az izlam? Erről eléggé fölvilágosítanak az arab írók; valamint az ország' X-ik századi állapota némi ismerete is egyedül azok' utmutatásánál fogva kutattathatik ki. Nincs hát okunk csodálkozni, mint Rubruquis Vilmos francia minoritának, ki ekkép tünődék 1254-iki tudosításában: „*Et miror, quis Diabolus portavit illuc legem Mahometi; — Et illi Bulgari sunt pessimi Saraceni: fortius tenentes legem Machometi, quam aliqui alii.*“ Az arabok' hatalma Muhammed után csak hamar elterjedvén, kedvező körülményeik 's vagyoni bővelkedéseik' közepette tudományos művelődésben is buja sikerü előmenetelt tőnek. Róma és Byzancz' hanyatlásával arab tudományosság karolá föl az emberi nem' magosb szellemét. Hires főiskolákkal büszkélkedék Bochara, Bagdad, Kufa, Kairo és Kordoba, mindannyi muszulman székes városok; mellyekből tudós ismeretre törekvő 's vallásért buzgó férfiak kerültek ki, már kora időkben nem csupán kereskedési érdek-, hanem tudni-vágyás vagy térítési ösztöntől vezérelve messzi tartományokat bekalandozók. Hódítási vágy is csatlakozék néha izlám terjesztéssel egybe, mint a' kazarokali hadnál. Illy szempontból Vazik kalifától a' IX-ik század' közepén (842—846.) Muhammed Muza Kharizmy csillagász küldeték Szibiria' némelly részei' megismerésére; melly küldöttségi eljárásról Szellam a' tolmács tön írásbeli tudosítást. ¹⁾ Ekként, a' rideg éjszak' tartományiba eljutók, írói hajlamuknál fogva az ottani népekről becses ismertetésekert nyujtának a' késő világnak. Ki volt a' muhammedánok közül legelső Bulgáriában? azt ugyan

¹⁾ Mémoires de l' Academie Imp. des Sciences de St. Pétersbourg. Tom. X. pag. 484. seq. — D' Ohsson, l. c. pag. 133. seq.

elrejté tőlünk az idő vaskeze, miután a' legrégibb arab iratokat megemészték a' viharos századok; maradt fön mindazáltal a' X-ik századból a' volgai bulgarokat illető némi töredékes tudósítás; ilyen mindenek fölött *Ibn-Foszlané* (hosszabb néven Ahmed ben Foszlan) ¹⁾, ki a' bagdadi udvartól a' hedzsra' 309-ik évében (Kr. sz. u. 921.) a' bulgarok' *Almus* nevü királyához rendelt követ-ségnek volt egyik tagja. Jakut, Kazviny és más későbbi írók követ czímet adnak neki, de helytelenül, miután csak részese vala a' Szauszzen el Rasszynak, Muktedir kalifa' kamarásának főnöklete alatt járó követségnek. Talán titoknoki tisztséget viselt, 's mint olyan, hivatásának érzé mások fölött követtudósításával föllépni. Saját irata ugyan nem jutott hozzánk, hanem Jakut tartá fön már említett „Moadzsem el-Boldan“ czímű szótárában, melyből Fraehn Keresztely Márton sz. pétervári academicus közleményeket bocsáta napfényre az oroszokról, úgy szinte a' volgai bulgarokról; jelesen az utóbbiakról az academia' emlék-iratiban (*Mémoires de l'Académie Imperiale des sciences de St. Pétersbourg. VI. Série Tom. I.*) és külön, e' czím alatt nyomatva: „*Die aeltesten arabischen Nachrichten über die Wolga Bulgharen aus Ibn - Foszlan's Reise berichte. St. Petersburg. 1832. 4-to.*“ Ebből közöljük Fraehn' fordítása szerint áttéve az útleírást. Megjegyzendő, miként Fraehn kétféle kéziratot használta Jakut e' szótári cikkének kiadásánál, a' pétervárit t. i. és oxfordit; a' koppenhagai, Európában harmadikat hiányai miatt nem veheté segédül. A' kéziratok' változatira főleg a' bulgar király-neveknél nekünk is figyelni tanácsos.

¹⁾ Talán Fadhlan vagy Foszlan olvasással kimondandónak jegyzi meg e' nevet Fraehn.

Ibn Foszlan' 922-ik évi tudósítása a' volgai bulgarokról.

„Bulghar, a' szlávok' fővárosa ¹⁾, magos éjszokon fekszik. A' hideg ott igen kemény: a' föld úgy mint télen, nyaratszaka sem menekszik a' hótól, és csak ritkán láthatni száraz földet. A' bulgharok csupán fából építik házaikat, egymásra alkalmazván, erős faszögekkel kötik össze a' gerendákat. Gyümölcs, és a' föld egyéb jó nemű terményei nem érnek meg náluk.“

„Bulghartól Itilig, a' khazarok' fővárosáig a' kietleneken menve körülbelöl egy hónapi út lehet a' távolság. Itil folyó' ellenében hajózásra majd két hónap, lefelé hajózásra pedig mintegy húsz nap kívántatik. Bulghartól a' görög határszélig ²⁾ tiznap, Kujabaig (Kiew) az oroszok' fővárosáig mintegy húsz napi, a' Baskurdok' tartományaiig huszonöt napi járás a' távolság.“

„A' bulghari király alattvalóival együtt Muktedir billah' uralkodása idejében ³⁾ tért a' muhammedán vallásra, 's ekkor követet küldö Baghdadba a' khalifát erről értesítöt, és hogy valakit kérne az imádságban és vallásban őket tanítóul. De mi indította legyen tulajdon kép az izlam' fölvtételére, ki nem tudhatám, azonban egy kis irományt olvastam, mellynek szerzője *Ahmed ben Foszlan ben el-Abbasz ben Aszed* ⁴⁾ ben Hammad, Muhammed ben Szuleimannak kegyencze, ki mint Muktedir' követe midön a' szlávok' királyához ment, és min-

¹⁾ Jakut, valamint Ibn Foszlan is szlávoknak tartá a' bulgarokat, e' nevet azért synonymum gyanánt vevék.

²⁾ Fraehn szerint görög (*El Rum*) helyett, miként Isztakhry, Ibn Haukal és Jakut írják, *El Rusz* azaz orosz teendő.

³⁾ Ural. a' hedzsra' 295 — 320, = Ker. 908—932. évig.

⁴⁾ Vagy Rasid.

dent, miket Baghdból elutazásától fogva visszajöveleig tapasztalt, leira (Ebből kölcsönzöm az itt következő tudósítást a' bulgharokról.)“

— Ezeket Jakut előrebocsátván Ibn Foszlan' tudósítását így következteti:

„A' szlávok' királyától Baltuar Almustól Silki fia-
tól ¹⁾ irás érkezett a' hivók' emirjéhez Muktedir-
billa-hoz, mellyben kéré, küldene férfiakat, kik őt a' vallás-
ban oktatnák, és az izlam' szent szokásaira tanítanák,
's kik egy mecsetet (templomot) építenének és mimbert
(szószéket) állítnának, mellyen ő a' népet egész tarto-
mányában 's országa' minden részeiben az isten' tiszte-
letére hihatná. Egyszersmind értelmes embereket kéré,
kik egy várat építenének, mellyben az ellenséges kirá-
lyok' megtámadása ellen biztosítva lenne. Minden kíván-
sága teljesítetett. Safárja ²⁾ *Noszeir el-Haszmy* vala. —
Én pedig azzal elkezdém előtte a' levelet fölolvasni és
az ajándékokat, mellyeket a' serifek neki hozának a'
törvénytudók- és tanítóknak általadni ³⁾ — A' fejde-
lem' részéről *Szaufen el - Resszy, Noszeir - el Haszmy'*
kegyencze vala a' követ. — Ezután tizenegyedik sze-
firében (2-ik hónapban) a' háromszáz kilenczedik évnek
(azaz, junius' 21. 921. Kr. sz. u.) elindulánk az üdvös-
ség' (Baghdad) városából.“

¹⁾ Az oxfordi codexben: *المش بن سلكي بلطوار ملك الصقالبة* Fraehn *بلطواز* és *سلكو* = Blatavaz Vasilko-t teszen, szlávnak adván ki a' nevet és címet, mint alantabb érdekeltetni fog.

²⁾ Szefir, = közbejáró, sáfár.

³⁾ Ezen hely Fraehn szerint igen homályos; nem tűnik ki ugyan is, millyen levél értessék, a' bulgar királyé-e vagy a' kalifaé, és hogy kinek olvastatott föl. Hihetőleg az előbbiké 's ajándok küldeménye. Noszeir' neve után valami hiányzik.

(Elbeszéli Ibn Foszlan kharizmei (Chiva) utjában és onnan a' slávok' tartományaig történeteket; miket itt mellőzünk; 's így folytatja tovább).

„Mintegy huszonnégy órai távulságra valánk még a' követségünk' tárgyalta szlávok' királyától, midőn ő az alattavaló négy hercegeket testvéreivel és gyermekeivel együtt elénkbe küldé. Ezek fogadának minket, és miután kenyérrel, hússal meg kásával megvendéglének, seregünkhöz csatlák magukat. Midőn két parazangnyira ¹⁾ közel valánk a' királyhoz, maga jöve elénkbe, és istent imádván, hálátadva földreberult. Miután öltönyéből vett ezüst pénzt szórt reánk, jurtokat (sátor) üttete számunkra, mellyekbe bemenénk. Háromszáz tizedik évi ²⁾, tizenkettődik muharrem (1-ső hónap) vasárnapja volt, midőn nála megérkezénk. Dzsordzsaniától, Kharizmia' fővárosától ³⁾ utunkban idáig hetven napot tölténk el. — Számunkra üttetett jurtokban maradánk szerda napig, mi alatt az ő tartományabeli hercegek és nagyok megérkezének a' khalifa levelét hallandók. Csötörtöki napon végre kiteríténk a' velünk hozott mind két himzetes szőnyeget, diszes nyerget tevénk a' lóra, fekete öltényt adánk reá (a' királyra) és turbánnal fődénk fejét. Aztán, midőn a' khalifa' levelét elővevém, a' király, ámbátor igen testes ember, mégis főnállva olvasá, hasonlóan Hamid ben el-Abbasz vezér' levelét, mellyre az ő követői ezüst pénzeket szórának reánk. Mi pedig elővevénk a' többi ajándékokat és általnyujtánk neki. Nejére is, ki az ottani szokás szerint mellette ült, tisztelet-öltényt (chalat) adánk. — Azután jurtjába hiva bennünket, görög müvü arany-himzetes szövettel' terített magos széken ma-

¹⁾ Parazanga = 7. verszt = 1. n. mélföld. Tehát 2. mfd.-nyi távulság.

²⁾ Majus 11. 922. Kr. sz. u.

³⁾ Urgendzs, a' khivai khanságban.

gánosan ülven, a' herczegek mellette jobbról valának, fiaik pedig előtte ültek. Minket balfelül ültete. Parancsára azonban egy asztal süthússal téteték elébe. Egy darabkát szele és megevé és így másodikat meg harmadikat, de a' negyediket Szauszen követnek nyujtá, mire nyomban egy kis asztal téteték annak is elébe. Így kívánja az ottani szokás: senki nem fog addig evéshez, míg a' király valamit nem nyujtott, 's mihelyest attól vön, asztalt is hoznak neki. A' király tehát ismét egy darabot szele, és a' jobbjáról ülő herczegnek nyujtá, ki elébe hasonlóan aztalt hozának; aztán a' másik herczeggel tevé ezt, és avval is úgy történt. És így folyt tovább, míg végre minden jelen volt vendégek előtt külön asztal állt. Az ebéd' végével mindenünk lakására vivé magával az asztali maradékot. Mielőtt azonban fölkelénk, a' királynak és nekünk méhsert (meth) nyujtának, melly ott *el-szidszu*-nak neveztetik."

„Megérkezésiünk előtt így hangzott a' nyilvános imádság (khutbe): *Isten, áldd meg Baltuar királyt* ¹⁾. *Bulgaria' királyát!* Figyelmeztetém arra, hogy csak az isten maga lenne király, és hogy nem illenék senkinek az imádság-széken így neveztetnie. Maga a' te véd urad (mondám) a' hívők' emirje, személyéről rendelé, miként a' szószékeken reggel és este így imádkozzanak érte: *Isten, áldd meg a' te szolgádat és khalifádat* ²⁾ *Dzsafant, Muktedir billah imamot, a' hívő emirt!* Azon kérdésére, mihez tartaná magát e' részben? megtanítám, hogy az ő és atyjának neve említessék. De atyám, monda, hitetlen volt, és én is; azért nem akarom, hogy azon név, mellyet hitetlen ada, kimondassék. Ugyan mi az én véd uram' a' hívők' emirjének neve? Dzsafar, fe-

¹⁾ الملك بطوار ملك بلغار Fraehn szerint: „den König den Blatavaz, den König von Bulgar.“

²⁾ Helytartó a' földön.

lelém; és miután abbeli kérdésére, valljon szabad lenne-e magát e' néven nevezni, igennel válaszoltam, ki-nyilatkozá, mikép ettől fogva magának *Dzsafar*, atyjá-nak pedig *Abdullah* nevet veszen, és meghagyá az elő-imádkozónak, magát elhez alkalmaztatnia. Ez időtől fogva így hangzik a' nyilvános imádság: „*Isten, áldd meg a' te szolgádat Dzsafart, Abdullah fiút, Bulgaria' emir-jét és a' hívők emirjének védenczét!*“ —

„Ezen király' országában olly sok csuda dolgokat láttam, hogy azokat alig tudnám előszámolni. Így látám mindjárt első éjjel, nem sokára a' nap' lemente után az égallját igen vörösleni, és hallék egyszersmind hangokat a' magos levegőben és tompa morajt. Föltekinték az égbe, látám, fölöttem uszik egy tűzvörös fölhő, 's abból jönnek a' hangok és a' tompa moraj, 's abban mint-ha ember és lóalakok mozognának, amazoknak kezök-ben lándzsák és kardok. Így látám, vagy képzelém len-ni. Azonban, másik hasonló fölhő kerekedik, mellyben szinte lovon ülő fegyveres embereket szemlélék, ez rá-rohan az előbbire, mint a' lovagsaport rohanni szokott a' másokra. Annyira megijedénk e' miatt, hogy a' mindenható istenhez folyamodánk alázatos imádságunkkal, de a' körülöttünk álló földnépe magunkviseletén fölötte csudálkozva hahotára fakadt. Látánk továbbá, midőn az egyik fölhő a' másokra rohan 's egy kis ideig összeke-veredik, aztán megint elválalkozik, és ezen mozgás egész éjjel tart, míg végre minden elenyészik. Midőn ezen tünemény iránt a' királyt tudakozánk, ősei' hagyománya után állítá, miként azon alakok a' daemonok' imádói és a' régi idők' más hitetlenei lennének, kik minden este egymással viaskodnak, és hogy régtől fogva szüntelen azt tennék ¹⁾.“

¹⁾ Erős északi fény volt ez.

„A' király' szabójával, egy bagdadi születésű emberrel jurtomba lépék, vele mindenféléről beszélendő. Félóráig tevének ezt, az éjjeli imádságra várakozva, midőn a' mueszint (imádságra hívót) kiáltani hallók. Sietének a' jurtból, és mivel a' hajnált már hasadni látam, kérdezém a' kiáltót, mellyik imádsághoz hitt? A' hajnali imádsághoz, volt a' felelet. Hát mi történt az éjjeli imádsággal? kérdém. Ezt egyszerre imádkozzuk az estelivel. De az éj! emlékeztetém. Mint látod, monda; még rövidebb éjjelek is vannak ennél; most már hosszabbak kezdenek lenni. Panaszkodék egyszersmind, mikép egy hónap óta éjenként szemét sem hunyná be a' hajnali imádság' elalvásátóli aggodalomból. És valóban, ha azon tartomány részen az esteli imádságkor valaki fazekat (hússal?) tűzhöz teszen, tehát még nem főlt meg, midőn már, a' hajnali imádságot elvégzik. Enen magam tapasztalám, mi szörnyű hosszuk ott a' nappalok: az év' egyrészében a' nappalok hosszuk 's az éjszakák rövidek, aztán megfordítva áll be az időjárás. Megérkeztünk' második éjjelén csak kevés számú csillagot vevék észre imitt-amott az égen, gondolom, alig volt tizenöttnél több. Az esthajnal, melly még nap' lementé után beáll, nem tűnik el, és az éj olly kevesé sötét, hogy az emberek egy nyíllövésnyi távulságnál is messzibbre megismerik egymást ¹⁾. A' hold alig jó föl, már ismét elenyészik a' hajnali szürkület' megjelentével. Beszélé nekem a' király, hogy országa' mögött három hónapi ut távulságra a' viszu ²⁾, nép lakik, hol az éj' hosszúsága egy órát sem teszen. — Ezen tartományban (Bulghariában) minden völgyet és hegyet vörnyegesnek láték napáldozatkor, és hová csak tekinték, naphoz ha-

¹⁾ 7 ½ nyíllövés = 1. n. mföld.

²⁾ Ez a Nesztor' *Wess* népe, mint Fraehn megmutatni igyekezett: Ibn Foszan's Russen, S. 205. ff. Mi, fontos okoknál fogva vele nem tarthatunk.

sonló fölkhő emelkedék, és ezen vörös lég nem szűnt meg, míg a' nap legmagosb állópontra nem ért. Az ottani lakosok értesítének, miként téli időben az éjszakák a' nyári nappalok' hosszasága —, a' nappalok pedig a' nyári éjszakák' rövidségivel birnának; elannyira (mondák) hogy ha valaki hajnalban Itil (Volga) vizéhez mén, a' mi nincs egész parazangnyi távulságra tőlök, éj következik be, és a' csillagok föltűnnek az égen, mielőtt oda érne.“

„E' népség az ebek' ugatásából szerencsés jelenséget jósol, és termékeny évet, áldást meg jóllétet következtet.“

„Nagy sokaságu kigyót láték náluk, gyakran tíz és több is tekerődzék egy fa' ágára. Nem ölik meg, nem is ártanak senkinek.“

„Az ott termő almák zöldek és savanyúk, de a' leányok eszik és meghiznak tőle.“

Semmi sincs e' tartományban olly nagy mennyiséggel, mint mogyorófa; egész erdőket láttam belőlök negyven parazangnyira (kiterjedésben?).“

„Láttam ott ezenkül szokatlan nagyságu, előttem ismeretlen fákat, dereka ezeknek ágatlan, lombjok hasonlók a' pálma fákéhoz, levelei finomak, de egymással összekötöttek ¹⁾. Bizonyos helyen megfurják derekát, és abból edénybe folyó nedvet szednek, melly édességre fölülmulja a' mézet. Ezen ital borként részegít, ha mértéken túl isszák. ²⁾).

„Eledelök főleg kásából és lóhúsból áll; jöllehet szántóföldök árpát és búzát bőven ad.“

„Mindeniknek megmarad veteményi termése; a' királynak nincs hozzá igénylete. Minden háztól (jurt)

¹⁾ Kétségkívül nyirfára, *betula alba (pendula)* van itt czélzás.

²⁾ Nyirviz. Hazánkban is divatos itala.

csak egy marha bőrt adóznak; és ha az ő kívánságára valamelly tartomány ellen hadvitel rendeltetik, a' nyert zsákmányból kikapja részét."

„Egyéb olaj a' halzsirnál nincs náluk; úgy használják ezt, mint más népek a' fa- és magolajt.“¹⁾

„A' bulgharok mind süveget hordanak.“

„Ha királyuk kilovagol, drabantok vagy más kísérok nélkül teszi azt. A' vásártéren elmenvén, az ott levők mind fölkelnek, leveszik kalpagukat, és hónuk alá teszik, és csak akkor illesztik föl, midőn már elment. Mindazok, kik a' királyhoz mennek, legyenek bár előkelő vagy pór emberek, sőt fiai és testvérei, azon pillanatban, midőn őt meglátják, hasonlókép leveszik kalpagukat és hónuk alá teszik, aztán fejöket egy kissé meghajtják, és állva maradnak, míg őket leülni nem parancsolja. A' ki pedig előtte leül, térdelve (vagy sarkára ülve) teszi. Kalapját előbb nem veszi elő, mint sem a' király' színe előtt távoznék: csak akkor teszi föl ismét.“

Gyakorta vannak ott fergetegek. Ha villám üt be valamelly házba, távoznak tőle mindenek, 's úgy hagyják, míg a' szél- és fergetegtől egészen elromboltatik, isten haragjától ostroroztatni vélvén az olly házat."

„Ha értelmesebb emberre találunk²⁾, isy szólnak: Ezzel istennek a' mi urunknak illik szolgálnunk; 's aztán megfogják, kötelet hurkolnak nyakára és fára fölakasztják, ott hagyván, míg a' holttest darabokban le nem hull.“

„Midőn uton vagynak, ha valamellyik vizelleni mén és fegyverét le nem teszi, elveszik azt tőle minden más nála lévővel egyetemben. A' ki ellenkezőkép illy

¹⁾ Az arabszöveg' következő pár szavának értelmét ki nem veheté Fraehn.

²⁾ A' jósolókat és bűvésöket véll értetni Fraehn.

esetnél fegyverét le - és magától távol rakja, azt nem bántják. Így van náluk a' szokás.“

„Fördés végett férfiak és asszonyok mesztelen és leplezetlenül mennek azon egy folyóba; és mégsem üzenek egymással tilos társalgást, de ha valaki azt mivelné, akarki legyen az, keze - és lábánál fogva, földbe vert nagy karóhoz kötik, és úgy hasítják testét baltával tetőtől talpig kétfelé. Épen úgy bánnak a' vétkes nővel. Aztán mindkettőnek darabjait fára függesztik. Nagy fáradságot fordíték őket arrabírandó, miként az asszonyok fördés közben a' férfiak előtt magukat betakarnák, azonban fogamat nélkül.“

„Tolvajjal épen úgy bánnak, mint a' szeméremsertővel.“

„Még volna némi elbeszélni való e' népről; de csak az előadattakra szorítkozunk.“ ¹⁾

¹⁾ Valljon Ibn Foszlantól vagy Jakuttól ered-e e' záradék, bizonytalan; Fraehn az utolsót látja valószínűnek.

(Folytatása következik).

JERNEY JÁNOS.

XI.

A' KERESKEDÉS' TÖRTÉNETE.

A' történet legjobb tanítója az emberiségnek. Ez mutatja meg az emberi jellem' örök egyenlőségét, 's a' politicalai és házi élet' viszonyainak hasonlóságát, mellyek változott külső körülményekben mindig újra visszakerülnek; miként hason okok, mindig hason hatásokat idéznek elő. E' szerint a' történet új bányája a' bölcsességnek, oda vezetvén bennünket, hogy a' meglevő tényekből jövőendő következtetések felől hozzunk ítéletet, a' lefolyt 's mult idők' és nemzetek' hibáiból 's tévedéseiből intő tanulságot, nagytetteikből, 's a' közjóra czélzott törekvéseikből óvó, épületes példát vegyünk. A' történetnek külön ágát vagy inkább annak szemlélését teszi a' kereskedés-történet, melly a' politicalai és a' műveltségi történettel karöltve jár ugyan, minthogy az állodalmi, társas és tudományos élet alakulása a' kereskedés' menetére, valamint ez viszont annak fejlődésére lényeges befolyással volt, 's ott a' közös érdekek szoros kapcsolatban vannak egymással, melly azonban főfigyelmét a' kereskedés' keletkeztére, fejlődésére 's lassankénti előmenetelére, alakulására, emelkedésére, csök-

kenésére fordítja, mint világkereskedés annak egyik országból másikba való átmenetét vizsgálja 's közelebb-ről szemléleteti mindazon körülményeket, eseményeket, mellyek valami módon irányát vezették vagy változtaták, emelkedésének, terjedésének kedveztek, romlását vagy enyészését okozák.

A' sajátképi kereskedéstörténet tehát nem csak valamennyi ország' kereskedési fontosságát beszéli el, hanem korrendileg — chronologiailag — rendezett pragmatikai szemléletését terjeszti elő egyszermind az állodal-maknak és népeknek kereskedési jelentékenységek', 's műipari állapotuk' szempontjából, tárgyaja a' kereskedési nagyság' okait, annak előmozdító eszközeit, mennyiben a' történethez tartoznak, a' fölfedezéseket, kereskedési kedvezményeket és a' súlyosításokat, vámokat, jutalmakat, és tilalmakat, egyedáruságokat és szabaddalmakat, a' kereskedési szerződvényeket, 's a' feltűnő kereskedelmi közintézeteket történeti jelentőségük szerint, szóval mindazt, mi a' kereskedelemre befolyással volt, 's van. E' szerint a' történetkereskedést jelentékeny állás illeti a' statusgazdaság' történetében, 's annak ismerete és tudása épen olly szükséges a' statusfér-fiaknak és politicusnak, mint magának a' kereskedőnek. A' világkereskedés' történetének illy szellembeni tárgyalása azonban köteteket igénylène, itt tehát annak csak kivonatát és vázlatát közöljük lehető rövidségben.

Az ember nem magánéletre, hanem társalkodásra született, 's természetének ezen egyszerű föltételében van megvetve minden kereskedés' alapja. Nem minden föld terem minden terményt, nem minden ember képes mindent készíteni, az első azonban, ki a' földet kézrátétel, kapálás, ásás, szántás által jobb 's bőségesebb

tápadásra kényszeríté, ki tehát ez által tulajdont szerze magának, 's ez által fölösleges birtokhoz jutott, első alapítója volt a' kereskedésnek. A' képességek' és erők' aránytalansága, egynek fölöslege, másiknak hiányzása kölcsönös segélynyújtást és segélyzést, a' fölöslegnek *kicszerelését* teszik szükségessé. Miután családok, társaságok, és törzsök külön váltak egymástól, 's mint népek léptek fel, a' növekvő szükségekkel, a' természet 's mesterség által előállított termények' nagyobb sokféleségével egyszersmind annál nagyobb szükség-érzetnek, annál nagyobb cserének, tehát *cserekereskedésnek* kellett létrejönie. A' térségek' lakói földművelésre, 's méhtenyésztésre adták magukat. A' hegyi népek vadászokká levének, a' tengerparti lakosok halászokká, 's mivel mindnyájoknak mások' természetseire, munkájok' jutalmára volt szükségük, ennek következtében a' népségek' gyarapodásával, a' növekvő szükséggel, az életmód' finomulásával mind élénkebb közlekedés, forgalom állott be. Épen így segítettek magukon az emberek a' kézi munkákban: a' földműves annak volt segélyül vityillója' vagy kalyibája' építésénél, ki neki ekéje' készítésénél nyujtott segélyt. E' kereskedésmód olly régi, mint a' világ, mint maga a' szükség, 's ez utóbbinak idegen természetmények megismerésével kellett keletkeznie 's érdeket által szokássá válnia. A' természet nem terem minden éghajlat alatt egyenlő dolgokat. Rizs, olajfa, és pálmagyümölcs, melyeket a' forró égöv bőségben terem, nem termesztethetik Lappország' hegyeiben, 's éjszak' földművelése nem gyakoroltathatik kelet' pusztáiban és sivatagaiban. Az érdeketben való változtatás' ingere, a' kényelmesebb élet' megszokása ösztönzék, serkenték más részről az embert munkásságra, a' tulajdon föld' terményeinek gyarapítására, hogy azok' fölöslegének ellenében a' szomszéd', az idegen' terményeit megszerezhesse, 's minél inkább szaporodtak a' természet' eszközei, annál könnyebben 's

tökéletesben mozgott ama' cserekereskedés, annál élénkebbé, tér és mennyiség szerint annál kiterjedtebbé kelle lennie. Lengő, ingadozó, tökéletlen vízi járműn az ember tengerre merészkedék bocsátkozni; életét, vagyonát a' hűtelen habokra bizá, 's keletkezett a' *hajózás*, melly kezdetben csak a' partok' szélén 's folyamokon gyakoroltatott bátortalanul, javított eszközök' nagyobb biztosság', bátorság' érzete, 's ügyesség által azonban szabadabb tengeri utazássá erősült; most már távolabb fekvő országok jöttek összeköttetésbe egymással, a' csere mind jelentékenyebb, mind eredménydúsabb lőn. Átalános hasonérték (aequivalent): a' *pénz*, életbe hívá a' sajátképi kereskedést, a' termények' kicserélését olly értékszer' ellenében, melly minden művelt nép által becsültetik, 's cserében elfogadtatik.

A' hajózás' és kereskedés' sikeres üzését a' műveltségnek 's művészeteknek, mesterségek' gyakorlásának bizonyos mértéke föltételezi azonban, 's a' cultura' emelkedésével a' kereskedés' előmenetele karöltve jár, melly minden nemzetet összeköt, minden földet bevándorol 's áldásaival árasztja el azokat. A' mesterségekkel szaporodnak a' termények, a' vágyak, kívánságok, 's egyik mesterség a' másikat idézte elő. A' tudományok, mellyek tulajdonképen az értelem' eszközei, segélyül szolgáltak azoknak, 's az élesített értelem mind előbb haladt a' feltalálásokban. Az illy természetes vágy, melly valamivel többet akar szerezni magának, mint a' szükség kívánja, melly kutfeje minden emberi munkásságnak, végül birtok-vágygyá 's fősvénységgé fajult; azonban még e' gyűlöletes vétkek is jótékony befolyással voltak az egészre: a' gazdagság utáni sovárgás, a' nyervágy buzdíták a' közönséges lelkeket, kiknek egyedüli végcéljok 's rugójok az önhaszon, hogy mindent merészeljenek embertásraik' kényelmeire 's gyönyöire.

Csekély 's észrevehetlen volt tehát a' kereskedés' keletkezése, 's eredeti alakja szerfölött különbözék azon

képtől, melyet ma mutat, melyet csak sok század teremte erőmegfeszítésével, fölfedezései - 's találmányaival. Itt természetileg feladásunk' tárgya csak a' nagy kereskedelem lehet, 's ha visszamegyünk azon okokra, melyek azt kiterjeszték, szélesbiték, azt találjuk, hogy azok a' polgári hatóságoknak állodalmakká-alakításában, újabb tartományok' 's országok' fölfedezésében 's a' kereskedési eszközök', nevezetesen a' hajózás' javításában rejlenek, melyek kölcsönösen a' legbensőbb összeköttetésben vannak. A' legrégibb kor' kereskedése teljességgel nem birt jelentőséggel, valamig együtt-élés nem létezett rendezett állodalmban, 's alighogy Assyria, Aegyiptom, Persia, 's az indus birodalom némi tekintélyt 's jelentőséget vívott ki magának, midőn már a' száraz földi 's tengeri kereskedelemnek is nyomai találtatnak ott. — Nagy országok' szükségei végtelenül tetemesek voltak, mint egyes családokéi és törzsökéi, 's azért észrevétlenül, 's minden más segély nélkül növekvék a' kereskedelem ezen állodalmban, még mielőtt az országlók észrevék, mennyivel mozdítá ez elő az egésznek jólétét, 's mielőtt azt pártfogásukba vették. A' leg-hatalmasabb országok' kereskedése a' régi, mint új korban mindig akkor virágzott leginkább, ha azok a' hatalomnak 's tekintélynek legmagasabb polczán állottak, 's legbölcsebb kormányzók által igazgattattak. Minthogy pedig továbbá, a' kereskedelem nem egyéb mint a' fölöslegnek kicserélése a' szükségessel, azért annak növekedni kell, ha a' fölösleg növekszik, vagy ha nagyobb alkalom található idegen áruk' bevásárlására olly árukért, millyenek előbb nem voltak kaphatók; az első a' saját termények' gyarapodott termesztése, a' második újabb országok fölfedezése által történik. Mivel pedig új országok, tartományok legtöbbszörre hajózás által földöztetnek föl, 's mivel a' cseremódot lényegesen annak nagysága föltételezi, mire nézve ismét legkönnyebb eszköz a' hajózás, ennek következtében a' kereskedelem sor-

sának szükségeskép a' legszorosabb kapcsolatban kellett lennie az utakkal, és azon eszközökkel, melyek által ez történt.

Mit az első időkben a' véletlen hajtott végre 's intézett el, az későbbben *nyerészkedés* (speculatio) tárgyává lőn, 's minél inkább szélesbedett, 's kiterjesztetett a' kereskedés' tére, minél inkább édesgeté ingere az embereket annak üzésére, annál kevésbbé mellőztethettek a' kereskedési összeütközések, surlódások egyes népek között, 's kereskedési *háborgatások* idéztettek elő fegyveres kényszerítés által, míg azon nép, mely féltékenységeinek legtöbb nyomatékot tudott kölcsönözni, kereskedelmi egyedáruságát kivívta. Az első *kereskedelmi állodalmak* a' tenger-partokon keletkeztek, a' hajózásra természeti fekvésök nyujtván azoknak kedvező alkalmat. Ez által ezen állodalmak kereskedelmi uralmok alapját veték meg, a' tengeri *kereskedés* legyőzte nemsokára a' lassu szárazföldi kereskedést, a' kalmárság uralompolczra emelkedett, a' gyarmatok lényeges védeivé 's emelőivé levének a' kereskedésnek, a' kikötők és révpartok nyughelyeivé, a' tengeri utazásnak, 's a' ki- és bevételnek élésházaivá. A' *gyarmatrendszer* tető-pontjára emelé a' tengeri kereskedést, 's az anyaországot gazdagságra és virágzásra.

Ha a' kereskedést időszak szerint, egyik vagy másik népnéli időzése, időrendszerint akarjuk rovatozni, minden időpontnál, hol az egyik országból a' másikba ment át, új szakaszt kezdhetni. Ebből azonban számtalan felosztások következnének, 's mellőztetnék a' könnyű átnézés, azért tanácsosabbnak tartjuk a' világkereskedés sorsának történetét oly nagyszerű események szerint osztani föl, melyek annak egész irányát 's alakját lényegesen megváltoztatták, 's csak kevés főfelosztást állapítnak meg. E' szerint a' kereskedés' történetét régi, közép- és újkorira osztanók. A' *régi* kereskedés a' forgalom' menetelét keletkeztétől fogva a' római biroda-

lom' enyésztéig, 's az arabok' haladásáig vizsgálja; a' *középkori* kereskedés-történet a' Keletindia-ba vezető tengeri út' feltalálásáig, 's America' fölfedezéséig terjeszkedik; az *újkor*i kereskedés' története a' változásokat tárgyalja ezen időszakról fogva jelenkorig. A' *legújabb* kereskedés' története a' kereskedésnek sorsát Anglia fölemelkedésétől fogva napjainkig foglalná magában.

Régi kereskedés' története.

Bizonyos kereskedési forgalom' 's közlekedés' első bár homályos nyomai azon országba vezetnek bennünket, mellynek rejtelmeiből a' legműveltebb népek későbbi bölcsesége származik, t. i. *Egyiptomba*, 's honnan *Sesostris'* neve ragyogó csillagként fénylik felénk, csaknem másfélezedévi időtávól. Miután ezen egyiptomi király több aethiop népet meggyőzött volna, Ázsia felé fordult Indián keresztül nyomulván, itt az Oczean' partjainál diadallobogókat tüze ki, a' scythákat adózókká tévé, 's meggyőzte Thracziát: úgy hogy királyi pálczája a' veres tengertől fogva a' Ganges' torkolatáig uralkodék. E' hódítások után azonban népeinek a' béke' áldásait készíté elő, 's bölcs igazgatása minden időre megörökíté nevét. Jeles csatornákat, és vízrekeszeket (zsilipeket) építe, 's azáltal a' kereskedés' közlekedéseire nagy könnyítéseket tön, melly áldását most már kiterjeszté a' szerencsés országra. A' régi egyiptomi kereskedés' kiterjedését nem lehet pontosan előterjeszteni, azonban úgy látszik, hogy az ország legnagyobb hatalmának idejében tetemesnek kellett lennie, 's az országnak Ázsia és Africa közötti, valamint gazdag arany- 's fűszertermő tartományok közelébeni fekvése nagyon kedvezett a' nemzet' forgalmának, miért is ez minden időben főhelye volt a' belföldi vagy karavánkereskedésnek. Innen azonban egy szomszéd országba *Phoeniciába*

ment át, és a' phoenicziaiakat sajátképi értelemben első kereskedő népek lehet nevezni. Ők szorgalom, bátorság és kitartás által minden nemzet fölött dicséretesen kitüntették magukat, 's első nép voltak, melly a' tengerre bízta magát és merész tengeri utazásokat hajta végre olly időben, hol iránytű, világítótorony nem szolgáltak utmutatóúl, hol a' veszedelmes hajózásnak még legyőzhetlen nehézségekkel kellett küzdenie. A' phoenicziaiak nem sokára uraivá lettek a' földközi tengernek, 's az egész nyugati kereskedésnek, mellyet senki sem bátorodék kicsikarni tőlök. Őket illeti a' legnagyobb dicsőség, legnagyobb hála; mert nekik köszönjük sok más eredménydús találmányok mellett azt is, hogy a' gondolatok látható jelzetekbe öltöztettek, azaz: a' betűk' és az írás' föltalálását. Ismerkedjünk meg azonban országuk' fekvésével, 's kereskedésük' helyzetével közelebbről. Phoenicia egy darab föld volt Kisázsiaiban, melly éjszak és kelet felé Syriával, dél felé Palaestinával, 's nyugat felé a' földközi tengerrel volt határos. A' legnagyobb 's legjelentékesebb városok a' tenger parton fekvének 's közöttök főkép Sidon és Tyrus nevezendők. *Sidon* hosszú ideig fővárosa volt Phoeniciának, 's legnagyobb uralmának idejében némileg délfelé esőleg más, a' tengerhez közel fekvő várost, *Tyrust* építé, melly azért Sidon' leányának is neveztették, 's későbbben hatalomra 's tekintélyre nézve sokkal túlhaladta az anyavárost. Harmadik nevezetes és jelentékeny város volt Aradus, melly a' két előbbi város hozzájárultával Tripolis' városát alapítá; a' többi phoenicziai város közül leginkább Berytus emelendő ki még. Phoeniciának maga a' természet kevésbé kedvezett 's még a' legnélkülözhetlenebb élelmi szükségekben is hiányt szenvedett: azonban úgy látszik, hogy éppen ez serkenté lakosait szorgalomra, hogy belszegénységét élénk munkássága által hozza helyre kifelé, 's élénk kereskedés által bőségesen meg-

szerezze magának azon szükségeket, mellyekben eredetileg hiányt látott.

Sydon', Tyrus' 's a' többi tengerparti város jeles kikötői szerfölött kedvezének a' hajózásnak, a' közeli Libanon' czedrusai, a' szomszéd erdőségek' fenyő és tölgy-szálai bőségben adák az anyagszert, 's Phoenicziának az akkor ismert világ' középpontjában való fekvése nagyon alkalmas volt arra, hogy az egész világ' kereskedését magához huzza. Keleten Syria, Babylonia, Assyria és India, nyugaton a' földközi tenger' partjaival, délről Arábia és Egyiptom, éjszakilag a' fekete tenger' szép tartományai: itt tehát a' legtávolabbi India' áruí könnyen kicserélthettek a' magasan fekvő éjszak áruival, valamennyi földöv' természetményei összefolyhattak, 's úgy látszik, maga a' természet rendelte azt a' világkereskedés főhelyéül, melly onnan ismét minden országra és nemzetre kiterjeszté karját. Az ország' alkalmas fekvésén kívül lakosainak munkássága, azoknak kézműhelyeik és gyáraik valának lényeges okai kereskedése' fölemelkedésének; 's itt különösen nevezetese az *üveg*' és *bíborfesték*' készítése, olly két czikk, mellyek a' régi korban legdrágábbak voltak. Mindkettő feltalálását a' phoenicziaiaknak köszönjük, kik elég okosak voltak ezek' készítését legnagyobb titokban tartani, 's ezzel hosszú időn át egyedurúságot üzni. Volt azonkívül nagyon finom len- és - posztógyárak, valamint készítenék fűtyolt, 's abból nagy hasznokat huztak. Az építészetben és rokon művészetekben nagyon jártasoknak kellett lenniök, mert Salamon híres temploma' építésére Sidonból hivata építészeket és mestereket; olvasztóhutáik Sareptában voltak, 's az érczek' feldolgozásának mester-ségében hasonlóan nagyon ügyesek valának.

Nem kevésbbé fontosak az épen most említettek-nél azon találmányok, mellyeket a' kereskedés' és hajózás' könnyítésére tettek, mellyek között legnevezeteseb a' *pénz*' feltalálása, 's az azelőtt nem ismert mesterség

t. i. az *éjjeli időbeni* vitorlázás a' csillagok' tájékozásával (Nacht-seglation). Ha meggondolja az ember, milly végtelenül jótékony befolyással volt 's van a' váltónak kész pénz' helyébeni behozása újabb időben, ebből könnyen következtethetni, milly nagy jótékonyága volt az egyszerűsítés, melyet a' pénznek az előbbi csere' helyébeni behozása idézett elő. A' pénz azonban olly mesterséges dolog, hogy az emberi értelem csak fokenként és sok más találmány' megelőzése után bukkanhatott rá. Kezdetben az árukat árukért cserélék be, későbbben általános mértékül a' marhát fogadják el, mig nem e' segédyszer' alkalmatlan volta miatt a' nemes érczek' használatát találák fel. Ezeket sokáig egymásközt kimérték, mint az árukat, 's csak azon vesződés, miszerint kinek-kinek mérleget és súlymértéket kelle magával hordozni, ha valamelly üzletet végre akart hajtani, készítet a' kereskedőket efféle bizonyos súlyú érczdarabok' megbélyegzésére, 's ez által e' darabok' értékének bebizonyítására. Itt készítettett először a' sajátképi pénz, 's a' felsőség nem sokára magának tulajdonítá az általános pénzverési jogot. A' hajózás hasonlólag csak lassan öltethé magára későbbben tökélyesített alakját; a' hajóépítészeti tökéletlen állapotban volt a' régieknél; a' nagy hajók ritkák voltak, 's az iránytű, melly a' hajózásnak legelső eszköze, egészen hiányzott. Kezdetben azért a' phoenicziaiak' hajózása sem terjedt tovább a' gibraltári tengeröbölnél; azonban csakhamar fölfedezék Európának' valamennyi mesteriségét, 's ők nemcsak Angliába, hanem még Poroszország' partjaira is vitorláztak, innen gyantakövet viendők. A' hajózás' állapotjának olly csekély kifejlődésében, mint a' millyenben azt a' phoenicziaiak találák, valóban becsületökre válik, hogy kevés segédeszközzel, bár nagy megfeszítéssel és veszedelemmel is, olly nagy tengeri utazásokat tettek. Ők voltak a' régi kor' első és leghíresebb tengeri utazói 's hajósnépei, elsőik, kik olly hosszú tengeri utakra vállalkoztak,

mi által olly hírnevet szereztek maguknak, hogy azon kornak valamennyi hatalmassága őket használta a' tengeri dolgok' elintézésiben, valamint a' későbbben fölemelkedett görögök tőlök tanulák a' vitorlázás' mesterségét. A' legfontosabb azonban, mit a' phoenicziaiak a' hajózás' javítására tevének, kétségtelenül az astronomiának a' hajózásra alkalmazott használatában, 's a' helyek' fekvésének a' csillagok' állása szerinti meghatározásában öszpontosul. Végül megjegyezhetni, hogy a' phoenicziaiaknak kétféle hajóik voltak; gömbölyű, kerek vagy teherhajóik, és hosszú nagy gályahajóik, három vagy öt evező paddal; az első többnyire kereskedési vagy kalmárhajók, az utóbbiak kirekesztőleg hadi hajók voltak. Mindkettőnek már ekkoriban istenek neveit adák, kiknek oltalmukba ajánltattak.

Egyrészt a' tengeri kereskedés éjszaki Africa' és Europa' összes tengerpartjain, másrészt a' száraz földi kereskedés Africa' és Ázsia felé üzetett élénken 's India anyaforrása volt a' phoenicziai gazdagságoknak, mivel azon kincsek, mellyeket a' föld természeti, 's mesterségi készítményekben előállít, öröktől fogva legtöbb tárgyai voltak az emberi vágyaknak, 's tehát alapját veték meg minden időben a' nagykereskedésnek. E' szerint a' phoenicziaiak, olly kiterjedt közlekedésnek és szorgalomnak eszközlői, kereskedő nép voltak a' szó valódi értelmében, 's valóban dicsekedhetünk olly bátor és vállalkozói szellemű elődökkel, kik az értelmiséget 's tudományt egy időben mindenekfölött becsülék és szereték.

A' phoenicziai birodalom kezdetében nagyon jelentékeny volt, de a' kereskedés, hol az üzetik, 's meggyökerezik, kiterjeszti áldását, 's a' legnagyobb hatalmat kölcsönzi; Tyrus mindenütt uralkodék, hol hajólobogója megjelent, és nyugatnak sok országában parancsolt, hol gyarmatvárosokat, kereskedelmi szállítványokat telepít, a' nélkül azonban hogy nagyobb hódításokat tett volna, mint millyeneket vállolatai kívántak. Cyprus 's az

aegeumi tenger szigetének nagyobb száma phoenicziai gyarmatokkal volt megrakva, a' fekete tenger' déli partjai, Thrácia, a' cycladiai szigetek, Candia és Görögország el voltak halmozva e' nemzet' gyarmatvárosival, 's valamennyi Europa és Africa között fekvő nagy 's kis sziget, mint: Malta, Sicilia, Sardinia, Corsica, Mallorca 'stb. már korán megtelepítették a' phoenicziaiak által. Spanyolországban szinte erősen megfészkelék magukat, nevezeteseb megszállásaik azonban Africának északi tengerpartjai mellett voltak, mellyek legeredménydúsabbak valának, 's mellyek közt *Carthago* mindenek fölött fölemelkedék, mellynek alapját, Dido vagy Eliza, Pygmalion syriai király' nővére veté meg (mintegy 900 esztendővel Kr. szül. előtt), melly csakhamar olly hatalmasá lön, hogy a' kereskedésnek egy nagy része Tyrusból ide huzódék, 's későbbben hatalmas országgá növekvék.

Igy terjede a' phoenicziaiak' kereskedése az egész akkoriban ismeretes világon. Néhány verestengeri kikötőnek elfoglalása által egyenes utat nyitának maguknak Indiára, melly a' nyugati kereskedésnek drágaköveivel, gyöngyeivel, drágalátos füst- és fűszereivel, selyme-, gazdagon himzett szöveteivel, szőnyegekkel 's kárpitokkal 'stb. szolgált: nyugatról legtöbb érczet kaptak (czint Angliából), ében fát, elefánt-csontot, aranyat 'stb. Arábiából, Szerecsen-országból, mind a' mellyek szerfölött nevezetes kereskedelmi cikkek voltak akkoriban.

Azonban e' kereskedelmi állodalom' békes szelleme is megrázkódtatott hosszabb csöndes létezése 's fenállása után külviszontagságok által. Salamanassar assyriai király, ki az Izráelországot meghódítá, 's a' zsidókat a' babyloniai fogságba hajtá, Tyrust is fenyegeté; ekkor már több phoenicziai város, 's közöttük Sidon neki jutott, 's hozzájárultával fölléptek a' főváros ellen; a' hatvan hajóból álló ellenséges hajósereg tizenkét tyrusi hajó által meggyőzetett 's Salamanassar, miután a' vá-

rost öt álló esztendeig semmi haszon' fejében egyre ostromolta volna, mit sem végezve kénytetett elvonulni falai alól. Midőn később a' híres Nabukadnezár Judát meghódította, táborba szállt Tyrus ellen is, szilárdul elhatározván annak bevételeét. Miután 13 évig ostromolta volna a' várost, megkapta üresen, miután a' tyrusiak bárátaik' segélyzése által eszközöket találtak volna minden ingó vagyonukkal 's értékökkel egy általellenben fekvő szigetre vonulni, hova őket a' király' szárazföldi hada nem követheté, 's hol új, az odahagyottnál pompásabb várost építenek, mely szinte Tyrus nevet kapott. Új Tyrus háromszáz évnél tovább virágzott, polgárai azonban nem voltak a' régiek; a' szerfölötti gazdagságok elpuhiták, felfuvalkodásra 's vétkességekre vezetéek őket, mely gyarlóságok a' hajdaní munkásság' és iparkodás' helyébe léptek. Illy viszonyok, körülmények közt megjelent Sándor', a' perzsák nagy királyának győzelmes hadiserge, mellynek minden ország, tartomány és város, mellyeken átköltözék, megadá' magát, és mellynek már Sidon és az egész többi Phoenicia is meghódolt Tyruson kívül. Noha Sándor' roppant hadi serge hosszú ellenállásra nem volt szokva, mégis két hónapig kelle táboroznia a' város előtt, mielőtt az elfoglaltatott, miután Sándor a' meghódított szomszédok által nagy töltést huzatott a' sziget felé. A' lakosok' nagyobb része megszabadítá magát a' sidonbeliek' segélyével, a' többség azonban a' győztesek' kezeikbe esék.

Tyrus' enyésztével eldöntetett a' phoenicziai kereskedés' sorsa is. A' kereskedés ez időtájban már mély gyökeret vert Görögországban, hol az, Corinthusban 's Athenaeban tanyázott leginkább, és olaj- és bor valának a' cserében forgott főtermények; különösen azonban Carthagoban szerzett magának nevezetesebb és fontosabb lakhelyet, 's ide tevék át a' bujdosó tyrusiak is munkásságukat. Carthagon és Görögországon kívül csak hamar *Syracusa* is részt vett a' kereskedésben, Siciliában, mely álloda-

lommal Carthago gyakori háboruba keveredett. Nagy Sándor' éles pillantása azonban csakhamar föltalálá azon helyet, hol egy második Tyrus, a' világkereskedés új kikötője gyökeret verhete, 's virágzásnak indulhata. Egyiptom' tengerpartjánál *Alexandriát* építteté, megtett minden rendszabályt, mellyek az új város' kereskedését emelheték, 's felszólítá a' világ' valamennyi kereskedőjét, hogy itt foglaljanak lakhelyet. Sándor azonban csakhamar bevégzé pályáját, a' nélkül hogy szemtanúja lehetett volna Alexandria kereskedési nagyságának. Egyiptom az ő halála után bölcs Ptolomaeus' kezeibe jött, ki boldogítója lön az országnak, Sándor tervét előbb vinni törekvék, 's kinek példája után az idegeneket nagy kedvezmények mellett hívá az új kereskedői városba, melyt egy szersmind fejedelmi lakássá tett, 's mellynek kikötőjében Pharust, ama' nevezetes nagyszerű világító tornyot építteté, melly a' világ hét csodájához számíttaték.

Alexandria most már olly nagságra lépett, melly Tyrust és Carthágót feledékenységre 's homályba hozta; az indiai kereskedésnek áruszállító térévé lön, 's mint egyesítő pontja kelet' és nyugat' kereskedőinek, olly ropantul fölnevekedett, hogy helyes oknál fogva 's teljes igazzal viselé a' városok' városainak, 's kelet' királynéjának nevét, holott egy szersmind az akkori világ' tudományainak 's mesterségeinek is bölcsője volt. Egyiptom újra legboldogabb tartományává lön a' földnek, kereskedése, mezei gazdasága 's műipara mindenfelé virágzott. Mesterséges kézművei közül fényűzési cikk gyanánt kell említenünk bizonyos rendkívüli finom, alig látható szövött vásznat; de jeleskedett kiváltképen papiros' készítésében, mellyel rokonságban volt a' papiros-csemete, 's mellyel minden ország innen láttatott el. Ptolemaeus' erényei örökül szállottak utódaira, a' Ptolemaeusokra; az ország hatalomra 's dicsőségre emelkedett, 's a' kereskedés' oltalmazására a' veres és földközi tengeren két

hajó czirkált. A' keletindiai kereskedés' könnyítésére Ptolomaeus Philadelphus Berenice városát építteté a' verestenger' nyugati partján, 's az addigi állomásokat alkalmas szállókkal (Herberg) látta el a' karavánok' ápolása végett.

Illy hosszú boldog kormányzás után a' Ptolaeusok' utódainak zsarnoksága, ferde rendszabályaik lassankint romlásra juttaták az országot. *Palmyra'* városa Kisázsia' pusztaságában képviselőjévé kezdé lenni a' kereskedésnek, 's magas dicsőségpolczra emelkedett, midőn Egyiptom' uralkodói elmecseveszedének. A' kereskedés' főhelye azonban Alexandria maradt, mikor már Egyiptom régtől fogva romai tartományyá lön is, mignem az arabok' uralma által az egyiptomi kereskedés végképen tönkre tétetett.

A' rómaiak először a' carthagóiak által, a' mely nép zsákmányolásainak kitéve voltak, kényszerítették tengeri hatalom' alapítására. A' harczos Róma azonban lassanként soha nem ismert political hatalomra és magasságra emelkedett, lerontá egyszerre Carthágót és Corinthust, 's meghódítá Egyiptomot. Miután a' rómaiak az egész ismeretes világot megrabolták, 's nem találtak több zsákmányt, végül kényttettek hódolni a' polgári törvényeknek, 's magukat a' kereskedésre és hajózásra adni. A' hódítóvágyu Romában azonban nem székelhete az igazi kereskedelmi szellem, a' tekintélyes ifjak állodalmi hivatalokra alkalmazák magukat, a' műipar csekély haladást 's előmenetelt tőn, a' hajózás még csekélyebeket, ha azon kivételt tesszük, hogy először Nippalus merészkedék szolgálatára fordítani a' naptérítő alatt közönségen fuvó passat-szeleket. Különösen a' fényűzési cikkek szörnyű kapósak és kelendők voltak. Romában legnagyobb bujaságnak korában fű- és fűszer hihetlen mennyiségben pazaroltatott el vallási szertartásaiknál, valamint nagy fényt űztek gyöngyökkel és nemes kövekkel. Selyem Szinából hozattatott Indián át, 's egyi-

ke volt az indus kereskedés főtárgyainak. Sok más árun kívül Róma Egyiptomból még nagymennyiségű gabonane-műt kapott, mi szinte nagy összegeket tett. A' hajdan csupán harczos Roma most már kereskedés űző is lőn, 's a' kereskedés új forrása volt azon gazdagságoknak, mellyek sok századon át táplálák hatalmát, 's tarták fel azt.

Nagy változást okozott a' kereskedés' irányában Roma fejedelmi lakvárosnak nagy Constantín által Kr. sz. u. 330-ik évben végrehajtott áttétele Bizanczba, melly Constantinápoly nevet kapott. Ezen első keresztény császár az új fejedelmi lakvárost rövid idő alatt olly várossá emelé, melly Romával vetélkedheték, okos politikájának eszközei hamar megnépesíték, 's kedvező természeti fekvésénél fogvást csaknem az egész keleti kereskedést Constantinápolyba voná, úgy hogy Roma rövid idő alatt egészen elhomályosították. Fél század mulva a' római birodalom keletrómaira, és nyugatrómaira osztatték fel Theodosius alatt; amannál maradt a' kereskedés, ez pedig csekélységbe süllyedt vissza. Az indiai kereskedés' főhelye még mindig Alexandria volt, azonban megszlek lassanként több syriai városban is, névszerint Antiochiában, Aleppo -, Ephesus -, Halicarnas -, a' régi Sidon -, Tyrus -, és Tripolisban, főkép azonban Jaffa- és Smyrnában.

A' megigázott népek a' romai birodalom' bekövetkezett felosztása által megboszulák őseiket, 's Europa a' legnagyobb *népvándorlások*' térévé lőn. A' hatalmas gothok az ötödik század' elején Olaszországba ütöttek Alarich alatt 's Romát pusztíták. Meghódíták későbbben Galliát (Franciaországot) és Spanyolországot. Majd a' hunnok Attila alatt a' keletrómai birodalom' tartományait dulák, 's csak Galliában a' gothok által találták vesztőket. Az ötödik század közepett a' saxok Angliát vevék birtokukba. A' vandalok Genserich alatt Spanyolországból Africába költözének, 's onnan újra Romába

rontának. Végül Odoaker herulok' királya végett vetett a' nyugatrómai császárságnak, miután Romát tizenkét-százévi fennállása után elfoglalta, 's Romulus Augustulus utósó uralkodót a' trónról letaszítá.

A' keletrómai birodalom eddigelé nem szenvedett olly erős megrázkodtatásokat, noha ellenséges berontások lassanként keményen kezdék fenyegetni mindbetegesebb létezését. A' vandalok és hunnok pusztítva nyomulának előbb, 's az utóbbiak tovább-nyomulását csak a' gothok gátolhatták, miáltal a' birodalom megszabadított. A' hatodik század elején ismét a' perzsák kezdék azt háborgatni. Justinián azonban, ki most kapá kezébe a' sceptrumot, szerencsés harczok által új fényre 's tekintélyre emelé azt. A' selyemkereskedést e' termények' saját tenyésztése által iparkodék országába hozni, hogy a' tulságos árak, melyeket a' perzsák e' czikkért követeltek, megszüntessenek. Végre sikerült neki a' selyem-tenyésztés' és kezelése' titkát kitudni; két perzsa barát által selyemhernyótojások' birtokába jutott, melyek czél-szerű bánásmód által kikelvén, nemsokára végtelenül el-szaporítottak. Ezután nemsokára selyem-gyárak állítottak Constantinápolyban, és Justinian üzérése millio nyugatinak lön hasznos kenyérkeresésévé. —

A' nagy császár utódai azonban nem tudák épségben fentartani a' birodalmat, a' perzsák mind bátrabbak és győztesebbek levének, 's egyszersmind Mohammed-, 's követőiben sokkal hatalmasabb ellenség állott fel, ki által 640-ben Egyiptom meghódított, 's a' görög császárságra nézve örökre elveszett. Itt új idősza kezdődik a' kereskedelemnek, idegen nép ejti azt hatalmába; új viszonyok olly változásokat idéznek elő, melyek minden időre nézve legnagyobb jelentőséggel voltak.

(Vége következik).

FEKETE SOMAI.

XII.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

*IV-ik Béla király'. 1267-ről kelt oklevele, mellyel II-ik
András által a' sz. máriahegyi czisztercieknek adomá-
nyozott csebreket (Chybriones tán dézsma, tized?)
megerősíti.*

Bela dei gracia- Hungarie- Dalmacie- Croacie- Rame-
Servie- Gallicie- Lodomerie- Comanieque Rex- omnibus
presentes litteras inspecturis- salutem in omnium salva-
tore Ad universorum noticiam tenore presencium volumus
pervenire- quod abbas- et fratres ordinis Cisterciensis de
monte sancte Marie- ad nostram presenciam accedentes!
exhibuerunt nobis privilegium felicitis recordacionis regis
andree- patris nostri- in quibus expresse vidimus contine-
ri quod idem karissimus pater noster- contulerat abbati
et conventui supradictis- chybriones de Menharth de laz-
tay- de mychsa- de prezyna et aliorum populorum eo-

rumdem. petentes cum instancia- ut collacionem ipsorum chybrionum per eundem patrem nostrum factam nostro dignaremur privilegio- confirmare. et licet in ipso privilegio- patris nostri inspexerimus eosdem chybriones dicto abbati et fratribus suis- esse collatos per eundem! tamen quia- nobis super hoc utrum sint vel fuerint iidem fratres- in pacifica perceptione seu possessione eorundem chybrionum! veritas non constabat. fideli nostro herboido comiti filio Osl. ut in fide deo- et nobis debita sciret et videret- si ipsos chybriones. dicti fratres- perceperunt- et percipiunt pacifice- et nobis fideliter rescriberet- nostris litteris dedimus in mandatis. Qui quidem nobis rescripsit in fide deo debita- et corone- quod iidem abbas et fratres- ipsos chybriones a tempore collacionis facte per dictum patrem nostrum. semper pacifice perceperunt. et percipiunt ac sunt in pacifica possessione eorundem. Nos igitur- quia sic fuimus certificati de eisdem'. volentes abbatem et fratres memoratos' dictos chybriones prediorum suorum de cetero possidere pacifice et quiete- nec per aliquem super ipsis perturbari! collacionem eorundem chybrionum per predictum patrem nostrum factam- ad instantiam et petitionem abbatis et fratrum predictorum! auctoritate presencium duximus confirmandam. In cuius rei memoriam et perpetuam firmitatem prenotatis abbati et fratribus presentes concessimus litteras duplicis sigilli nostri' munimine roboratas. Datum per manus magistri farcasii prepositi albensis ecclesie aule nostre vicecancellarii' dilecti et fidelis nostri. Anno ab Incarnacione domini Millesimo' Ducentesimo' sexagesimo' septimo — Regni autem nostri Anno Tricesimo' Tercio.

A' pannohalmi oklevéltár' 'stb. eredeti példányából. Az oklevél, melly egy lábnál magasabb, 's majd másfél lábnyi széles, könnyen olvasható folyó betűvel van írva íróhártyán; a' királyi név' első betűje igen nagy, és mindenfelől különös czifrázatokkal van ékesítve; az írójelek közt a' szövegben megtartottak fordulnak elő, 's az „z“ betű sem pont, sem éles vonással helyegezve nincs. Az oklevélről sárga 'vörös selyem fonadékkal függő viaszpecsétnek az idő' viszontagságai miatt alig maradt fön egy ötödrésze; de annyi mindazonált a' fönmaradt darabnak közepéből kivehető, hogy kettős 's fejedelmi (felséges sigillum duplex maiestaticum), melly az előlapon a' thrónon ülő királyt; hátlapon a' kettős keresztet mutatja. A' körirásból csupán e': „S. BE“ betűk látszanak.

*János magyarországi nádor', soproni, 's mosoni ispán'
1303-ról költ oklevele, mellyel a' sz. máriahegyi cisz-
tercieknek Zadan nevű birtokát ajándékozza.*

Nos Johannes palatinus filius Henrici quondam hanni' comes supruniensis et musuniensis' significamus universis tam presentibus quam futuris presencium per tenorem. Quoniam teste sapiencia honorum operum gloriosus est fructus' tanto quisque in eterne claritatis regno gloriosior constituitur' quanto nunc in operibus bonis religiosior et devocior invenitur' fallax autem ymo nulla est gloria. quam non sincerum sancti operis meritum parturivit! pro inde ad universorum noticiam harum serie volu-

mus pervenire. quod nos quandam possessionem nostram Zadan vocatam' a domino nostro Ladislao illustri rege Hungarie' felicitis recordacionis' suis litteris mediantibus' pro meritoriis et fidelibus serviciis nostris nobis datam et collatam' pro ut series tocius negotii in ipsius litteris plenius continetur' sub eisdem metis antiquis' et terminis' pro ut per nos eadem est possessa' ob salutem et remedium anime nostre cum omnibus suis utilitatibus et pertinenciis universis' ecclesie beate virginis de monte sancte Marie et fratribus in ipsa residentibus dedimus' donavimus' et contulimus' perpetuo et irrevocabiliter possidendam' concessis et statutis' omnibus instrumentis et privilegiis quibus mediantibus possidebamus eandem' monasterio beate virginis antedicto. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam et ut presens nostra donacio nec per heredes nostros' nec per alios in futurum possit retractari presentes concessimus litteras nostri sigilli munimine roboratas. Datum in apati in festo beati thome apostoli anno dominice incarnationis. M° CCC° tercio.

Szintúgy a' pannonhalmi oklevéltár' 'stb. eredeti példányából. A' kisdéd oklevél, mely széltében négy, hosszában kilencz hüvelyknyi lehet, folyó, 's könnyen olvasható betűkkel van írva íróhártyán, mellynek alsó közepéről vörös-zöldsárga selyem fonadékkal egyszerű viaszpecsét függ körírással, mellynek betűi jobbadán leperegtek 's a' „IOHANNES“ szón kívül semmit határozottan elolvasni, 's kivenni nem lehet. A' pecsét' közepén ∇ idomu czimer fölülről lefelé vonuló három

kötélékkel — fascia — 's e' fölött csak homályosan kivehető mellkép; jobbról, és balról a' czimer mellett egyegy futó négylábu-állat látszik; de miután a' viasz mindenütt igen lepattogott, meghatározni az állat' nemét igen nehéz. Az „i“ betű minden jegy nélkül fordul elő, a' többi írásbeli jegyet pedig a' szövegben megtartottuk.

B. FIDÉL.

XIII.

NÉPNEVELÉS.

IV. TUDOMÁNYOK' BEFOLYÁSA.

Lássuk most az emberi foglalkozások másik fő nemét a' kereskedést. A' szokott felületes ismeretek után ítélve ehhez sem sok tudomány kívántatik, a' kereskedők nagyobb része nem bir felsőbb tudományos kiképeztetéssel. Ez eddig igaz lehet, hanem a' kereskedés mozgásban tartására távolról sem elégségesek csupán azok a' kiknek kezökből az élet javait vásároljuk, vagy azoknak közvetlenül eladjuk, 's így általok élet javaink feleslegét a' hiányzókért kicseréljük. Azon élet javak nagy részben a' föld fél kerekségén keresztül jönnek hozzánk, vagy nagy részben mint nyers anyagok az ipar üző nemzetek által elébb feldolgoztatnak, azután ismét forgásba tétetvén a' világ minden részein szerte szét keríngenek. Mielőtt a' kereskedés mostani kiterjedése bekövetkezhetett, fel kellett fedeztetni a' föld ismeretlen részeinek, mielőtt ezek felfedeztettek odáig kellett felemelkedni a' tudományoknak, hogy a' tengeri veszedelmes utazás minél biztosabb lehessen, az ismert tartományok fekvései meghatározathassanak, a' követendő tengeri utak irányai és tekervényei a' sík víz hátán, hol azoknak minden nyomuk azonnal elvész, leképeztessenek, a' fel-

talált föld részek fekvésük helyzetük 's távolságaik szerint térképekbe iktattathassanak, a' gályák hol léte 's követendő iránya minden történhető, 's a' szelek dühöngése miatt erőszakosan gyakran okozott megháboríttatások után, pontos kiszámítások által ismeretessé lehessen. Mind ezeknek eszközölhetése kétségen kívül nem a' mindennapi legalsóbb elemi tudományos ismereteket igényli. Ide járul a' tengeri hajók építésének nagyszerűsége, azoknak felkészítése igazgatása, ide járul a' belső kereskedés számára szükséges közlekedési eszközök létesítése, közbe jön a' pénzhasználat, az ércznemek különféle becseinek összevasonlítása pénzzé alkotása, a' pénz forgás különféle hatásai, mellyről sokaknak felvilágosítatlan zavart fogalmai, mind e' mai napig a' helyes belátás hiányának nem egy két feltűnő példáit mutatják.

Ha már most a' tudományokat úgy a' mint kell, a' magok szoros egybefüggésében tekintjük, nem különben a' mélyebb felfogás hiányának kell tartanunk, azon naponkint mind inkább megerősödő véleményt, mintha a' nép nevelés a' tudományok népszerűsítése által volna eszközölhető 's elérhető. A' tudományok és a' népszerűség egymással egészen ellenkeznek. A' valódi tudományok lényeges tulajdona az előrehaladás a' végnélküli tökéletesedés, megalacsonyítja pedig őket 's a' mindennapi aljasságba süllyeszti a' képzelt népszerűség. A' tudományokat nem lehet népszerűsíteni; mert a' nép igaz értelemben vévén mindenkor azon osztályt teszi, melly a' tudományos igazságok' felfogására elegendő kiképeztetéssel nem bír, hanem ennél fogva mások' tudományos vezérletére, oktatására szorul. A' tudományoknak előbbre kell haladni, végnélkül feltartatlanul, nem pedig alább szállani 's a' nép felvilágosodása, nagyobb értelmi kifejlése, ismereteinek táguulása, az előtte járó vezérfényt okvetetlenül követendi.

Azonban ennyi balvélemények ellenére is az emberi miveltség folytonosan előre haladott. Ugy van, mert egy az, hogy a' természeti erők feltarthatatlan munkássá-

ga, 's így azonképen az okosság és tudományok munkás ereje, ha egyik térből kiszoríttatik, más helyen üti ki magát; más az, hogy a' természet munkásságát igazgató végetlen bölcsesség úgy van elrendelve, mi szerint a' legfelsőbb fokra hágott rendetlenségek, erőszakos megrázkodtatások után, ismét rendes útjukba vissza igazulnak. A' minthogy valamint ezen okoknál fogva jöhetett létre azon hamis elv, hogy az emberi munkásság folyamát szabad kifejlésre kell bízni, úgy az emberi mímeltség további kifejlődését ezen elv tévelygései sem valóznak képesek feltartani.

Az előszámlált halvélemények mindegyike megtermé azon gyümölcsöket, mellyeket fogamzott. A' tudományok haszontalanoknak állíttatván a' társaséleti jólétnek előmozdítására, ennél fogva a' közigazgatás figyelmét csekély mértékben érdekelhették, 's azt is nem annyira azért, hogy ápoltságának, tökéletesíttessenek és terjeszkedjenek, hanem sokkal inkább azért, hogy a' belölők eredhető káros következtéseknek eleje vétessék, melly ürügy nem ritkán alkalmat szolgáltatott azoknak lenyomására. A' közoktató intézetek nem haladván elébbre a' kor kívánataival, a' naponkint szükségesebbekké vált hasznos ismeretek az iskolákba behatásra utat nem találván, viszont innét sem terjedezhettek el a' serdülő ifjuság hasznos oktatásával felnevelkedésével 's az élet munkás mezejére kilépésével a' nép közé; 's így a' közönséges nevelő intézetek hatásukat, érdeküket befolyásukat mind inkább elveszítvén, alig szolgáltak egyébire, mint az előkor köznevelési jótékony gondoskodásainak felmaradt és feltartandó emlékéül. Nem lehetett másképen, hanem hogy az iskolai tudományok egészen elszakadva a' közéletbeli viszonyoktól magokra hagyattak, és nem voltak nem is tartattak többé a' népnevelés műhelyeinek, mellynek szükségeihez képest kellett volna alkalmaztatniok hogy ezen céljoknak megfelelhessenek, hanem inkább az iskolai nevelést vagy kirekesztőleg azok keresték, a'

kik magokat a' világi foglalatosságoktól elszakasztani kívánták, vagy a' kik tudatlanságból magokat, a' tudományos szint viselő, nem csak, hanem méltatlanul követelő iskolai nevelésre bízták, elvesztegetett idejük helyett semmi haszonra nem alkalmazható ismereteket hoztak ki belőlök, elméjük zavart eszmék halmozásával terheltetett, testi ügyességek kifejlődése hátra tartoztatott, a' közélet gondjainak foglalkozásainak folytatására, alkalmatlanokká, elviselésére türelmetlenekké tétettek. De meg termé kiváltképen a' köznevelés elhanyagolása újabban is, ismételve ugyan azon fanyar gyümölcsöket, mellyek a' régi mivelt nemzeteket végső elenyészetre jutatták, a' francia forradalom kitörésében.

Valóban kicsinykedés volna ezen világi nagy esemény gyökeres okát aprólékos körülményekben keresgélni, millyenek például némelly jelesebb írók szabad elméjü irodalmi szerzeményeik. Illy megrázkodtató nagy eseményt semmisem hozhatott létre hanem épen azon roppant nagy erőnek, melly az egész emberi munkásság szövétét mérsékeli és igazgatja, a' végetlen erejü észtehetségek és tudományok munkásságának, megháboríttatása és egymás elleni törése. Rousseau, Voltaire és más egyebek az emberi miveltség megháboríttatlan csendes kifejlődésében szintűgy tehetetlenek voltak azt előidézni, mint a' millyen tehetetlenek lettek volna annak kitörését feltartóztatni. Tudjuk milly hosszú idő alatt, mennyi ingadozó kísérleteknek lett a' francia nép szerencsétlen áldozatja. Az udvar pazarlásaihoz járultak nem csak a' felsőbb rangu nemesség fényüzése, hanem a' mint legközelebb kifejtettük, a' hasznos ismeretek a' köznevelés műhelyeiből az oskolákból kiszoríttatván 's elősegíttetvén a' kereskedési rendszer pártolóitól a' kereskedési 's gyár ipari szorgalomban kerestek menedéket, ezeknek gazdagságát segítették nevelni; a' maga megvettetett alacsony állapotjában sinyleni hagyván a' köznépet. A' gazdagságra emelkedett közép osztály versenyt futott vesz-

tegetésben a' főrangakkal és sietteté felemészteti a' nép véres vérejtékinek keresményeit. Később az első rendszer megváltozott ugyan, a' földmivelés érdekei magokra vonták a' figyelmet, de a' régi viszonyok megváltoztatása ismét újabb rendetlenségeket hozott elő, mind addig, míg nem a' békételen nép türelmét veszttve az utolsó kétségbe ejtő kitörésre kényszerült.

Ha valaki a' régi római birodalom hanyatlásának történeteit ezen eseményekkel összevethatja, csak nem mindenekben összeegyező hasonlatos okokat és tüneteket fog találni, melyeknek fejtegetésébe nem ereszkehdhetvén, itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a' magára hagyatott szabad kifejlés meghozza ugyan elébb utóbb a' maga gyümölcseit, 's végezetre vissza kényszeríti az emberiséget az elhagyott igaz út felkeresésire és követésire, de erőszakos megrázkodtatások után, millyenek voltak a' hajdan virágzott nagy birodalmak és mivel nemzetek végső elenyészete, és legújabb időkben a' bennünket még most is rémüléssel betöltő lázongás, 's annak következményei a' hosszas időig tartott pusztító háborúk. Az emberi ész méltóságával ellenkeznék tehát a' maga szabad, fékezetlen, kifejlődésére hagyni az emberi miveltséget 's annak eszközét a' nép tudományos neveltetését.

Sokkal inkább össze egyezik az emberi ész' méltóságával, 's erre kényszerit bennünket az előre látható veszélyek elháríthatásának, boldogságunk előmozdíthatásának és magunk feltartásának ösztöne, hogy azt tűzzük ki vizsgálataink tárgyául, miképen lehessen az emberi miveltség feltarthatatlanul folytonos előhaladását és kifejlődését akképen igazgatni, mi szerint az, minden erőszakos veszélyt hozó megrázkodtatások nélkül, a' maga előmenetelében elősegíttessék, meg ne háboríttassék vagy ingerlő akadályok vettetvén elébe, azoknak teljes lerombolására 's ezzel együtt járó veszélyes kitö-

résekre ne kényszeríttessék. E' végből térjünk a' tudományokra körülményesebben.

Azon indító vagy mozgató erő, melly az emberiséget a' mivelettség pályáján rendeltetése célja felé elébbre űzi, nem egyéb mint a' tudományok. Az okosság, az embernek adatott ész tehetségek megkülönböztetik az embert minden egyéb állatoktól, 's ezen forrásból ered az emberi okos tetteknek, az oktan állatok vak ösztön vezérlete után származott cselekvéseiktől való különbözése. De az okosság és észtehetségek magokban véve nem egybek tehetségeknél, még pedig nem valami bevégzett, nem valami kiszabott határok közé szorított, hanem végtelenül tökéletesíthető tehetségek, mellyeknek, hogy az emberiség végcéljára intézett tettekké váljanak, cselekvőségbe menjenek által, szükségképen alkalmaztatniok gyakoroltatniok és tökéletesíttetniök kell. Ezt a' társaséleti közös együttlét és munkásság eszközli. A' mi ismereteket szerezhet magának egyes ember, egyedül ön maga erejére támaszkodva, az nem sok, mert annak háttalanul kiterjesztésében mind testi lelki véges ereje, mind élet idejének rövidsége által gátoltatik. A' társaséleti köz munkásság által azon akadályok elháríttatnak. Kiki azon ismereteket szerezheti meg magának, mellyek foglalkozása körével szorosabb kapcsolatban léteznek, ezen ismereteket másokkal közli, másoktól más ismereteket kölcsonöz, a' már feltaláltakat megőrizi, szaporítja, tapasztalatait egymással öszhangzásba igyekezik hozni, 's mind azokat a' maradéknak által adja. Itt van kezdete a' szerzett ismeretek közlésében és mások ismeretei magunkévá tételében a' tanulásnak, vele együtt a' tudományok származásának, melly az ismeretek rendezésével, a' rokonneműek öszszveszedésével, egy rendszerbe foglalásával, a' külön neműeknek elválogatásával könnyíttetik és tökéletesbül. Az okosság tehát a' társaséleti viszonyok között tudományos kiképeztetésbe megyen által, 's a' tudomány az emberi léleknek szint

ollyan lényeges tulajdona mint az okosság és elme tehetőségei. Társaséleti viszonyaink között a' társas életnek egyetlen egy tagja sincs, a' ki ismereteinek nagy részét másoktól nem vette, 's így az egész nemzetben létező tudományos képeztetés' bármi csekélynek tetsző fényvilágával által hatva nem volna. Innét kitetszik ismét egyszerűsrimd, hogy minél több és alaposabb ismeretek birtokába jut valamelly nemzet a' tudományokkal foglalkozók munkássága által, kik azt a' régi és újabbkor, mindennemű egymástól messze eső különféle nemzetektől öszvszerezik, 's minél nagyobb hatást gyakorolhatnak ezek a' nemzeti életre, annál több hasznos ismeretek terjednek el szükségképen a' nép között, a' felvilágosultság annál általánosabbá lesz, a' tudományok terjedése annál nagyobb és jótékonyabb hatást gyakorol a' nép életére. Ha ennek kétségbe vonhatatlan okoknál fogva így kell lenni, annál inkább meggyőzhet bennünket felőle a' mindennapi tapasztalás. Minden nemzeteknél a' legfelsőbb helyzetektől fogva, a' legsalsóbbakig azon tudományos ismeretek hiányzanak leginkább, a' melyekben kiképezett tudósok nincsenek, vagy ha vannak, kevés számmal léteznek, 's a' létezőknek befolyásuk a' nemzeti életre csekély, munkásságok közre szűk határok közé szorítottatott. Ha a' tudományoknak és tudományos foglalkozásoknak illetően megvettetése történetesen olly tudományokat érdekel, melyek a' nemzeti jólét felvirágzásának elmulthatatlan kellékei, ottan, valamig e' részben gyökeres javítások nem történnek, mind addig, minden kecségető reménynek meg kell hiúsulni, minden fáradozás sikeretlen. Félmivelt nemzeteknél illy ellhagyatott állapotban szoktak lenni a' műtudományok, minélfogva a' szükséges ismeretek hiányozván a' felsőbb osztálybeliek sem azoknak szükséges voltát, sem ápolásuk gyámolításuk, elébbre vitelük' eszközeit által nem látván, az alsóbb osztálybeliek azoknak gyakorlására szükséges ismereteket szerezni magok-

tól tehetetlenek lévén, folytonos szegénységgel, kézműségek gyárok nem létével, földmivelésük kereskedésük alább szállásával, az általános ipar hátra maradásával 's mind ezekből eredő szűkölködéssel, inséggel, nép nyomorral küzdve, a' mai mindinkább terjedező általános miveltség békésen biztos hódításai között, végső elenyészés felé hanyatlanak.

„*Knowledge is power*“ a' tudomány erő. Ezt tartja az angol példa beszéd' 's ez azon talisman, melly azon nemzetet minden egyebek felett a' miveltség hatalom legmagasabbik polczára emelte, de egyszersmind e' néhány szó, mutatja azt is melly mélyen gyökeret vertek ott a' tudományok a' nép életében, mellynek meggyőztetésévé válhatott e' mondat a' *tudomány erő*. Mi ezzel hasonló mértékben nem dicsekedhetünk, minél fogva nem leszzen felesleges némelly felvilágosító észrevételeket röviden érinteni.

A' tudomány értelmi erő. Nem képzelhetjük másképen a' társas élet alakulását, hanem ezen értelmi erő közben jött kifejlődése és munkássága által. A' társas élet összealakulhatására nézve elmulthatatlan feltételnek kellett lenni, az uralkodásnak és engedelmességnek, hódításnak és hódolásnak. Miképen hódíthatott volna meg egyes ember 's miképen vethetett volna hatalma alá sok százokat és ezereket egyedül testi erejével, az teljességgel megfoghatatlan, mert a' testi erőnek illy nagy különbsége az emberek között képtelenség. Nem így van pedig a' dolog a' végetlenül tökéletesíthető elmetehetségekkel. Egy ember előre látó gondoskodásaitól, belátásától, örökösétől százaknak és száz ezereknek boldogsága függ, és ha valaki a' vadságban élő nemzetek csoportjait ébersége, tapasztalása, szerzett ismeretei következtében az előre látható veszélyektől intette, megóvta, ha oktatásaival kéjelmesebb élet mód követésére vezérllette őket, emberséggel jótévőséggel szeretetüket megnyerte, annak önkényt hódoltak, engedelmességet val-

lottak és főnöksége alatt egyesültek. A' félelem, zsarnoki erőszak, kegyetlenség, ravaszság nem vehettek részt az emberi társulatok első összealakulásában, mert minden bűn a' társulatok nem összeállását, hanem felhomlását eszközli, azért is a' főhatalomnak erőszakkal, ravaszsággal, álutakon megszerezhetését, ezzel együtt a' zsarnoki önkényt a' társulatok későbbi elfajulása hozta be.

Nem szűnnek meg a' tudományok, a' társas élet további kifejlődésével is, az emberiséget igazgató legfelsőbb értelmi erő lenni. Fent álló társulatoknak egyesítésre kell törekedniök; mert az egyesült erő hatalmasabb, szét oszolva gyenge, hatástalan. A' magános belátások vélemények balitéletek tévelygések a' magok ezerféle árnyéklataikkal csak nem annyi félék, mint magok az egyének; az igazság csak egy. Annak okáért tévelygésekben nincsen egység, azokban összeegyeztést lehetetlen keresni és feltalálni, az egyenetlenség és visszavonás, tévelygések felvilágosítlan zavart fogalmak következménye, melynek utolsó vége elgyengülés végső enyészet, hogy a' tévelygések romjain az igazság bitorodalmá felépüljön. A' tudományok az igazságot keresik, az igazság birtokához nincs más út, hanem a' tudományos vizsgálatokon keresztül. A' milyen számlálhatatlanok a' körülmények változatosságai, annál nagyobb homályba van elrejtve az igazság. Ezeket egymástól elválogatni, megkülönböztetni, a' szövevényeken keresztül hatni, tudományok segédelme nélkül lehetetlen, és ha az igazság a' tudatlanok szemei előtt igen közel fekvőnek, mindenki előtt világosnak, kétségtelennek mutatkozik, legtöbbször onnét ered, mivel a' multhatatlanul szükséges ismeretek hiányában az elhatározó körülmények figyelemre vételét mellőzik, vagy elme tehetségeik azon körülmények összefüggésének figyelembe vételére 's által látására eléggé kifejtve nincsenek.

Szemléleti fejtegetésünk után tekintsünk végig a tapasztalatokon, mivel és miveletlen nemzetek példáin. Mivel nemzeteknél minden erő jobban összpontosítva, nagyobb hatással, gyorsabban munkálódik a' foganatba veendő hasznos javítások elébb érlelődésre jutnak hamarabb életbe lépnek. Miveletlen nemzeteknek minden lép-
 tei ismételt tántorgás az előre és hátra menetel közt, kezdeményeik meg állapodnak az első lépcsőnél, rendelkezéseiknek hiányai az alkalmazásban mutogatják ki magokat kétségbe vonhatlanul, a' nemzeti nagyság jólét és hatalom a' milyen kívánatosnak szintollyan könnyen elérhetőnek látszik előttök 's ahhoz véleményük szerint nem kívántatik más, mint a' fentálló rendszabályoknak módosításai az igazgatás átalakítása. Nem veszik észre hogy a' mi hiányos, mind az, hiányos ismeretekből származott, 's a' hiányos ismeretekből eredett újabb rendelkezésektől sem lehet egyebet várni. Valamint a' tudatlan néptömeget az értelmiség egyesítő kapcsolata össze nem tartja, hanem a' hány fő, annyi közöttük a' vélemény, azért is értelmiségtől nem igazgatott anyagi erő, ön sulja alatt összeverogyik, úgy a' miveletlen nemzetek között az összeegyeztetés ritka jelenet, a' zürzavar, egymást nem értése, szakadások pártokra feloszlás mindennapiak, sőt maga az egyetértés gyakran a' fenyegető elkerülhetlen veszedelmeket siettet. A' fel nem világosult többség közvéleménye, nem mindig biztos próba köve a' jónak, hasznosnak, igaznak.

Az emberi munkásság ezen legveszélyesebb ellensége ellen, csak egyetlen egy megóvó szer van a' tudományokban. A' tudományok vég czélja mindenkor az igazság keresése, melyet ismereteink másokkali közlésének 's mások ismeretei megszerzésének keblünkbe oltott természeti ösztöne, a' maga kifejlődésében mindenkor elébbre visz. Igaz, hogy sokszor tévelygések között, de ha azok a' kik kirekesztőleg az igazság nyomozásában fáradoznak, tévelygések alá vettetvék, valljon hon-

nét fog derülni más vidékről más felül más irányban világosság az emberiségre? Magok a' tévelygések sem egyebeknek tekinthetők, mint olly szirteknek és akadályoknak kétes pályákon, melyek az igazság utáról eltértünket észre vetetik velünk 's más ösvény felkeresésire kényszerítenek. A' nemzeti öszves tudományos munkásság ezen tévelygéseket leghamarább észreveheti, 's a' tudományok gyakorlatára a' tévelygések eltávoztatása nem kevésb ösztönül szolgál mint maga az igazság nyomozása. Az egyik homályt oszlat, a' másik világosságot derít, mind kettő az értelmi erőt kifejtván, a' különben öszvefüggetlen, ellenkező irányokban egymást megsemmisítő foganatlan munkásságot hathatósan egy célra öszpontosítja.

Valamint a' társulatok' első összeállása az okosság-
nak volt szükséges következménye, úgy viszonyt a' létező társaságok további fentállásának elmulthatatlan feltétele az erkölcsiség, e' tekintetben is a' tudományok erkölcsi erő. Erkölcsiségünk a' magunk, mások és a' fő való iránti kötelességeink teljesítését tárgyazza. Ezeket ismernünk kell elébb mielőtt az erkölcsi törvények kívánatainak eleget tehetnénk. Ismernünk kell magunkat, ismernünk kell lelki és testi tehetségeinknek erejét, mert ezek nélkül magunk iránti kötelességeinket sem ismerhetjük, annyival inkább nem teljesíthetjük. Ismernünk kell társas életi viszonyainkat, függésünket, a' társas élet céljaival és belszerkezetével együtt. Ismernünk kell végezetre a' fővalót a' maga munkáiból az előttünk feltárt nagy természet bölcs törvényeinek vizsgálatából. Minél elébb haladnak a' tudományok, annál inkább felvilágosodnak fogalmaink létünk nagy céljáról, melynek elérhetésire már itt e' földön az első lépéseket kísértgetjük, hogy az erkölcsi törvények betöltése által az emberi természetnek elérhető legnagyobb boldogságot megközelítsük.

Vannak pedig emberi természetünknek tulajdon örömei 's éldelete, melyeket magunkon kívül hijában kere-

sünk 's azokat belsőkben önmagunk ereje és munkássága által kell kifejtenuünk. Illyenek a' szép, jó igaz érzetének gyönyörei. Mind hármát lelki tehetségeinknek gyakorlása szerzi meg számunkra, megszerezhetősökre eszközöket nyújt, azokat kifejti neveli tökéletesbíti, 's ezen tekintetből is a' tudományok szellemi erő.

De legkevésbé látszik megfoghatónak, miképen lehessenek a' tudományok egyszersmind anyagi erő; ez az oka a' miért azok a' kik anyagi jólétet ohajtanak 's azt egyedül anyagi eszközökkel vélik elérhetőnek a' tudományok megvetésével anyagi jólétük leghathatósabb eszközét mellőzik, ez az oka, hogy miveletlen tudatlan nép minden megerőtetett küzdelmeinek is daczára, sőt a' természet önkénytes jótévő ajándékainak gazdagsága mellett is, az anyagi jólétnek miveltebb és tanultabb nemzetekkel egyenlő fokára fel nem vergődhetett, 's nem is vergődhetik soha, hanem inkább az ész és tudományok ereje még a' kezében lévő javakat is, tőle, szeme látára feltarthatatlanul mások számára, másfelé vonja.

A' tudományok sokkal hatalmasabb anyagi erő, mint a' milliomokra menő nép szám, és azoknak bár meddig erőszakolt, összvetett munkássága. Ugyan is a' tudományok a' természetnek véghetetlen anyagi erejét hódítják meg, azokat vetik birodalmuk alá, azokat fordítják munkára, általok az emberi erőt életet egészséget megkimélvén, 's az okos lények nemesebb lelki tehetségeit, főleg a' természeti erők igazgatására és rendezésire használván.

A' természet végetlen kifogyhatatlan erőket rejtett el a' bennünket minden felől környező elemekben. A' föld nem csak különféle terményeket hoz elő, hanem egyszersmind terheinket hordozza. Ez adá kezünkbe az emberi foglalkozások leggyakoribb nemének a' közlekedés könnyítésének eszközeit, száraz földi utakat vaspályákat. A' folyamok hajókázásra alkalmasokká tételvén, a' legolcsóbb közlekedési eszközökké válnak,

számtalan műkönyöket tarthatnak mozgásban, melyeknek munkás erejük sokszorosán felül haladhatja a' tartomány minden népességének öszves erejét, ellenben magokra hagyatva tudományos belátással vezérlett igazítások nélkül, szint annyi kárt okozhatnak, mint az őket haszonra fordító mivelt nemzeteknek hasznot; a' tűz, gőz, levegő, szelek, felszámíthatatlan mennyiségű természeti erők, melyeket a' miveletlen nemzetek vagy épen nem, vagy kevéssé tudnak használni, a' tudományos mivelt nemzetek pedig mind ezek' 's átalában a' természeti erők használatát mind inkább szélesebben terjesztik. Pare felszámításai szerint Angliában 1792-ben minden műköny öszvesen tízmillio; 1827-ben *kétszáz*, 1833ban *négyszáz millio* ember munkája végezte. Britannia öszves népességét ez időben 24 milliora tehetni, melyből a' valósággal testi munkával foglalkozók számát $\frac{2}{5}$ -nek felvévén az egész népesség öszves munkás ereje nem tett egészen 10 milliomot, a' műkönyöké negyven annyit.

Ezen egy példából könnyen látható, miben áll a' mivelt nemzetek anyagi jóléte, ereje, gazdagsága, 's különösebben Britanniáé. Koránt sem a' népességben, mert annak öszves munkás ereje, egybe hasonlítva a' műkönyök munkás erejével felette csekélység. Koránt sem a' kereskedésben, mert a' kereskedés nem egyéb lévén mint az élet javának kicserélése, fel nem állhat kölcsönő 's adás vevés nélkül; a' messze terjedő világ kereskedés aránylag szint olyan nagy mennyiségű kicserélendő életjavak eladása által tarthatja fel magát, honnét veszi ezt? Talán a' nép szorgalmából? Éppen nem, mert ha csupán a' nép szorgalmára támaszkodna, hogy annyi mennyiségű készítményeket állíthasson elő, mindenkinek negyvenszerte kellene többet dolgozni mint most, ennyire pedig mulhatlanul szüksége volna mostani világ kereskedésének feltartására, melly most a' félföld kerekességét látja el készítményeivel, 's ugyan azon arányban a' félföld kereksege nyers terményeit halmozza öszve gyá-

raiban 's kézműségekben. Mi tehát azon láthatlan erő melly Britanniát a' jólét gazdagság és hatalom más nemzetektől el nem érhető magas fokára emelé? mi az, a' mit más versenyző nemzetek kifejtteni nem tudnak vagy nem akarnak, annál fogva minden igyekezeteiknek egymás után meg kell hiúsulniok. Ezen erő semmi nem egyéb hanem a' tudományok minden emberi testi erőt sokkal felmuló végetlen ereje. *Knowledge is power*, „a' tudomány erő.“

Általában nagy félreértés a' nemzeti szorgalom fogalmát az emberi munkás erővel felcserélni, 's ezen tévelygésből erednek mind azon sikertelen igyekezetek, mellyek a' jólétet csak az első látszatos okoknak tulajdonítván, ugyan azon első látszatos okokra alapittatnak; azért is várt foganatjuk vagy soha be nem következhetik, vagy csak látszólag áll elő, utóbb a' nemzeti várt haszont nemzeti bizonyos veszteség váltja fel. Innét származnak azon egy oldalú nézetek, melly szerint a' közjólét hátra maradásának okai legtöbbször az emberi erő hiányának, elegendő népesség nem létének, vagy a' nép tunyaságának dologtalanságának tulajdonittatnak, mihez képest sokan ezen látszatos hiányok pótlásában vélik a' nemzeti jólét előmozdításának biztos eszközeit feltalálhatni. De a' népesség nem szaporodhatik többre mint a' mennyit a' kifejlett nemzeti szorgalom eltartani meg bír, azért is a' népesség szaporítására elővételhető minden igyekezetek haszontalan sőt káros idő és költség vesztegetés, mert az egyfelől látszólag nyert nép száma nevedését más felől a' megcsökkenő szaporodás mindenkor ki egyenlíti, és a' népszámát a' maga természetes kifejlődésének súlyegyenébe visszaállítja. Erről elegendő tapasztalatokat tettek számos tudós vizsgálódók, 's a' nép szaporodás miben létét meggyőző okokkal támogatva olly tiszta világosságba helyezték, hogy róla részletesebben elmélkedni, kivált e' helyen felesleges volna.

Nem másképen vagyunk a' nép tunyaságával, rest-ségével dologtalanságával. Minden miveletlen nemzet tunya dologtalan 's ezen akadály elhárítására elébb nemzeti miveltséget kell eszközteni, hogy a' nép tunya 's dologtalan lenni megszűnjék; a' nemzeti miveltség előmozdításának eszközlésére pedig a' nép dologtalanságának kellene eleit venni; melly okoskodásnak sehol sincs sem kezdete sem vége. Miért tartunk valamelly nemzetet természeti jelleménél fogva tunyaságra hajlandónak, arra semmi alapos okunk nincs, van pedig az ellenkezőre. Az ember természettel nem tunyaságra hajlandó, hanem minden földi teremtmények között a' legnyugtalanabb; honnét a' magános nevelés' egyik alap elvének kell lenni, hogy a' gyermeknek hasznos foglalkozás adassék, különben önmaga magának keres foglalkozást, a mihez okosan megválasztó ítélő tehetsége nem lévén, foglalkozása nem csak haszontalan idő töltés lehet, hanem könnyen kártékonnyá fajulhat. A' társaság nem egyéb mint egyes emberek öszvesége, a' nemzeti kifejtetlen állapot hasonló a' nemzetek gyermeki korához. Hasznos foglalkozásra kell intézni a' nemzeti munkásságot ezen fejlődő gyermeki korban szint úgy, szinte azon okok miatt, mint a' gyermek nevelés okszerű elve szerint. A' tunyaság ellen, ha a' szorgalom kifejlődését legyőzhetetlen akadályok és az emberi természettel ellenkezők nem akadályoztatják, minden körülmények között bizonyos diadalommal vívik az okosság és jólétünk eszközlésének természetes ösztöne. Mi előtt illyetén ál okoskodások könnyedén elénkbe tűnő vakításaink engednénk, nézzünk végig a' legalsóbb néposztály foglalkozásain.

A' mások könyörületességéből élő dologtalan koldus, nehéz munkával keresi öszve a' táplálatára szűken alig elegendő elhányt morzsalékokat, még ezenkívül gyakori szemrehányásokat kell érettök szenvednie, minden nap újabb aggodalomra virad, rongyollott köntöse nem

őrzi testét eléggé, a' lég, hideg és meleg változásai ellen; alkalmas nyugvó helyet ritkán talál, egy nyomorult kunyhó roskadt fedele ha alatta menedéket lelhet, kedves enyhelyül szolgál testének nyugtatására. Nem de irígylendőbb sorsa van annak a' ki két kézi munkájával kenyerét márol holnapra biztosan megkeresheti? az élet legelső szükségeinek betölthetése iránt semmi esetre nem aggódik, kényelmére is fordíthat valamit, félre is teszen, tökésít 's reményeinek szebb jövőndő nyilik. Miért nem változtatja meg élete módját amaz? Mert ha testi erőtelenség, szenvedés, betegségek, sőt talán a' társulat közhasznára tett szolgálatában történt sérelmei gátolják, úgy közsegedelmezésre tarthatna számot; ha pedig ereje egészsége engedi, okossága ellen vétkezik midőn kétségbe ejtő kínos állapotját az előtte lévő számtalan jobbak közül valamelyikkel, fel nem cseréli. De ő, ez ellen nem vétkeznék, hanem kényszerintve van, mert hasznos foglalkozáshoz nem szokott, nem tanulta, a' nevelés jótéteményiben nem részesülhetett, hasznos ismeretei nincsenek.

Útszákon úton út félen nagyszámu ácsorgók tűnnek előnkbe. Arczuk öltözetük szintazon elhagyatott szomorú állapotra mutatnak mint amazoké, csak hogy a' koldulástól elvannak tiltva, munka keresetre kényszerítve. Hát ezeknek ki ád foglalkozást, hol keressenek munkát magoknak? A' tenni valók száma kifejlődött szorgalmu nemzetnél végetlenül sok, kifogyhatatlan. Munkát keresni visszás állapot, a' munkára embert keresni nem volna annyira visszatetsző, mert a' természet ereje és gazdagsága sokkal kimeríthetetlenebb mint az embereké. Miért kell tehát munkát keresni? miért nincs készen sokkal több mint a' mennyit az egész népesség elvégezhetne? miért vannak olly számos, tiltó, parancsoló, kényszerítő kirekesztő rendelkezések, előre látó gondoskodás olly kevés?

Menjünk tovább. Az alsóbb néposztály munkát keres és nem talál, tunyasága ellen mindenfelől panaszok emelkednek, egyfelől munkára kényszerítették, melyet maga magának nem szerezhethet, más felől a' kereset üzési tiltakozások a' munka térről kiszorítják, harmadik negyedik felől sem a' veszteglő erőnek alkalmazásáról nincs semmi nyoma az előre gondoskodásnak, sem a' nevelési kiképzésére fogékony gyermekkor nem készítettk el ideje korán a' foganatos munkára tudományok, hasznos ismeretek és testi gyakorlat által.

Az emberi természet valóságos hajlamát ott ismerhetjük meg, hol kifejlődésének legyőzhetetlen akadályok és önkényes megháboríttatások ellent nem állanak. Fordítsuk tehát szemeinket ezekről kiknek cselekvésök a' kényszerítés rabigája alatt görbed, azokra a' kik csak nem korlátlan szabadságuk érzetében idejőktől 's cselekvőségökről önkényük 's kedvük szerint rendelkezhetnek. Ez, nyugtalan heves vér alkatu, alig lehetne ígérekkel fenyítéssel reá venni, hogy órákon által nyugta helyében vesztegeljen, 's mostan félnapokig leszegezve ül a' kártyázó asztalnál, mert játéka nyereséggel kecsegteti, remény és félelem ül homlokán. Amaz gyenge testalkatú, egészségének a' fuvó szél is megárthat, annyival inkább az erőszakolt testmozgás, izzadásig űzött fáradságos munka, hirtelen változó felhevülés, és meghülés, mind ezektől kitelhetőképen őrizkedik is a' komoly munkálatoknál, de most tánczvigalom adta elő magát, ebben kicsapongása mérséklést nem ismer, mivel benne hiú dicsőséget keres. Másik takarékos szorgalmas család anyja, hozzátartozóit két kézimunkája után tisztességes kézműi ipar gyümölcseivel táplálja. Szini mutatvány adatik, elhiszi a' mit sokszor mondogattak előtte, hogy színházba járni hazafi kötelesség, hogy a' színpad erkölcsök iskolája, nemes lelke szépre jóra fogékony, annyival inkább ki nem maradhatna, ha a' mutatvány jótékony czélokkal van öszvekapcsolva. Nem veszi észre miképen viszi el

tőle sejtetlenül egy este csak nem egész heti keresményét, nem veszi észre hogy hazája iránt felsőbb kötelezetései vagynak a' színház' látogatásánál, gyermekeit nevelni, munkássága által a' hon' előállító erejét tehetsége szerint nagyobbítani, nem jut eszébe hogy egyfelől indulatainak, másfelől gondolóra nem vett halvéleményeinek vakon hódolása rövid idő alatt egész háztartását rendetlenségbe hozhatja, hazafisága a' hazai tőkét vesztegeti, vélt segedelméből semmit érő csekélység, kevés adományának talán század része sem fordíttatik az igénylett jótékony czélokra, 's ő maga mindig egy lépéssel közelít azon szomorú, könnyen megtörténhető eseményhez, mellyben ő maga vagy maradékai felvilágosultabb ember barátok hathatósabb segedelméhez kénytelenek lesznek folyamodni. Így többek. De minek folytassam tovább?

Nem tunyaság a' nemzetek hátramaradásának oka, hanem az elvesztegetett nemzeti erő, a' foganatlan munka, a' természeti ösztönök czélszerű igazgatásának eltévesztett iránya 's a' társas élet céljával egészen ellenkező működése. Az ember nemes tehetségei tetteges alkalmazásra vannak adva ő neki, 's a' természeti ösztönök azoknak csalhatatlanul munkásságra indító rugói, csak hogy részint ferde irányt vévén, elfajulnak, részint kifejlődésökben meggátoltatván tétlenségben sorvadoznak. Miért ne lehetne a' legközelebbi példában felhozott természetes vonzalmaknak czélszerű irányzatot adni? ha azok irányokból kitérve hiú kártékony foglalkozásoknak olly hatalmas rugói, indító eszközei? A' látszatos természeti jellem, henyeség munkátlanság, miveletlen nemzeteknél nem egyéb, mint a' munkásság természetes ösztöni kifejlődésének megakadályoztatása. Angliában a' büntetés egy neme van szokásban *szélörletsnek* hívják 's abban áll, hogy a' vétkések üres malmok' hajtására kényszeríttetnek a' nélkül, hogy munkájoknak legkisebb látszata lehetne. Irják hogy ezen büntetés' neme az elítéltek előtt sokkal

súlyosabbnak, elviselhetetlenebbnek tetszik más hason neműeknél. Magok a' vétkesek, kiknek számokra nem háromlik semmi haszon munkájok sikeres vagy sikertelen voltából, keserű érzettel szemlélik, ha munkás erejüknek önmagok nem is, más valaki legalább akárki legyen ez, hasznát nem veszi 's elvesztegetett erejük teljességgel semmibe vész. Milly teménytelen illy nemű munka mennyiséget lehetne pedig a' miveletlen nemzeteknél felhozni, mennyit kezdenek el, hogy végrehajtás nélkül félbe szakasszák, mennyi javításokhoz fognak, melyeknek kivitele nem csak sikertelen hanem ártalmas, hányszor építenek hogy újra lerontsák? Nem csuda ha illyen körülmények között munkátóli iszonyodás fészkei be magát a' nép jellemébe. Egyiptomban a' történet írók bizonyításai szerint, a' teménytelen elvesztegetett erőbe kerülő, de semmi haszonvétele nem való pyramisok építetői, sokáig nép szidalmának tárgyai maradtak; ellenkezőleg Irlandban és Scozziában a' nagy hasznu közlekedési vonalak bevégezte után a' vidéki különben henyeséggel, tunyasággal vádolt nyomorult lakosok, jó magok biróvá szorgalmasokká, rend és munka kedvelőkké váltak. Erőszakolt munkának soha sincs egész foganata, mert egy az, hogy a' testi erő nem kimeríthetetlen, mellynek kifogytával mulhatatlanul pihenésre, pihenés által újabb erő szerzésre van szükség, e' felett erőszakolással nem mutatkozik a' munka mennyiségéhez aránylagos munka foganat, hanem testi elgyengülés, fáradság erőtlenesség 's ezekből következő restség tunyaság; más az, hogy az elmebeli munkásságra szintűgy' időt kell engedni; mert a' lélek munkássága az emberi természettől elválhatatlan lényege, 's ha testi erőszakolással a' lelki erő alá nyomatik, nem különben maga után vonja a' testi erő tehetetlenségét, restséget tunyaságot. Ezen okoknál fogva volt és leszen, mindenkor és mindenütt, a' miveletlen nemzetek jelleme, restség tunyaság dologtalan-ság, mellyből nincs szabadulás, hanem általános felsőbb

miveltség terjedésével. Emberi munkához testi és lelki erő együttléte kívántatik, .a' ki embertől baromi erőszakos munkát kíván, rosszul számít. Innét a' négerék rabszolgai munkája soha sem állhatja ki szabad dolgozókkal a' versenyt, és sokan állítják hogy csupán ezen egy körülmény elébb utóbb a' rabszolgaság tökéletes megszüntetését hozta volna maga után, 's talán egész átalánosságban semmi egyéb nem is vetendi végét. Innét az ingyen munka soha sem ér fel távolról is a' készpénzzel fizetett dolgozók munkájával, és hihetőleg e' szakasztotta félbe a' hűbéri rendszer egyik leggyűlöletesebb, zsarnoki önkénnyel gyakorlott ingyen munkáltatást, 's e' fogja félbe szakasztani idővel azon tartományokban is, hol kisebb nagyobb kiterjedésben és különböző alakokban még fennáll. A' lelki erővel gyámolított testi erő kétannyi 's több teher alatt sem csügged, mindenki érezheti melly könnyedén gyakorolja gyakran fáradságos kedvtöltéseit; mindenki tudja milly elevenítő erővel hat munkásságunkra ha annak biztató sikerét várjuk reménylünk sőt tapasztaljuk, milly leverő munkás erőnket zsibbasztó képzelet pedig annak előre látható sikeretlensége. A' ki szorgalmat akar teremteni, a' ki meg akarja változtatni a' dologtalan tunya nemzetek jellemét, adjon nekik ösztönt a' munkára, adjon tehetséget nekik hasznos foglalkozást üzhetni, 's munkájuk érdemlett jutalmát elmaradhatatlanul biztosítsa.

(Vége következik).

GYÓRY SÁNDOR.

XIV.

A' MAGYARORSZÁGI

IZMAELITÁKRÓL MINT VOLGAI BULGAROK - ÉS MAGYAR NYELVÜ NÉPFELEKEZETRŐL.

III.

Maradtak fön ezen tudósításon kívül a' bulgárokról több más muhammedán íróknál is részint saját tapasztalásból, részint korábbi írókból, de főleg Ibn-Foszlan' nyomán gyűjtött töredék ismertetések; ilyenek névszerint Maszudi (947.); Ibn Haukal (976); Isztakhry (X. századb.); Edrizi (1154.); Tuszi Ahmed, perzsa (1160.); Abu-Hamid Andaluzi (1160.); Kazvini (1236.); Abulfeda (1313.); Ibn-el-Vardy (1318.); Ibn-Batuta (1332.); Aschik Mohammed, török (1596.); Hadzsi Khalfa, török (1648.); 'stb. kiknek jegyzeteit alantabb jelen tudósítás' taglalatánál tárgyunkra használni el nem mulatjuk.

Megértettük immár Ibn-Foszlan' tudósításából, miként a' volgai bulgaroknál még az izmaeliták' Magyarországra költözése előtt félszázaddal korábban divatozék az izlam; mirenézve semmit sem kételkedhetni annak egyenesen e' volgai tartományból keletkeztéről: egyedül

a' vallás szakadék' azonságát lehet még kérdésbe hozni. E' részben is készen állnak szolgálatunkra a' hiteles tanutételek. Abulfeda, ki saját bizonyítása szerint a' leg-régibb iratokból merítgeté geographiai jegyzeteit, világosan mondja, mikép Bularföldön Hanifa' követői laktak. Így hangzanak ide illő sorai: „*Bular város, arabul Bulgar, a' mivelt tartományok' éjszaki végénél, Etel' (Volga) éjszak-keleti partján fekszik, Szerai várossal ugyanazon térségen 20. stationyira, e' térségnek közepette, mellytől a' hegyek egy napi távulságra vannak. Három fürdővel bir, lakosai hanifita ritusu mozlimek. A' nagy hideg miatt sem gyümölcse sem fája; szőlő sem terem már ott.*“ ¹⁾ Majdnem szóról-szóra viszhangozza e' sorokat Aschik Mohammed török író „Menasíról - aowalim“ (Világ' kinézései) című 's a' bécsi udvari könyvtárban őriztetett munkájában. „*Bulár, azaz Bulgar (így irván) az éghajlati 28-ik osztályzat' különféle népségeket magában foglaló tartomány' fővárosának neve. Bular város arabul Bulgar nevet visel; az éjszaki mivelt tartományok' legvégső szélén fekszik, Etel' partjai' közeldében. Bulgar és Szerai ugyanazon térségen fekszenek, huszonöt stationyi távulságra egymástól. Bulgar lapályos helyen áll, 's a' hegyek egynapi távulságra vannak tőle. Bulgar városban három fürdő létezik. A' lakosok hanefita ritusu mozlimek. A' nagy hidegség miatt nincsenek ott gyümölcsfák. Hasonlóan szőlőfürtök sem találtnak. A' retek igen nagy és fekete.*“ ²⁾ Bemutattuk itt is a' kapcsoló láncz gyűrűt, melly a' két ország' izlamitait egy felekezetűnek bizonyítja. Hanefiták voltak a' bulgari lakosok, szintazok Jukut' magyarországi basghurdjai, kiket II. Béla' névte-

¹⁾ Hammer, Sur les Origines Russes. St. Pétersbourg, 1825. 4-to, pag. 9.

²⁾ Hammer, Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak. Pesth, 1840. 8-vo S. 422.

len jegyzője izmaelita név alatt, egybevágólag mindazokkal, miket Jakutnak a' hét muhammedán ősök' Bulgáriából költözéséről a' halebi tanulók beszéltek, épen Bularföldről vezet ki.

Elég terjedelmesen előadók főnebb keleti írók' nyomán a' basghurdoknak (besenyő palóczoknak) vérség- és nyelv' tekintetében magyarokkali egyvoltát; a' bulgarok' és basghurdok' azonítása és e' különböző nevű népfelkezet' egy törzsökhöz tartozásáról szóló emlékeket kell már figyelembe vennünk, hogy az ágozat kérdését tárgyalandók, annál biztosabban kimutathassuk a' bulgarok' szinte magyar-nyelvű nép voltát. A' volgamelléki Basghurd tartomány. mellyett „Nagy Magyarország“ néven hivatni már bebizonyítánk, geographiai helyzeténél fogva Bulár földdel nemcsak szoros összekötetésben állott, hanem épazon fejdelem alá tartozék a' mongol hódítás koráig. Almus király birodalmát több tartományok alkották, mik között Basghurdia mint jelentékeny fordul elő. Ibn-Haukal és Edrizi' már kiirt soraiból világos a' basghurdok' bulgarok alá tartozása, azt bizonyítja róluk 1253-ban Rubruquis is, így írván: „*Et ex tunc erant ipsi subjugati Bulgaris Saracenis, et plures eorum facti Saraceni.*“¹⁾ Ibn Foszlan' tudósítása, a' bulgar királytól függő négy hercegek vagy fejedelmek' (az eredeti szöveg szerint *Melik*) egyike alatt bizonyára e' tartomány' főnökét érdekli. A' két külön nevű hon' lakosinak nyelv- és nemzetségbeli különbözéséről nem létezik adat az ég alatt: ellenben egységet, és csak némelly részüknél valósi tarkaságot találunk bizonyítva. Edrizi följegyzé ime soraiban: a' basghurdok' szokásiról és viseletéről annak a' bulgarokévali összehangzását. „*A' basdzsirdok' szokási hasonlók a' török-bulgharokéhoz, és ők is valamint ezek*

¹⁾ Hakluyt. Vol. I. pag. 97.

nagy köpönyeget hordanak“¹⁾). A' közös török (turka) nevezett is, mellyel e' két népség keleti íróktól világosan jelöltetik, csalhatatlan bizonyossága vérségi kapcsolata 's nyelvbeli egységének. Egész seregét nevezhetnők meg a' basghurd, bulgar, kazar 's egyéb rokon népek' török faju voltát hirdető íróknak, ha ezen állítás már többek által bebizonyított, 's a' történet buvároktól közönségesen ismert nem volna. A' török nemzeti köznév-ről egyébiránt, mint magyaroknak is sajátukról, alantabb még leendő alkalmunk szólást tenni, midőn az izmaeliták' nyelvének magyarságát, fölfordandó okokkal vitatva tárgyaljuk.

A' régi basghurd nyelvnek Volga és Ural' vidékein, mint kiki tudja, többé semmi nyoma. Az orosz hódítás és honunkba költözés által tetemesen meggyengült, mongol-tatár hordáktól a' XIII-ik században végre szolgál' jármába görbített nép a' győzelmes foglalókkal egybekeveredve, nyelvét 's ősi szokásait vesztve, nevénél egyebet nem tartta meg. Való, hogy hódítás korában az orosz krónikák által már polowcz vagy palóc, a' byzancziumi íróktól cumanus névvel illetett basghurdok, nagy részint megfutamodván ellenségeik elől Moldva- és Beszarábiába, onnan ismét Trákiába és Magyarországra, kúnok' nevezete alatt tódultak be, itt keresvén menedék helyet, mint Takson vezér alatt a' rokon bulgarok; de azon fölül számosoknak ottani elmaradásását a' fönlevő historiai tanutételeknél fogva kétleni sem lehet. A' most török-tatár nyelvet beszélő, azonban természet- és arczvonalban e' fajtól kitünőkép elütő baskir nép jól tudja keb-

¹⁾ „Les coutumes des Basdjirts sont les mêmes, que' celles des Jures Boulghars, et comme eux ils portent de grands manteaux.“ Edrizi, l. c. pag. 409. Hihetőleg suba, bunda, honosinknál most is divatos, és éjszak' éghajlatához legalkalmasb öltözet vala az arab író nagy köpönye. -

lében hajdanta más nyelvnek divatozását ¹⁾. Am de millyen volt az ősnép' nyelve? azt az orosz birodalom' e' kérdés iránt fölötte érdekeltetett tudósai, kiknek fogalmuk nincs a' régi baskirok' magyarhonbani föhlétéről, nem tudják, meghatározni nem is képesek. Pallas írá 1770-ben végrehajtott utazásáról: *Ich habe mich ausserst bemühet zu erfahren, ob nicht die Baschkiren in ihren itzigen Sprache einige Spuren einer alten, von den tatarischen unterschiednen Mundart verrathen, allein meine Nachforschungen sind vergeblich gewesen. Viele Benennungen der Oerter und Personen haben sie, welche gar nicht Tatarisch lauten, und von solcher Beschaffenheit sind auch die hier angeführte beyde Namen*“ (t. i. Jangilde és Kuzskilde nevü baskir felekezetek Kurguszak vizinél) ²⁾. Mostanig sem haladt a' pétervári academia ennél meszsibb a' régi baskurd nyelv' ismeretiben; és nem csuda, mert a' magyar nyelvü számos népfelekezetek' ismeretét sajátjává tenni szükségesnek kevesbé tartja; holott, annak gondos tanulása nélkül valamint a' keleti történet-írókat, úgy az orosz krónikások' fejdelmet' Nesztort, és a' byzancziumi írókat soha nem foghatja tisztán magyarázni. Ibn Haukal írja: „*Lingua Bulgharorum similis est linguae Chasarorum.*“ ³⁾. Vagycsak'e' szempontból ki-

¹⁾ „Von den Baschkiren ist ohnedem bekannt; dasz sie nicht Tatarischen Ursprungs sind, ob sie gleich heut zu Tag Tatarisch reden; woher sie auch von ihren Nachbarn, den Kirgisischen Kasacken *Üschtak* (Ostiacken), d. i. Fremde, Scythen, Barbaren, genannt werden.“ Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte. Halle. 1771. 4-to S. 421.

²⁾ Pallas, Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs St. Petersburg, 1773. 4-to II. Theil, I. Buch. S. 57.

³⁾ Fraehn, De Chasaris Excerpta c SS. Arabicis. Pestropoli, 1822. 4-o P. I. pag. 27.

indulva, ha tudnák hogy a' kazar nyelv Magyarországbán a' kúnok- és palóczoknál a' magyarétól némi dialectusbeli különbséggel éltenél: lehetetlen volna nem tudniok' azt is, miként a' keleti íróktól széltyben és igen helyesen basghurdoknak nevezett magyarok nyelvében virágzik a' tölök annyira keresett de föl nem találhatott bulgar nyelv. Méltó figyelemre gerjeszhetette volna őket egyebeken kívül a' critica nagy mesterének Schlözernek már 1771-ben ekkép nyilvánított hiedelme: „*Und ich zweifle nicht, wenn wir von den alten Baschkirischen Sprache Ueberbleibsel hätten, dasz viele Spuren der heutigen Ungrischen Sprache darinnen, anzutreffen seyn würden.*“¹⁾ E' kérdés azonban alább, a' honi izmaeliták' nyelvéröli fejtegetésnél jó tisztább fénybe.

Miután többször kifejezett meggyöződésünknel fogva, Ázsia' nyugoti, 's nem éjszaki részeit nyilvánítánk a' magyarok' régibb fészkeül; könnyen azt gördíthetné valaki előnkbe: ime minő ellenmondás hurokjába keverődve hajladozunk a' rideg éjszak felé, magyar nyelvű népeket ott kimutatni akarók? — Igen is, déli részekről jelessen Perzsia' mellékiról vezetjük ki a' magyarokat hosszas vizsgálódásból meggyöződve; mellyben ellenmondást lappangni szerintünk csak az vélhet, kinek e' nemzet' ide költözte előtt, ezer viszontagsággal egybeszótt történeteneiről csekély vagy épen semmi ismeret nem jutott. Helyeseljük azért, és hitelre mindenek fölött méltónak hirdetjük krónikáink' következő jelentését: „*Priores Hungarorum Historiae — — Hungaros primum in Perside, tandem ad paludem Moeotidem commoratos esse tradunt.*“ (Turóczinál. P. I. cap. IX.).

A' magyar nevet viselő nép csak egy felekezeti részét alkotá a' scitha, vagy ha e' nevezet látszólagos ha-

¹⁾ Allgemeine Nordische Geschichte. s. 421.

tározotlansága miatt nem tetszenék, egy önálló nagy nemzetnek, melly a' legrégibb időkben több ágakra oszolván, különféle, mint e' honban is föltűnt, magyar, besenyő (bissenus), jász, kún (kazar), székely 'stb. nevezet alatt, különböző időkben, egymástól elválva, majd ide, majd amoda vándorlott. E' themával megbarátkozandók, mindenfölött az időszakokat szükség egymástól megkülönböztetnünk. A' kún és besenyő felekezetet már éjszak' tartományban találjuk föl akkoron, midőn a' magyar még Perzsia' mellékin tartózkodék. A' különszakadás befolyt ugyan a' nyelvre és életmódra, de nem oltá ki a' közös nyelvet és vérséget sok-századok' során által, valamint a' germán és sporadicus szláv nemzet' különvált ágazatinál sem idézé elő azon esetet. És ez, történeteken alapuló általános igazság. A' magyarok, utolsó, Duna és Tisza' vidékeire költözésük alkalmával az éjszakai rokon felekezetekből több frigyes nemzetségeket csatlá-
nak magukhoz; „*Cum multitudine magna populorum non numerata foederatorum, de eadem regione egressi*“ mint II. Béla kir névtelen jegyzője írja (cap. VII.); kik elvégre, bokros balszerencse hullámit átgázolván, birodalmat alapítanak, saját magyar felekezeti nevökről Magyarországnak nevezettet, mellynek rokon aju főnépe magyarokon kívül a' honukból üzött kún, besenyő, és mondjuk: bulgar népflekezethől alakula. Így a' felekezetheli nevezeteken diadalmaskodván a' magyaré, a' többinek emlékezete időjártával kioltaték, és csak itt ott belső történetileg némi részletes vonásokban, vagy néphagyományban csillámlik föl a' késő maradék előtt. Innen, és csak innen magyarázható, miért találjuk gyérebb és ingatagabb használatának külföldi írókban eleink' nevét itteni letelepésük korából, helyette majd egyik majd másik felekezet' ismeretebb neve fordulván elő. A' vezérek alatti berohanások nyugot' tartományiba, gyakran agaren és szerecsen hadakénak tulajdonítatik a' frank íróktól, mint már régebb történet vizsgálóink, különösen Katona István nagy

gonddal kijegyzé ¹⁾. Du Fresne' főnebb kiírott soraiból pedig eléggé meggyőződheténk. Végre, másokat mellőzve: Dussieux francia tudós is synonymumnak bizonyító velős értekezésében a' középkori íróknál keletben volt magyar és szerecsen nevet. ²⁾. Hát Maszudi X-ik században élt arab írónak a' törökfajú négy népekről, u. m. a' bacsenakok-, bacsgardok-, becsenik- és abugardokról nyilvánított ime' fontos tanutétele: „*Ezen törökök a' mi időnkben Andalusia-Francziaország- és Galiciu' határszéleig üzék berohanásait*“ ³⁾ nem a' vezérek alatti magyarokra vonatkozik-e? Maszudi e' sorainak a' magyarok' tetteire tartozásán nem kételkednek a' tudósok, valamint azt is észrevehetjük, hogy a' bacsenak és becsenik alatt egyazon népség, azaz a' magyarokkal egyesült besenyő népfelkezetet értetendő, de az abugardokról halgatnak: pedig épezekben lappangnak a' bulgar (a-bugar, bogar) izmaeliták, a' mi tárgyalt magyar népfelkezetünk. Különböző irányt követve többször, és majd mindig hódító szerencsétől vezérelten költözködtek a' magyar vérségű népfelkezetek; nem csuda azért, ha nyelvüknek a' zordon éjszakon úgy, valamint a' szelíd éghajlat alatt szembetűnő rokonságára találni. A' finn ágazatu népek' nyelvvelí hasonlatosság távul sem bizonyítja őseink' azoktól származását, hanem inkább a' magyar nyelvű népek éjszaki uralmának 's befolyásának következménye. Bár

¹⁾ Katona, Historia Critica primorum Hungariae Ducum. Pest, 1778. 8-o

²⁾ Dussieux, Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et specielement en France. Paris, 1830. 8-o pag. b, 9.

³⁾ „Ces Turcs (Bathchenakes, Batchgardes, Betchenis, Abougardes) ont de notre temps, poussé leurs incursions jusqu' aux frontieres de l' Andalousie, de la France et de la Galicie.“ Massoudi. ch. 15. Magasin Asiat. Tom. I. Conf. D' Ohsson. l. c. n. XXXIV. p. 257.

mit ítéljenek is a' német tudósok, alapos igazságot hirdete Maltebrun franczia író, midőn illy szempontból ki-
menve a' vogul nyelv' magyarali rokonságát emezek ho-
dítási befolyásából eredettnek véle ¹⁾. A' győzők' nyelv-
ve természetesen mindig bir több kevesebb hatással a'
meghódítottakéra, ha bár erőszakos kiirtás nem tüzetik
is célúl. Ezeknél fogva, merő tévedésnek vallom eleink'
őshonát egyedül a' Volga és Ural' vidékein, akar kizárólag a' kaukazusi tájakon, vagy éppen csak Perzsia' mel-
lékein keresni. Ezen egymástól távolabb eső részek, bá-
tor nem azon egy időben, de bizonyára magyar nyelvű
népeket tápláltak, névben és kormányhatalomban külön-
közöket; kiknek ivadékaik később az egység' zászlója
alá seregelve, e' honban, és másutt sehol Moldvát ki-
véve nem őrizék meg ősi nyelvöket. Nem képzelgések 's
kikoholt állítások ezek, hanem a' régi írók' tiszta ma-
gyarázatából merített historiai igazságok. Hiszen a' leg-
régibb magyar krónikák is, mint Kézai Simoné, a' bécsi
képes és budai, háromféle tartománynak vallják a' ma-
gyarok' ős honát, mellyeknek nevei szerintök: *Bascardia*,
Pascardia, *Bostardia*; - *Dentia*; - és *Magoria*,
Mogoria. Az első és utolsó' helyzetét Baskiria' és Ma-
gyarváros' fekvéséből meghatározni nem nehéz; de a' má-
sodiknak jelentése valljon a' Don' mellékire czélozzon-e,
Béla kir. névtelen jegyzőjének Dentu - mogerjainál fogva
állítani bizonyossággal nem lehet; mire nézve e' nevezet
mélyebb vizsgálatot vár. Vessük egy kissé pillantatun-
kat az izmaeliták' régi hazájára, a' volgamelléki Bul-
gariára.

¹⁾ „Les Wogouls ne sont probablement q'une peuplade Kal-
mouque, anciennement subjuguée par les Hongrois, et
à laquelle ceux-ci auront imposé de force leur langue.”
Maltebrun, Précis de la Géographie Universelle. Pa-
ris, 1826. 8-o. Tom. VI. pag. 113.

Ibn Foszlan tudósítása, mint értettük, részint tartomány' természeti tulajdonait, melyek a' délszokról jött arabra sok tekintetben meglepőleg hatottak, részint az ország' alkotmányát és törvényeit, de főleg a' muhammedan vallás' bevitelét, a' nép' életmódját, műveltségét erkölcsét és babonás szokásait tárgyazzák, mikróli értesítése, ámbár ki nem elégitő silány töredéknek tekinthető, annál becsesb mégis, minélinkább szűkölködünk adatok nélkül ezen országról. Kitetszik ugyanis szerinte, mikint a' X-ik században gyakori erős éjszakifények és zivatarok uralkodának ott, nem úgy mint jelennen; hideg is dermesztőbb vala Fraehn állításához képest a' mostaninál. Különösen értesít erről Abu Hamid Andaluzy, ki nek ott létében nyáron által is hó boritá Bulgariát Ibn Batutu vallomásakint onnan Jugriaba ebektől vont szánakon lehetett utazni, melly szokás most csak éjszaki Szibiriában divatos. A' buza, árpa- és köles mindazáltal megtermett, sőt almafa is tenyészék; ámbár éretlen gyümölcsöt hozó. A' nyirfa leve (nyirviz) ital gyanánt szolgált, mint most is honunk' némi vidékein. Kigyók' sokaságáról is tétetik említés.

Kormányrendszerük monarchiai vala; akkori uralkodójok *Almus*, *Silke'* fia, melly utóbbit Fraehn az arab szövet' hibájának állítván *Bazilko*-nak, a' *Baltuar-t Vlatavaz* fejedelmi címnek magyarázza, szláv nyelvet törekedvén sajátjukká tenni; de e' részben az alább bizonyítandóknál fogva vele egyet nem érthetünk. Az izlamban megerősödékor' *Dzsafarral* cserítették föl az *Almus* név. Látunk a' király mellett másokatis király vagy herczeg (melik) címmel jelölni, amannak alája vetettek, kik kétségkívül tartományi helytartók nemzetségi főnökök, vagy szövetséges és meghódított népek' fejedelmek, 's vasallok valának. Több tartományok közt különösen a' basghurdokének a' bulgaroktól függését *Ibn-Haukal* és *Edrizi'* főnebb kiirt soraiból eléggé értettük, összehangzólag *Rubruquiséval*.

Rendezett nyilvános adót is tapasztalunk e' népnél, minden ház vagy jurt után egy marha bőrből állót. Talán az ugy nevezett bagaria bőr vala az, melly tulajdonkép tőlök veszi nevét 's eredetét, 's egész keleten most is *bulghary* vagy *bulghar* néven ismertetik; miből azonban távul sem lehet következtetni, mint Fraehn akarja, saját veretü pénzének nem létét. A' királynak hadi zsákmány - osztáléknál egyébhez joga nem vala; miből korlátolt hatalmát tanuljuk ismerni.

Udvari czerimoniák közt kitünőbbek im ezek: kíséret nélkül magánosan szokott kilovagolni a' király; kérelem-nyújtás alkalmával neje jobbjánál foglalt helyet. Udvari vendégség- 's lakoma idején a' király külön asztalnál ült, és akkoron hozaték külön asztal a' többinek egymásután, midőn az, egy szelet hust nyujta a' vendégnek. Ebéd után méhser osztogattaték; a' maradék ételt pedig mindenki magával vivé. Kaszvini az asztalt is elvittnek beszéli, de ez nem látszik hihetőnek.

A' gyilkos - tolvaj - és parázna tetteket legszigorubb törvények gátlák. És bármi nagy gonddal őrizék a' női szemérmet; asszonyaik' szabadsága az akkori népekéhez képest mégis szembetünő.

Ibn-Foszlan szerint 922-ben viteték Bulgariába az izlam, de kétségénkívül már azelőtt régebben ismeretes és kelendő vala, az imádságok' rendéről irott soraiból is kitetszőleg. Az ünnepélyes forma szerinti befogadást kell tehát akkorra érteni. Abu Hamud Andaluzi, mint Kaszvini- és Aaschik Mohammednál feljegyezteték, regényes alakba öntve adja a' bevitel esetét.

Szerinte a' bulgarok' egyik királyának neje (Kazvini előadása' nyomán a' király is) veszedelmes és további élet' reménye nélküli betegségbe esvén, némi muhammedán ajtatos személy, ki akkor véleflenül Bulgharba me-ne, bizonyossá tévé őt élete' megtartásáról, ha vallását fölvenné. Lekötelezé arra magát a' beteg király és miután fölgyógyula, fogadását betöltendő, fölvevé az igaz

hitet; mire az alattvalók egy része követé a' jó példát. E' szent életü zarándok' neve Béla (vagy Bala) levén, irántai tiszteletből megtartá azt a' nemzet is; mellyről a' város Bular- vagy Bulgarnak hivatik. Minő vallást követték a' muhammedánra térés előtt? Ibn-Foszlán nem érinti, 's más keleti írókban sem találtatik világosság; a' tűzimadás vagyis zorvaszteri szertartásnak azonban a' török fajú népeknél kelendőségéről nyomos' tanúságokra akadni. Edrizi írja a' török népekről, kik közé a' ghoszokat (uzokat) és bulgarokat is számítja; hogy nagy részben tűzimádók. ¹⁾ Innen lehet megfejtteni azon babonás előítéletet, melly szerint a' villámtól meggyújtott házoltását vétkesnek tarták. Niebuhr beszéli a' parzokról, hogy a' tűziránti nagy tiszteletből azt el nem fuják, nehogy lehelletökkel bemocskolnák; sőt, habár házuk megis égne, vízzel nem oltanák ²⁾. Nemde a' magyarokat törököknek és vallásukra tűzimádóknak bizonyítja Abulfeda ³⁾. Isztahry és Ibn Haukal keresztyéneket is helyeznek a' muhammedán bulgarok közé; melly vallás hihetőleg kazar rokonaiktól szivárgott hozzájuk, kiknél az egyházi történetek bizonyítatásánál fogva már korábbi időkben lábrahapott a' keresztyénhit ⁴⁾. De hiszen magában Bulgarban is laktak kazarok, mint már fönebb érintve van.

Két rendbeli szokást mint valóban csudálatost, olvasunk e' népnél divathan voltnak; egyik, miszerint utazás közben nem vizellének fegyverök letétele nélkül; az

¹⁾ „Presque tous ces peuples, sont idolatres et adorateurs du feu.“ Édrizi, l. c. pag. 351.

²⁾ Niebuhr's Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern. Kopenhagen, 1778. 4-to. II. Bd. S. 47.

³⁾ Tudománytár, 1842. II. lap. 82. köv.

⁴⁾ Az egyházi írók tanutétele szerint Cyrill a' IX-ik században sikerrel apostolkodék a' kazaroknál.

ellenkezön mivelőt pedig ruháitól megfoszták. Másik szerint az okos embereket fölakaszták. Ez utóbbit, mint már megjegyzők, a' bü-bájolóknak véltekre lehet józanúl és legillőbben magyarázni. Olly népről, mellynél a' miveltség' annyi nyomaira találni, 's mellynek simultságát Edrizi is a' görögökéhez közelítőnek mondá ¹⁾, illyes mit föltenni nem lehet.

Híres városok is léteztek Bulgariában; ezek között első rangu vala *Bulghar* ²⁾ máskép *Balatvár*, és ehhez közel *Suvar*. A' perzsa Tuszi négyet említ meg, t. i. *Basszu*, *Merha*, *Ernas* és *Tahasztu* nevűt; az orosz krónikákban mongol foglalás előtt: *Brachimow*, *Sabakula*, *Tschelmata*, *Aschli*, *Tugtschin*, *Bogard*, *Cchomol*, *Torotschest*, 'stb. említetnek; mikből szinte elég tanulságot vonhatunk miveltségi állapotukra. Méltán írték tehát Julianus magyar szerzetestől 1236-ban: „*Est vero magna Bulgaria regnum magnum et potens, opulentias habens civitates.*“ Az elsorolt nevek mindazáltal úgy látszik, nagy részben hibás leírással jelölve jutottak hozzánk; vagy maga a' nemzet által más néven hivatlak. Hogy nyári időben a' városokat elhagyva sátorok alatt mezőségen tanyáztak: azáltal földmivelő és baromtenyésztő iparos életmódjuk jellemeztetik.

Volt-e és minő írástudományi ismeretük az izlam' bevitele előtt? arról nem maradt fön értesítés: de hogy ennek fölvételével írás gyakorlat is keletkezett, világos

¹⁾ „Les Boulghars forment une peuplade nombreuse, dont la civilisation approche de la civilisation des Grecs.“ Edrizi. l. c. pag. 402. — Ezt nem a' dunaiakról írja.

²⁾ Bulghar város' eredetéről viszontagságairól különösen értekezett Fraehn. L. Fundgruben des Orients. V. Bd. S. 205.

A' város némi romjainak rajzát adá Erdmann, Geographische Ephemeriden. VII. Bd. és: Reisen im Innern Ruszland. Leipzig, 1825. 8-o. II. Th. I. Heft.

a' bagdadi követség' előadásából, melynek nyomán nemcsak levelezéseik, hanem magának Almus királynak, ki a' khalifa és vezér' leveleit elolvasá, írás tudása és jártossága kétségtelen. A' muhammedán vallás' közönségessé tétele után természetesen arab írás- és tudomány' szelleme lengé át Bulgariát, minélfogva mindazon emlékek, melyek az idő vasfogától menten hozzánk jutottak, nem saját nyelvüket előállító, hanem arab literatúrát gazdagító maradványok. Így, a' X-ik században veretett és Fraehn által a' tudós világ' ismeretére hozott három darab pénzek, arab iratot viselnek ¹⁾. A' mongol idők előtt (1236.) egy századdal, az 1130-ik év körül élt némi Jakub ben Noman nevű, bulgari bíró (kadhi) cím alatt is ismeretes tudósról emlékeznek az arab írók, ki szerintök Bulgar' történeteit írásba foglalá: de ennek munkája eddig elő napfényre nem jöve; 's nem is hihető hogy más, mint arab nyelven készítette volna könyvét; mire egyébiránt vagycsak maga az araboknál fönmaradt róla emlék elegendő bizonyság.

Ruháztukban is mutatkozáék a' jólét és miveltség' nyoma. Almus király' udvari szabója bagdadi születésű volt. E' város keleten egykor épazon szerepet játszá a' fényűzésben, mit ma nyugoton Párizs. A' királyiszek' görög szövetű takarói miegyéb jólét- és fényűzés' jelenségínél? A' nép viselete egyébiránt a' kazarokéhoz hasonló hosszú dolmányból (*kurtak*) állott. Isztakhry és Ibn Haukal' bizonyításához képest fejökön kalpagot (*kulenszuve*) viselének. Láboakat nem bocskor, mint a' többi népekét, hanem csizma védé, mint az orosz történetkönyvek emlékeznek 985-ben Wladimir alatt, ki csudálkozék a' bulgar foglyok' e' diszes viseletén. Ebbeli jólétüket bizonyára nem másnak, mint kereskedelmi szor-

¹⁾ Mémoires de l' Academie Imp. des Scien. de St. Pétersbourg, VI. Sér. Tom. I. pag. 181.

galmuknak köszönék, melyet a' déli tartományokkal úgy, valamint a' messzib éjszakra, jelesen az oroszokkal, vizu népekkel, jugrikkal, kazarokkal, Kharizmiával és Khorazánnal, nem különben a' kaspiumi tenger' déli részein fekvő tartományokkal nagy gonddal üzének, — kivitt áru czikkeik főleg méz-, viasz-, mammutcsont-, prémes és készített-, vagy bagariabórból állván.

Eziüst pénz' használatára is találunk Almus király alatt. Valljon saját veretük voltak-e azok, vagy a' khalifáké? bizonytalan; annyi azonban való; hogy a' X-ik század' második felében már voltak saját pénzeik, miután Fraehn három darabot mutata elő 950 és 976-ik évből *Jalib* - és *Mumin* nevű fejedelmektől Bulgharban és Suvarban veretteket ¹⁾). Azon népség, melly a' pénz hasznos voltát megismerve, a' polgári élet' szükségeinek fődözéseül nemcsak idegen pénzt teszen forgalomba, hanem veretést is gyakorolja: bizonyára nem alacson fokon áll a' miveltségnek. Méltán következtetjük vagycsak e' rendszerből a' bulgaroknak polgárisodásban sokkal magasb fokon állását éjszak' akkori egyéb népeinél, kik vagy soha, vagy jóval később verettek pénzeket, mint

¹⁾ Mémoires de l' Académie l. c. pag. 171. Hogy e' Petervárott őriztetett három pénzen kívül számosabbak is verettek a' bulgarok által a' IX- és X-ik században az arab pénzek' hasonmásául, hitelesen állítja Fraehn így írván. „Kaum einem Zweifel unterliegen kann, dass die vielen, in ihren Inschriften über allen Glauben veranstellten und offenbar eine fremde und ungeübte Hand verrathenden Samaniden-Münzen, welche man so häufig mitten unter andern regebrechten Samaniden antrifft, Erzeugnisse der Industrie der *Wolga-Bulgharen* des 9-ten und 10-ten Jahrhunderts sind und bestimmt waren, in dem Handelsverkehr, in welchem diese damals mit der Bucharei standen, zu dienen.“ Fraehn's Über die Tatarischen Münzen der Russen. s. l. et a. s. 28.

például az oroszok, kazarok (kúnok), besenyők burtaszok 'stb. Kétségkívül az arab befolyás által ösztönöztek illy nyerekeny működésre. Térítöik más részről, muszulman szokásnálfogva, a' hódoló tiszteletet, mellyel a' khalifák iránt viseltetének, csak azáltal hívék és hiteték el tökéletes foganatunak, ha adománnyal párosítatik, minek legillőbb eszközlője, 's természetes képviselője a' pénz vala. Hát a' messzi földre üzött kereskedés nem tevé- e szükségessé saját pénz' létrehozását? A' nép ugyan nem adozék Ibn Foszlán szerint pénzben, de azért nem lehet e' rendszerből még akkoron pénzveretés nem divatozását következtetni, valamint pénzbeli adózás sem föltételezi minden illy népségnél pénzveretés kezelését. Hogy több bulgar királyok' pénzei nem tűntek ekkor elő, azzal kevesbé bizonyítatik lehetetlenségök.

Eledelőkül főleg kása és lóhús szolgált; olaj helyett halzsirral éltek. Méhseren kívül a' nyírvíz kedves italuk vala.

Bulgárország a' mongolok által 1236-ban meghódítván, királysága elenyészett a' földszinéről; maga a' nemzet mongol járom alatt görbédten, hajdani nyelvét veszttve, török-tatár nyelvü néppé fajult annélkül, hogy eredeti nyelvének legkisebb maradványit hagyta volna Volga martjainál. Illy roppant változás következtében, méltán legérdekeseb kérdésnek tekintheti a' történet-vizsgáló: *valljon mellyik népfajhoz tartoztak 's minő nyelvűek voltak a' bulgarok?*

E' némellyek által szláv, másoktól török-tatár, ismét másoktól keleti finn vagy urali (ugor) ágazatunak, azonban kellő bizonyítás hiányával hirdetett népséget Fraehn némi hozzávetésekből keleti finn törzsökünek, de már az őskorban szláv és török-tatár elemekkel vegyültnek véli ¹⁾; állítását következő okokkal támogatván:

¹⁾ Hazánkfia, Engel Ker. a' nagy buvár, tatárfaju népség-

Ha a' bulgarok királyának, úgymond, régibb czíme valójában *Vlatavaz*, 's annak atyja neve *Vasilko*; a' méhser pedig *sindzsu*-nak (szütsovka) hivaték: ugy e' három bulgár szavakban szintannyi szláv rejlik. Továbbá, kalap levételi szokásuk, kása és méhser táplálékuk 's egyebek, hasonlóan szláv nemzetiségre vonatkoznak. Ibn Foszan és Jakut' tekintélye is hozzájárul mindezekhez, kik a' bulgar és szláv, nevezettel föl váltva, megkülönböztetés nélkül élnek, épen ugy, mint a' dunai bulgarokénál, kik Simon király alatt a' X-ik század' elein Konstantinapol ellen hadba menének, Abul Faradzs hasonlóképp majd szláv-majd bulgar nevet használ. Szlavizmus-sal ellenkezik azonban a' tisztelethely' baloldalóni léte; a' perzsa szokáskint térden guggolás; a' tolvajság' és fajtalanság' büntetés módja; a' babonás vélemények, kivált az ebek' vonyításából és villám' beütéséből húzot-tak; valamint a' királynak *Almus* neve, melly tisztán magyart árul el, és az ugor (urali vagy keleti finn) atyafiságra mutat, talán, a' szlávokéhoz sorozott többi részletes tulajdonokkal egyetemben. Világosan finn származásra utasítanak Isztakhry és Ibn Haukal is, midőn mondják, hogy a' bulgarok' *nyelve hasonló a' kazarokéhoz*. Az utóbbi legvalóbbáshoz keleti finn dialectusu vala, legalább olyat bizonyít többekközt a' kazarok' egykori várának *Szarkel* neve, mellynek jelentését a' csuvaszok' korcs nyelvében föltaláljuk; *sore-kil* fehér házat jelentvén. A' dunai régi bulgároknál divatozott nevek és czímek is merő törökök, mint a' *khau*- és *terkhan* czím; *Tekin* (vitéz) *Organas* azaz Urkhan, *Toktus* azaz Toktu, *Bajanus* azaz Bajan tulajdon nevek. Az *Umarus* azaz Omar, tulajdonképp arab, valamint az *Asparuch*, perzsa. Illyenek továbbá az *Aidar*- és *Irkhan* ősi bulgar khá-

nek hívé a' bulgarokat. L. Allgemeine Welthistorie Halle, 1797. 49. Th. S. 251. ff.

nok' nevei, 'stb. Idejárúl a' bulgarok' Volga és Kama melletti, még a' mongol hódítás előtt főnvolt városaiknak az orosz krónikákban, ámbár elferdítve előállított török hangzatu nevei, mint: *Brüchimow*, *Sabakula*, *Tschelmata*, *Aschli* 'stb. Illy előzmények után következően nyilatkozik:

„Érthetőleg foly ebből, mikint már a' koraidőben olly kevesbé vala tiszta szláv, mint tiszta finn vagy török népfaj: hanem mind e' háromnak vegyülete. Legvalóbbszinükép a' nagy finn törzsökhöz tartozott eredetileg, de időjárával a' szláv és török népektől tetemes keveredést szenvedé; végre a' bulgarok Volgánál majd egészen törökökké lettek, míg az ő rokonaik a' Dunánál szlávokká változtak által ¹⁾.“

E' vizsgálódási eredményt megerősítettnek vallja Fraehn, maguk a' bulgarok által, a' X-ik században nemzetségek' minősége fölött nyilvánított bizonyítással. Damaszkzi Semszed-din muhammedán arabiró jegyzé föl a' pétervári academia' kézirati közt lévő cosmographiai „Nochbet-ed-der“ című munkájában, miként e' nép' kebléből az izlámra térés után nem sokára némi zarándok sereg bucsujárás közben Bagdádön utazván keresztül, megkérdeztetett: valljon minő népséghez tartoznának, és minemű nemzet legyen a' bulgaroké? Adott válaszuk ekkép hangzék: „*Bulgharok vagyunk; a' bulgharok pedig egy nép, melly török és szláv keverékből áll*“ ¹⁾. Ehhez pótoltt világosítása Fraehnnek odajárúl, hogy a' „török“ nevezeti kitétel nemcsak a' tulajdonképi törökök, hanem a' keleti finn népekről is érthető; mert,

¹⁾ Di ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga Bulgaren aus Ibn-Foszan's Reiseberichte S. 23.

²⁾ Rövidebben: „Török- és szláv népkverék“ Tulajdonkép: „Egy nép, melly törökök szlávok között született.“ Igy glossál maga Fraehn, idézett könyve 24. lap. 52) jegyzet alatt.

ugymond, megmutattatott az újabb időkben, miként e' nevezet az araboknál egykor olly bizonytalan és tág jelentésű vala, mint a' régi görög és római íróknál a' scythá; és az arabok' *Türkesztánja* magában foglalja éjszaki Ázsiát és a' kaspiumi- meg Fekete tengertől éjszakra fekvő tartományokat; a' török nevezet továbbá népfajok' különbsége nélkül az ott élő népségek' összes jelentésére használták; ugyanazért, az oroszok, kazarok, burtaszok, 's más nem törökfajú népek is ekként hivattak általuk, épen ugy, mint a' besenyő meg kún valóságos török származásu népek.

Érthetjük ezekből, mi vastag homály borítja a' bulgar nemzet' régi nyelvét; minő gyenge hozzávetésekkel támogathatják a' buvárkodó tudósok a' szláv, ugy török vérség körüli állításokat, 's mi határozatlanságban tűnik el a' keleti finn vérség' eszméje? Miután a' muhammedán írósereg' jegyzetei nem nyújtanak elég világot a' kétség' eloszlatására: alig remélhetjük bár melly oldalról a' kérdés' kielégítő felelet általi eldöntését. Valóban, siker nélkül fáradoza mindeddig a' pétervári academia' tölünk is forró tiszteletet érdemlő tudós tagja az ősz Fraehn Keresztely Márton; mert, ugy látszik, a' gondviselés magyarnak hagyá fűn a' kérdés' kivívását, miután legrégebb nemzeti krónikáinkban, okleveleinkben és törvényeinkben vannak elhintve e' népség' hajdani minő voltát közelebbről fölvilágosító adatok.

Fraehn, okoskodása' egyik gyámokát a' „Vlatavaz“ czimből vonván, vizsga szemekkel szükség megtekintenünk, mit tart az eredeti szöveg. Egyik helyen, mellyet ő ekkép fordít: *Von dem Könige der Slaven, dem Blatawar (Vlatavaz) Almus, Sohne Schlik's (Vasilko's), war ein Schreiben an den Emir der Gläubigen Muktedir-billah eingegangen* stb. (S. 40.), mind a' pétervári, mind az oxfordi kézirat szerint: *المن بن سلكي بطوار* áll; betűről-betűre „Almsz bn slki bltvar mlk“ az-az *Almus ben selki balatvar melek*: az oxfordi codex

azonban المش azaz: *Almus* kitételt visel المس *Almusz* helyett. Mihez képest következő szószerinti értelem jö ki: „*Selki fia Almus Balatvár' királya.*“ — Ismét, alantabb, hol Fraehn így fordít: „*Gott, segne den König, den Vlatavaz, den König von Bulgharien!*“ mind a' két codexben így van: الملك بلطور ملك بلغار, betürölbetüre: „*Almlk Bltvr mlk Blghar*“ azaz: „*Almelek Balatvar melek Bulghar*“ illy értelmet adó: „*Balatvár' királya Bulgharia' királya.*“ — Mi legyen a' Balatvár? megtanít arra bennünket a' nagy hírű orientalista báró Hammer ¹⁾ Neili török író' ime soraiból: „*Itil Balath nam kalaaja oghrar ki ana Bulghar derler.*“ ekkép fordítván: „*Itil geht nach Balat, auch Bulghar genannt.*“ és Bulimerre magyarázza, melynek romjain a' mai *Bilerszk* város fekszik. Félrevetve Fraehn' erőtetett értelmezésü Blatavaz-át, bizton állíthatjuk, hogy az eredeti szövegben foglalt Balatvár nem egyéb, mint maguk a' bulgaroknál divatos nemzeti neve volt a' királyok' székhelyének, miről az, keleti szokáskint „*Balati királynak*“ czimezteték. A' *Bala*, *Balát*, *Balata* vagy *Balota*, *Balath* 'stb. hasonló helynevek szerte kelendők a' haza határi közt, jelesen Abauj, Borsod, Pozson, Somogy- és Torontál vármegyékben, meg Kiskúnságban. Hevesvármegye' tiszamelléki részén, az izmaeliták' egykori fészkeben lévő Török sz. Miklós a' török idők előtt *Bala-sz. - Miklós* nevet viselt ²⁾. Ki kételkedik ezekután e' név' Volga mellékről származásán? A' vár függellék,

¹⁾ Hammer, Geschichte der gold. Horde S. 12.

²⁾ „*Archi-Diaconatus de Kemei, quem 10. Tibisco adsitis Parochiis: Abád, Bala-sz. - Miklós, nunc Török-sz. - Miklós, Tisza-Beő, Ders, Fegyvernek, Gyanda, Roff, Sz. Imre, Szöllös, Szajol, circumscriptum fuisse eruitur e Registro Decimarum Papalium sexennali ab anno 1232—1337, in Archivo Dioecetano existente.*“ Schematismus V. Cleri Dioec. Agriensis ad A. 1838. Agriae, 8-o pag. 13.

melly egy másik, *Suvar* nevű bulgar városában, hol a' Fraehn fölfüldözte bulgar pénzek verettek, szinte mutatkozik, valóságos magyar szó. Ugy látszik azonban, hogy mind *Balatvár*, mind *Suvár* a' bulgarok által saját nyelvükön használt nevei a' két városnak, minthogy ilyenek az orosz és arab íróknál elő nem fordulnak. *Almus* király' neve, Fraehn' észrevétele szerint is tiszta magyart árul el. A' *Kalensuve*, Isztakhri és Ibn Haukál' bizonyításánál fogva fejüket befedő kalap' neve sem egyéb a' magyar *kalap-süveg*-nél, minek jelölésére honosink annyiféle változattal élnek; ilyen a' csákó, csalma, kalap, kalpag, kucsma, sapka, sipka, süveg 'stb. A' kása étel- és méhser italból ugy a' kalaplevétel- és más apróságokból huzott gyámokok magyar vérséget szintazonkép bizonyítanak, mint szlávot. Lóhús evésök, miről Fraehn halgat, merőben amazért harczol. Nyugot' íróin kívül honi krónikáinkban, jelesen II. Béla névtejegyzőjénél nyomós tanuságokra találhatni a' pogány magyarok' lóhús evését bizonyítókra ¹⁾. Julianus barát is olly eledelre talált Volga mellékin nagy magyarországi véreinknél 1236-ban.

Semszed-dinből fölhozott erősíték magában elenyészik, ha a' szavak' már jegyzetileg fölmutatott, ketés értelmét megfontoljuk. Kevesbé nyelvre, (miről benne szó sincs), hanem inkább lakhelyzetre vonatkozik. Szerinte a' szláv és török nép közöttinek; azaz lakónak, és így épen nem azokéból kevert nyelvűnek vallák nemzetüket a' bulgar zarándokok. A' szláv és török keverék' értelme egyébiránt oda is magyarázható, miként a' zarándokok' honát szlávokkal vegyes török eredetű bulgarok közösen lakták. És ezen értelmezés leghelyesbnek látszik, minthogy a' historia:egyszájjal török faju nép-

¹⁾ „Occiso equo pingulissimo, magnum aldamas fecerunt.“
Anonymi Belae regis notarii de gestis Hungarorum Liber. Viennae, 1827. 8-o cap. 16. pag. 115.

nek vallja a' bulgarokat. Másrésről, hebizonyított thesisünknel fogva 969-ben eltávolítván jobbadán a' bulgarok és kazarak Bulgariából, a' győzelmes orosz-szlávok uralmi befolyása alatt szláv ajku szállítványok lépék el a' tartományt; mihez képest a' X-ik század' végével nem ugyanott, hanem inkább Magyarhonban keresendők a' valódi bulgarok. Ismételjük tehát, hogy a' Volgánál maradottakra vonatkozó bármilly emlékekből nehéz, sőt lehetetlen meghatározni a' bulgar nyelv' minőségét; mire nézve Fraehn' előszámított védokai nem bírnak hihetőséget közelítő nyomósággal a' verségi kérdés' eldöntésénél; jelesen, a' kazarak' egykori *Szarkel* nevü, Donecz vizénél feküdt városának a' csavaszok' korcsnyelvében föltaláltató *Sore-kil* (fehérház) hasonló szóból vont magyarázata 's ebből a' bulgarok' keleti finn vérségét bizonyítani törekvő következtetése történeti alap nélküli, egyszerűs mind szószármaztatási botlás. Szarkel várnak, melyet a' kazarak' kérésére Theophilus gör. császár Konstantinápolból küldött építészek által téglából rakatott, 's minek neve - meg holfektéről a' történet-búvárok annyiféle értekezéseket irtak, — igazi értelme és jelentése nem más, mint a' kazar (kún) nyelvvel rokon magyarból fejthető meg. Constantinus Perphyrogenneta szerint ezen vár' neve — *Σαρκελ* — kazar nyelven fehérhelyet vagy szállást (album hospitium, *ἀσπερον οσπιτιον*) jelentett; nyelvünkön is épen azt értelmezi. Él ugyanis a' *szürke* és *szürkület* szó, a' fehérszínnek kevés barnávali vegyületét jelentő. Így mondjuk: szürke ló, szürke posztó, szürke barát. Szürkület, a' setét éjnek hajnalhasadás előtti fehéredő színét jelöli, tehát a' fehér és fekete szín közöttit képezi, mi tulajdonkép a' téglából épült várra legsajátlagosban illik, inkább mint a' fehér nevezet, mellyel tulajdonkép a' mészkőből épített várak billegettetek. E' szó' kiejtése dialectusi különbség szerint változván, palóczos szójárásban: *szörke*, *szerke*, kitételrel is hallható, valamint kelendők a' hasonló hangváltozatok

ime' szavaknál: cserény, csiriny; gém, gim; kavics, kövecs; kémény, kiminy; récze, rucza; rih, rüh; saj-tó, sutú; ser, sör; széksó, sziksó; 'tik, tyúk; tő, tü; 'stb. A' *szőke* szó is nem egyéb a' szürke' változatánál. Már a' név' másik tagát, a' *hely* szót mi illeti: szél-tiben divatozik ez a' vár-, város-, falu- és telep' értelmezésére, 's a' *helység* név is ebből vevé eredetét. Ekkint neveztetnek: Csötörtökhely, Keszthely, Szerdahely, Szombathely, Ujhely, Vágujhely, Vásárhely, Vég-hely. Szarkel-nek az orosz krónikákban fönmaradt neve *Belaja Vesha*; mellynél a' „vesha“ hely szavunkkal szinte megegyezőleg, általában tanyát; szállást és helységet, nem pedig várat jelent szlávul; de Bělgorod vagy Bielogrod is későbbi neve Szarkelnek. Világos tehát, hogy nyelvjárási változat és görög írás szerint Szürke helyből keletkezek a' Szark-el, azaz Szerkehel.

Már honi izmaelitáink' állapota- 's itten kifejlett viszonyaik' vizsgálatára térünk át. Föltünő legelőbb is terjedelmes népességök. A' Takson vezér' idejében három fönök' kalauzolása mellet beköltözöttek' sokaságát a' pesti várban és' annak megyei földére letelepült két három résznyi népség, eléggé gyanítatja velünk. Határozottabb számba vehetni már ezeknek a' következő századokban itt élő maradékait. Mellőzve, hogy Kálmán kir. törvényei izmaelita falvakat emlegetnek, III. Honorius pápa 1221-iki levelében pedig magyarországi szercesenek' sokaságáról nyilván és világosan szól: II. Geyza kir. idétt számszerint 500. fegyveres izmaelita vagy szercesen küldeték Fridrik császár segedelmére a' majlandiak ellen. Tegyük föl itt, hogy e' kis hadseregben jelen volt egész fele része mindannak, mennyit a' honi izmaeliták rendszerint sikra kiállítani tartoztak; minden századik főt számítván fegyver viselővé, azaz, tiz családból egy személyt, még is könnyen 10,000. családra, és így 100,000 lélekre tétethetik összes számuk. Megfelel ezen öszvegnek Jakut tudósítása, ki szerint

30., majd mind városnak beillő faluban laktak a' magyarországi muhammedánok. Már, ha ennek nyomán indulva, mindenik falut 400. családból állónak vesszük is, családjára általában az iménti alapszám szerint tíz lelket számítván, 120,000-re üt az egész; mellyet kike-rekítvén ismét 100,000 számnál állapodhatunk meg, De, áldozzuk föl a' bizonytalanság miatt ennek negyed-résztét, mégis 78,000 marad a' leghihetőbben, a' bizonyára nem megvetendő szám, ha azon szellemi erőt nyomatékkul vesszük, mellyet e' népség kereskedelmi szorgalma és gazdasága által három századon keresztül kifejtett. Legalább is ennyi számra terjedőnek mulhatlanúl kellett lennie olly népségnek, mellynek kártékony-ságától lakhelyeik' fallal kerítése esetében a' magyar ki-rály tarthatott, mint is a' halebi tanulók beszédiből érthetőleg kitünik. Valljon csekély volt-e a' magyarországi muhammedánok' száma, kiknek főnlétökről jóllehet már hanyatlásuk' korában, még a' hamati fejdelem Abul-feda is tudomást vön? — Támogatja tömérdek népes-ségök iránti hiedelmünket Cinnamus János, I. Geyza korában (ur. 1074—1077.) történt 'dolgokat saját tapasztalása után följegyzette görög író, midőn ezeket beszéli a' dalmátokkali háboruról, izmaelitáinkra czélozva: „*Haud igitur longe processerant, cum Romani quidam speculatores reversi ad Imperatorem vacillante lingua, metuque pallidi, nunciarunt, innumerum in adversa ripa fluminis, instructa acie, stare exercitum; neque illum tantum in indigenis, sed immensum etiam alium ex auxiliaribus copiis conflatum, praesertim Hungaricis equitibus, et qui apud illos diversae sunt religionis Chalisii. Hungaris quippe Christianam amplexis, isti Mosaicis legibus, usque non omnino geminis etiamnum vivunt. Hos igitur, ut et Paczinacas, Dalmatis adiunctos esse referebant.*“ Aláb Andronicus Ducasról írja Zeugma ostromáróli szoltában: „*Inde itaque digressus Princeps, aliud castellum extruxit, quod Hungaris plu-*

rimis, quos Sirmio transtulerat, habitandum concessit. Chalisii vulgo ab ipsis appellantur, suntque diversae, ut supra memoratum est, religionis, et easdem ac Persae opiniones habent.“¹⁾ Magyarázat nélkül értheti mindenki, hogy a' magyar izmaelitáról foly itt a' beszéd, kiknek a' hadseregben jelentékeny számukat Cinnamus eléggé kiemeli, a' Szerémségből, hol még Imre kir. 1196-iki okleveléből érthetőleg, Eszék körül laktak, — átvitteknek, egy erőség' megnépesítésére alkalmazásukat továbbá hitelesen bizonyítván. Honi krónikáink is hirdetik e' környék' izmaelitait szerezsen név alatt. A' bécsi képes krónikában iratik Nándor fehérvárnak a' magyarok által Salamon kir. alatti (1063 — 1074.) ostromáról: „*Obsederunt itaque civitatem (Albam Bulgaricam), duobus mensibus, intra quos saepius congressi sunt cum Saracenis, de civitate egredientibus; et ex eis alios occiderunt, alios autem fugaverunt. Post haec, tres Saraceni fortissimi et audacissimi, de urbe prosiliunt, jaculis, lanceis, et sagittis, duram plagam Hungaris proponentes.*“²⁾ Kétszenül ezen, aldunai vidékeken élt izmaelita maradványokat érdeklő Libertus cameracumi püspök' XII-ik század elein élt névtelen biographusának következő sora: „*Praeteregressus Romanorum fines limitaneos, ingreditur solitudines soltuosas; quas Deserta Bulgariae nominant, quasque latrunculi Scythicae gentis inhabitant. Hi gentes — nullius haeresis nominata secta, nullius religionis divino cultu tenentur; tamen sicut ex eorum interceptis vidimus, more Saracenorum circumcidun-*

¹⁾ Cinnami, *Historiarum Libri Sex. Venetis*, 1729. fol. Lib. III. pag. 48. Lib. V. pag. 112.

²⁾ Turóczi, *Chron. Hungar. P. II. cap. 50. Schwandtneri, Scriptores rerum Hungaricarum. Lipsiae*, 1716. fol. Tom. I. pag.

tur.“ ¹⁾ Ezekkel azonban, mint szoros értelemben nem belföldiekkel, az izmaeliták' számát tetézni távul sem akarván, iménti számolásunknál maradunk.

Cinnamus' előadásából egy újabb nevezete tűnik föl az izmaelitáknak a' *chalisiusokban*, és pedig, saját szavai szerint a' többi magyaroktól hivatnak így; miből méltán következtetjük, hogy olly nemzeti név vala ez, melyet még a' Volga körül viselének a' bulgarok, és e' következtetést a' történeti emlékek igazolják. Nesztor tesszen tanuságot, miként a' kaspiumi tenger az ott lakó néptől *chwalisi tengernek* (Chvalimskoje More) kivaték. Szintolly nevet használnak e' tenger jelölésére a' georgiaiak ²⁾. A' bulgarok ugyanis, kik ha nem a' Volgától nyerék nevöket, bizonyára a' folyónak adaték róluk illy név, a' Volga' keleti partját Szura vizének ebbe folyásától a' kaspiumi tengerig lakván, helyeikhöz képest a' volgamelletiek *volgai*, a' Kama mellékiek *kamai*- a' kaspium tengerig elterjedők *chwalisi* mellék néven hivatnak. Ezen nevek, miknek ketteje szorosan lakhelyzeti, ujjal mutatnak izmaelitáink' régi hazájára; mert elhozák magukkal, és föltartá honunkban a' nyírségi izmaelita ivadék. Nesztor szlávnyelvű krónikás az éjszaki népek' táblájában mondja: *Jafet részin ülnek az oroszok, csudok. Mera minden nemzetei, Muroma, veszek, mordva, túl a' volgai csudok* (zavolok), *permek, pecsora, jama, ugrik, litvanok, zemgalok, korsok, letgalok, libek.*“ ³⁾. A' *za-volokiak* alatt a' volgán túliakra czélzását

¹⁾ D' Archery, Spicilegium. Parisiis, 1723. fol. Tom. II. pag. 145, 146.

²⁾ Nouveau Journal. Asiatique. 1830. T. VI. pag. 307.

³⁾ „Im Jafetischen Anteil sitzen auch (Russen), Tschuden, und alle die Völckerschaften Meria, Muroma, Wesz, Mordwa, Tschuden jenseits des Woloks (az eredetiben zavolotszkaja Cziud'), Perm, Petschera, Jam,

maguk az orosz tudósok magyarázzák, 's épazon nemzetet hiszik benne foglaltatni, melly Volgán túl lakott, mint a' bulgarok, a' vizközi *Volok*-ra (Transitus siccus) értelmezést nem helyeselvén. A' szláv nyelvben *za* szócska túlit, túlátit régi szóláskint *előt*, *elvé*-t jelent, 's a' lakhelyzeteknél kelendő, p. o. *Za-goria*, *Za-porog* ' stb. mint magyarban: Erdőelő, Havaselő. Nem megfeythetetlen azért, miket Ben-Gorion zsidó író ambár némi összezavarással beszél ilyen soraiban: *Thogarmæ sunt decem familie, scilicet Chozar, et Patzinac, et Alichanus, et Bulgari, et Rabgiga et Turcæ, et Buz, et Zabuch et Hungari, et Tilmats, Omnes illi in Aquilone degunt, et terras suas de nominibus suis appellarunt. Habitant autem ad fluvium Ethel, qui est Elutach. Tamen Hungari et Bulgari et Patzinacæ habitant ad magnum fluvium Danubium.*“¹⁾ Bochart a' Zabuch-ot Zavolch-ra magyarázván, Nesztor' előadását világosítva igazolja, minthogy a' Zavoloch, Zabolcs megyénk nevében; valamint a' za-kamai balgaroké Zakmár vagy Zatmár megyéjében élten él; de fönvan a' chwalisoké is Kalóban Zabolcsvármegye főhelyében. Tudnunk kell azonban, hogy e' két vármegye' és hely' nevei régibb okleveleinkben Zavolch es Zakmar néven is irvák Ugye bár főleg e' két megye részeit foglalja el az ugy nevezett *Nyírség*, hova az izmaeliták' sokaságának fészket hiteles emlékeink, jelesen a' váradi registrom helyezik. A' Zabolch vmegyében törzsökös n. kállói Kállai ág *Bolok* Simian nevü nemzetségből veszi származását. Nem kell-e méltán hinnünk, hogy a' Bolok vagy Bolog név itt is a'

Ugra, Littauer, Semgallier Kuren, Letgallier, Liven.“
Nestor, u. von Schlözer Göttingen, 1802. 8. I. Th.
S. 30.

¹⁾ Bochart, *Geographia Sacra*. Lugd. Batavorum. 1707.
fol. col. 199.

Volgán túli Volok-ból keletkezett? Így változtak népek' ajkain a' régi nevek. A' tatár mostis *Bulga*-nak hja Volgát. Ezek így lévén, nem szenved kétséget e' népség' chalisius nevének a' volgai tájakról ide általültetése. Jól ismerjük krónikáinkból a' hét vezerek' egyikének *Zobolch* vagy *Zobolsu* nevét, kit Béla névtelen jegyzője Eleud' fiának mond: de, ennek a' vármegye nevével összekötetésén kívül valljon nem lehetett-e szinte geographiai, mint az Eleud vagy Lebedias? Azt kérdezzük már ugyan mit jelenthet nyelvünkön, a' chalisius, ha igaz, miről Cinnamus kételkedni nem enged, hogy maguk a' magyarok hívák így pogány feleiket? E' részben sem hagynak el régiségeink. Sz. László főnebb kiírt törvényeiben áll: „*De negotiatoribus, quos appellant Ismahelitas.*“ Egybevetvén a' törvény'szavával Kálmán királynak a' zobori monostor' részére 1111-ik évben költ oklevelé' ime szavait: „*Institores autem Regii Fiscii, quos Hungarice Caliz vocant.*“ ¹⁾: kiviláglik az izmaelita és kaliz név' nem csak azon- egy néplefekezetre tartozása, hanem ez utóbbi magyarázatnál fogva „*institor*“ jelentése, melly a' negotiator-ral ugyanegy, 's nyelvünkben kalmár szóval tétetik ki. Honunkbeli számos helyek mint Kál, Kaláz, Káló, Kálocz, Káloz, Kálozd, úgy szinte Káld és Kálos föntartották a' Kalizok' nevét. Ugy látszik, a' *kaland* és *kalandozni* divatos szavainkban maradt meg e' név' igazi értelme és gyöke, mellyet hangváltozattal a' *kal* és *kel* gyökszó hoza elő, A' kalandczás kétségkívül járást- kelést jelent, 's illy értelemben alakult a' kaléz vagy kalész, mint a' haltól eredett a' halész vagy halász, kerttől a' kertész, 'stb. Mondjuk szinté hasonló értelemben, föl- *kel*, meg- *kel*, *kel*-és, *kel*-et, *kel*-endő: melly szavak mozgást, indulást, helyből menést, támadást szokásban forgást és

¹⁾ Tudományos Gyűjtemény, 1828, XII. 118. lap.

így rokoni eszmét fejeznek ki. A' török nyelv' dialectusai-ban is él a' *kal*-mak, *kel*-mek: jöni, jární ige, tehát hason értelmet kifejezőleg. És valóban, helyesen megfelel a' járó - kelő szó a' kereskedő — kalmár — értelminek, miután ezen életmód járással, keléssel, költözéssel, és kalandozással van és volt kivált hajdankorban, egybekötve. Mi valószínűbb tehát, mint az izmaelita bulgarok' chalizius mellék nevének eredetben e' szótól származása? A' *kalmár* nevezet is hihetőleg ugy alakult a' *kal* gyökből, mint: csaplár, kádár, kulcsár 'stb. a' csap, kád és kulcs szóktól. ¹⁾

Bularföldi izmaelitáink' ennyiféle nevének bővebb igazolásaúl méltó fölütünk az orosz Nesztor' krónikáját is. Az eredeti szöveg' egyik helyén 990-ik évre mondatik: „*Bolgari, ishe Ismailtane glagoljutsa, i Sratzini.*“ azaz: A' bolgarok, kik izmaeliták- és szerezseneknek is mondatnak; másik helyén áll: „*Moshet itti po Wolse w' Bolgari i Chwalisi*“ azaz: A' Volgán a' bolgarok- és

¹⁾ Nem csudálkozhatunk már ezek' egybevetése után az arabírók' előadásán; Jelesen, midőn Ibn-Haukal, a' kazar fejdelem alatt szolgáló azon muhammedán káleszokat, kik 912-ben a' Kaspium melléki izlamita népek között' rettentő pusztításokat elkövetette oroszokon véres bosszút álltak, nem kalészoknak (Chalesi) hanem kalarezoknak, azaz kalmareszoknak (Halarezl, Alarezi) nevezi. — Kantemir szerint Moldvában kalaraschy-nak (Calarassii de Tscharlgrad) hivatik azon ötven főből álló futár-csapat, mellynek tiszte időnkint Stanbulba jární (L. Sulzer, Geschichte des transalpinischen Daclens. Wien, 1782. 8-vo. III. B. S. 241.).

A' törökökkel közös *kalauz* (utmutató, vezető) szavunkis, melly az oláhoknál kolausznak mondatik hihetőbben a' főnebbi gyöktől, mint az oláh *cálea* (út) szótól ered; vagy tán ez is amannak sarjadéka. A' kalózik (tengeri rablók, és káldiak' (Chaldaeusok) nevével van-e és minő összeköttetésben a' kaléziké? azt a' szónyomozásban gyönyörködők' bővebb fejtegetésére bízzuk.

khwalizokhoz, útaztatni le.“¹⁾ Ime, mind a' három, t. i. izmaelita, szerecsen és kaléz ott is föltaalátató, és synonym gyanánt alkalmazott a' volgai bulgarokra! De ezeken kívül egy negyedik változatra is utal az orosz krónikás, ugyancsak 990-ik évnél „*Bessermenji*-nek“ nevezvén őket, melly szinte föntartatott nálunk a' hajdukerületi és biharmegyei *Böszörmény*-ben, vagyis a' nyírségi izmaeliták' egyik fészkeben.

Az izmaeliták' polgári állapotát 's keresztyén vál-lásu lakos társaik fölötti kedvező sorsát, — mellyről bővebb mutogatás nélkül az elsorolt oklevelek- és pá-pai bullákból elég ismeretet vonhatánk, könnyen meg-fejthetni az ő értelmi és vagyoni kitünésökből. Vallás ágazatait tanulandók, messzi keletre, az idétt hatalmas, és műveltségben nagy híű arabok közé, a' kalifák' fő-székhelyének környékére vezetettvén, nemcsak vallási tudományyal megrakodtan tértek vissza, hanem száraz-on és tengereni utazásaik által bő tapasztalást, meg nép-ismeretet, a' kereskedelem' kezelésére annyira szüksé-ges tulajdonokat gyűjtének halomra; így, könnyen tör-ténék, miként a' hani kereskedelem, meg más nyeremé-nyes közvállolat egyedül és kizárólag kezükre juta. Az arab főiskolákból hazatérőket akkori körülményekhez ké-pest méltán legtanultabbaknak tekinték hazafi társaik és a' fejdelem; minélfogva nem csuda, hogy a' kincstárnál nagy más közjövödelmek' kezelésénél, az arabok közt széltiben gyakorlott számvetés tudományhoz igen jól ér-tő illy egyének nyertek alkalmazást. Az árpádi királyok' első századában már némi korlátok közé szorítottak ugyan vallásukat illetőleg sz. László és Kálmán kir. tör-vényei által: de a' nyomban következők alatt, mint a' nemzet' rokonszenvének szakadatlan részesei, gyorsan emelkedének azon kitűnő hatalomra, mellyen őket II.

²⁾ Nesztor, I. P. 6. Conf. ed. Schözer. II. Th. S. 87. 92..

András korában találjuk. Ennek 1222-iki aranybullaja' egyik cikkében ellenök írányzott, a' kincstári, bányasó- és pénzügyi, meg közadói hivatalokból kizáró rendelet, valljon a' nemzet' kívánságából eredett-e, vagy merőben a' keresztyén vallás' érdekeiért buzgólkodó papság' akaratának vala kifolyása? meghatározni nem könnyű; annyi bizonyos, hogy már az előbbi 1221-ik évben III. Honorius pápa szorgalmazá Jolantha királynőt a' keresztyének' izmaeliták elleni védelmére. Akarmint törekedék a' pápák' sürgető kívánságának II. András és IV. Béla eleget tenni, nem kis munkába került az izmaelita sokaságot virágzó hatalmától megfosztani: mert azok' épségben és hántatlan hagyása föltételezé a' kincstár jövedelmeinek gyors és akadéktalan befolyását, mire huzamosb háboruktól környezett királyoknak mulhatlan szükségök vala. Ugylátszik, végre, azon többször megújított törvények, és IV. Béla' 1233. és ismételve 1234-ben adott esküje, minélfogva az izmaelitáknak országáboli kiűrtását igéré, hozta rájuk a' halálos csapást. Nem is találni többé ellenök Rómából emelkedett olly keserii szózatra. A' mongol pusztítás után 1262-ben IV. Urbán pápa inti IV. Bélát, már nem az érintett hivataloktól elmozdítás ügyében, melly tekintetből az előbbi levelek egyre roszalva tiltakoztak, hanem csak az olly hivatalosok mellé keresztyén egyének' alkalmazására. Ezzel már elnémulnának az izmaeliták elleni vádak és panaszkok, ha kún László kir. azokat a' kúnok és tatárokkal egyetemben különös pártfogásába véve, a' régibb féltékenységet is föl nem éleszti. Ennek erőszakos halála után azonban egyszerre megszakadt emlékeinkben az izmaeliták vagy szerecsenek neve; miből könnyűszerrel átláthatni, hogy távúl sem a' nép holt vagy költözött ki innen, hanem régi vallását elhagyva, az egész tömeg elvégre keresztyén hitre tért, és vallásjellemző neve helyett közös a' magyart vevé föl, kivévén egy részét, melly a' kúnok mellett saját ősi kiváltságaikban, mikint

azonnal látni fogjuk, megmaradván, a' következő XIV-ik század első negyedében tulajdon „jász“ nemzeti nevezet alatt tűnik föl. Ezen egyesülésnek eleven példáját mutatja Mise nádor, kiről írva van 1290-ben, miszerint izmaelita vallásról (olim saracenus) tért keresztyénre. Illy hatalmas, nagy tekintetű embert bizonyára a' többi is követé, habár nem rögtön és egyszerre. A' régi valás' ellenszegülés nélküli elhagyására mi is lehetett volna nagyobb ösztön, mint a' keresztyén magyarokkali egy nyelvűség?

Kun László kir. korából fönmaradt azon pápa levelek (Lásd az 1287, 1290 és 1291-ik év alatt), melyek e' királyt krónikáinkban világosan kúnnek nevezett népeli tilos társalgásáról vádolják, három népet állítanak mint kedvenczét együtt nevezve előnkbe, t. i. a' *tatárt*, *szerecsent* és *neugert*. Megmutattatott egy külön értekezésben, hogy e' három népség közül a' neugarok alatt egyenesen a' kúnok, a' tatárok alatt Pest' környékén amazokkal együttlakó tatár szállítványok értetnek ¹⁾; a' szerecsenek végre, mint már ottis érdekeltetett, nem lehettek egyebek a' *jász* néven ismert, maiglan hazánk' szívében fönlévő tősgyökeres magyar ajku népnél; és ezen állítást magukból az orosz kronikákból is eléggé megbizonyíthatni; valamint azon körülmény, hogy már az 1291-ik évnél később költ pápai levelekben nem szerecsenek', hanem philisteusok' azaz jászok' neve soroltatik el a' kúnok - vagy neugerek - és tatárokéval együtt, kétségen fölül emeli állításunkat. IX. Bonifacius pápa' 1339-iki levelében ugyanis olvasható: „*Magna multitudo Cumanorum, Philistaeorum, Tartarorum — — ad Regnum Hungariae discenderant.*“ ²⁾.

¹⁾ Tudománytár, 1842. III. 162—178. IV. 209—238.

²⁾ Vaddingi, Annales Minorum. Tom. IX. pag. 153.

A' bulgaroknak Ibn Haukalból főnebb előterjesztett azon veszedelme, melyet a' hedzsra 358-ik évében, vagyis 969-ikben az oroszok Bulgaria' elfoglalásával okozának, mint megjegyzénk, az orosz krónikák, jelesen Nesztor által bulgarok' kijelentésével említve nincs, hanem általában a' Volga - Oka- és Vaetka melléki népek ellen irányzott hadviselést, és a' kazarok-meg vaeti-csek' adó alá vettetését sorolja el, idővetési csekély különбözés mellett, t. i. 965-ikre tűzve a' győzelmet: hozzá teszi azonban, hogy a' kaszogok- és *jasszok*-ig nyomúlván, mindenütt győzelmet arata Szvaetoszláv' táborára ¹⁾. Ha az arab írók' kazarokat és bulgarokat tárgyazó tanutételeit Nesztornak bulgarok' elhalgatásávali kaszogok és *jasszok* emlegetését egybevetve a' bulgar és jász nemzetet azonosítjuk, nem teszünk egyebet, mint a' későbbi írók' nyomán a' többféle nevekben foglalt népség' ugyanazon egyvoltát kimutatjuk. Már e' honban izmaelita, szerecsen, kaléz néven fordul elő azon népfelkezet, melly az arabírókban bulgar, baskurd névvel jelöltetik. Ha tehát az oroszok' *jassz*-a a' meghódított bulgarral azonegy nép, a' mint nem is vala más a' kétféle tanutétel' egybevetése' nyomán: a' honi izmaelita vagy szerecsen sem lehetett egyéb jásznál; miről egyiránt e' nép' lakhelyzete és több rendbeli bizonyítványok továbbá is meggyőznek. Láttuk főnebb 1161-ik évre vonatkozó adatnál, miként II. Geyza kir. által Fridrik cs. segítségére 500. szerecsen küldetett a' majlandiak ellen. Ezen kis hadat Otto de S. Blasio krónikája már nem szerecsen, hanem jásznak (*sagittarii*) nevezi, ekkép irván: „*Rex quoque Ungariae cohorte militum cum Sagitariis*

¹⁾ Nestor, u. v. Schlözer. Th. V. S. 123. ff. — Karamsin, Geschichte des russischen Reichs. Riga 1820. 8-vo Th. I. S. 172. — Lommonosow, Alte Russische Geschichte. Riga, 1768. 8-vo S. 110. 111.

Caesari missa exercitum ampliavit.“ ¹⁾). Vagy csak említeni is fölösleges a' „sagittarius“ névnek magyarul *íjász* vagy *jász* jelentését. Ime, ugyanazon dolgokat beszélve, egyiknél bulgar, másiknál jassz, harmadiknál izmaelita meg szerecsen és evvel fölváltva sagittarius azaz jász nevezet használtatik. Kétli- e már ezekután valaki, hogy az izmaelita vagy szerecsen egy jelentésű legyen a' jászszal? Észrevevék ezt már régiebb íróink, azért mint bizonyos dolog áll sz. László törvényéhez jegyezve: „*Ismahelitae, alias Philistaei aut Saraceni.*“ ²⁾). Bel Mátyás is imígy jelenté ki magát „*Ismaelitae sen Philistaei, mercatores erant Saraceni, sectae addicti Mohametanae*“ ³⁾). Hogy a' „Philistaeus“ név törvényeink és okleveleinkben a' jász népnek volt sajátja, minden tanult magyar előtt ismeretes. Zsigmond kir. némi 1393-iki levelében többször mondatik: „*Philistei sen Jassones nostri.*“ Ugyanannak 1425-iki levelében: „*Capitanei Philisteorum sen Jassonum nostrorum.*“ ⁴⁾). A' lengyel írók is széltiben nevezték philisteus- vagy philistinusnak a' jászt. Többeket mellőzve, Dlugoss († 1480-ban), Moldva fővárosát Jászvásárt (Jassi, Jasskytarg) „*Philistinorum forum*“ névvel illeti, változati név gyanánt tűzván mellé (alias) Jaskitarg-ot (nyomtatási hibával Zaskitarg) ⁵⁾). A' philistinus változat is nem gyéren kelendő vala okleveleinkben philisteus helyett. Így Szécsi Miklós országbíró' némi 1357-iki levelében olvassuk: „*Inter La-*

¹⁾ Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores Mediolani*, 1725. fol. Tom. VI. col. 874.

²⁾ *Corpus Juris Hungarici*, ed cit. Tom. I. pag. 135. nota A.

³⁾ Bel Math. *Adparatus ad Historiam Hungar.* Poseni, 1735. fol. Dec. I. Monum. IV. pag. 303. sub nota L.

⁴⁾ Horváth Petr. *Commentatio de initiis ac maioribus Jazygum et Cumanorum.* Pest, 1801. 8-o, pag. 95, 96.

⁵⁾ *Historia Polonica.* Lipsiae, 1711. fol. Tom. I. pag. 18.

dislaum Leustachii filii Marcelli de gente Wrs Vajvoda Philistinorum“ ¹⁾. Egyébiránt Horvát István, ámbár más irányu fejtegetésben, eléggé megvitatta a' szerecsenek jász voltukat ²⁾. Nesztor' Jasszaira visszatérve, jól tudom az orosz írók' abbeli véleményét, miként azok az osszetek', egy kaukazusi népség' őseinek tartatnak; de valamint ezen vélemény fejtegetésünknek, több, itt föl nem hordható okokra nézve, lekevesebbet sem árt, ugy más részről, magyarhoni jász dolgoknak az orosztudósok előtt ismeretlen volta mentheti csak őket tévedéseikben. A' jászok törvényeinkben és okleveleinkben ezen néven (Jassones, Jazones) nem előbb, mit a' XIV-ik században tűnnek föl; jelesen, Robert Károly kir. némi 1323-iki levelében olvassuk. „*Jassones fideles nostri*“ ³⁾; nincs azonban legkisebb nyoma is historiánkban e' kiterjedt népségnek akkoron, vagy más idöszakban illy nevezet alatt ideköltözéséről; van ellenben, mint láttuk, izmaelita névjelöléssel. Ezen tény mondazáttal kellő világosságot nyer abbeli állításunkból, miszerint az izlamról eltérő nép, saját nemzeti nevén kezdeték hivatni, és philisteus meg jász lépett az izmaelita' helyébe. A' kereskedelmi üzés, mellyel magukat hadi szolgálataikon kívül az izmaeliták megkülönböztették, keresztyén hitre térésük és régi nevezetök' megszünése után is kitünő foglalkozásokként bizonyúl be a' honi régiségekből philisteusokat illetve. Zsigmond kir. Budán 1407-ben költ oklevele' értelménél fogva philisteus nevü népségrészére erősíttetnek meg azon árusze-
rektől vámmmentességek, mikkel hajdani királyok' adományaiból élni mondatnak ekképen: „*Fideles nostri dilecti*

¹⁾ Horváth Petri, Commentatio, pag. 164.

²⁾ Tudományos Gyűjtemény, 1828. XII. köt.

³⁾ Horváth Pet. Értekezés a' Kónoknak és Jászoknak eredetéről. Pest, 1823. 8-vo I. 105.

universi Philistei, intra ambitum dicti Regni nostri ubicunque commorantes a Divis Regibus Hungariae felicitium reminiscendarum, nostrisque scilicet praedecessoribus inter alias ipsorum libertates eis gratiose concessas, et indultas hujusmodi immunitatum praerogativas, ut — — iidem de eorum personis, mercantiis, et rebus quibusvis per climata ejusdem Regni nostri proficiscentes ad nullam penitus tributariam salutionem compelli tenerentur, usi et libere fructi fuisse asserantur." ¹⁾ Tetemes változásokon menvén keresztül honunk' belső ügyei a' vegyesházi uralkodók alatt, nem csuda, ha időjárával az izmaeliták vagy kalézők' maradékinál, a' philisteusok, vagy is jászoknál a' kereskedelem és kalmárkodás ösztöne annyira kiveszett, hogy jelennen illy hajlammak mégcsak parányi nyomára sem találni. Az illy jelenetek azonban csudálkozásra épen nem méltók. Hiszen vagy félszázad előtt mindenhol görög és örmény tőzsérek foglalák el azon állomásokat, melyeken most izrael fiait látjuk nyereszkesdni honunk szerte. Valamint némelly vidékeinken most is görögöknek hivatnak köznép által a' kalmárok, ugy Tiszavidéken fönmaradt a' legrégebb magyar kalmároknak a' szerecseneknek neve rokon értelemben: ugyanis, a' hátaló, borsczitrom-czukor füge - 's egyéb fűszerárust maiglan „szerecsennek' mondja a' pór.

¹⁾ Horváth Pet. Commentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum. Pest, 1801. 8 vo pag. 165. 166.

(Vége következik).

JERNEY JÁNOS.

XV.

A' HÉVMEÉRŰK'

IGAZÍTÁSÁRÓL.

Hannsteen professor - és csillagászat igazgatótól.

Christiania, 1842-ik évi martius' 13-án.

Ha ki Bessel tanmódja szerint akar hévmériüt próbálni, akkor az erre kívántató különböző hosszú higany sodronyokat (Queksilberdrähte) láng felett szokás elszakasztani; ¹⁾ lehet azonban még más, kéjelmesebb módon is

¹⁾ Egen tanmódja szerint a' higany sodronyok úgy szakasztatnak el, hogy a' fúvólámpának (Blaslampe) lánghegye a' csőnek bizonyos helyére fuvatik. Pusztia felhevülésre azonban, még pedig jó erőre is, szét nem válik a' higany, midőn az a' légtől vagy nedvességtől egészen ment, hacsak a' hevülés egész a' higany' forráspontjálg nem vitetik. De nem csak e' külön esetben, hanem máskor is az illy egyoldalagos, egy részleges, főleg erősebb, felhevülés által könnyen megrepedhetnek az üvegcső-

a' higany sodronynak a' megkívánt hosszát, $\frac{1}{10}$ foknyi szabatosságig megadni. Ezen mód e' következő.

Bármilyen jól legyen is kifőzve valamely hőmérőnek higánya, az a' légtől még sem ment egészen; sőt ellenkezőleg csak valahol, — vagy a' csőben, vagy a' gömbben, közönségesen találhatik még egy kis légrézszecke; mely azonban oly csekély, hogy azt a' szem még az egyszerű nagyítóüveg (loupe) segítségével sem láthatja.

1) Ha a' hőmérőt függőlegesen (vertikál) tartjuk, jobb kézzel, a' gömböt felfordítva, alsó részét balkezünkhez odalökjük; (stossen) akkor, ha a' légrézszecke akárhol is van a' csőben, a' higany azon helyen szét fog válni, és az elszakasztott rész a' hőmérő aláfördítött vége felé futni. Ha ellenben a' lég nem a' csőben foglaltatik, hanem a' gömbben, úgy az egész higanytömeg ama' meglökésnél szétváltlanul a' csőbe fut, és a' gömbben igen megritkult léggel telt gömbszelet (segment) támad. Hogy ha a' hőmérő ismét sebesen fordítatik, a' gömb lefelé hozatva (felegyenesítve a' hőmérőt) akkor ama' ritkult légje a' gömbszeletnek felszáland a' gömb nyílása felé, és a' felül létező higanyoszlop' súlya alatt a' szem előtt eltűnik. Ha ismételt megfordítás által a' hőmérő megint azon helyzetbe hozatik, melyben felfelé van fordítva a' gömb, és ezen helyzetben a'

vek, és pedig annál könnyebben, minél keményebbek, és így különben tartósabbak azok. Mire nézve a' higanyfonal' elszakasztásának hevülés általi módját, mint a' hőmérőknek veszélyest, némely physikusok vagy nagyon óvatosan, és féltékenyen, csaknem remegve jó hőmérőért, használták, vagy épen is kerülték, a' rázás, — lökdösés által, esetleges hosszú higanyfonal elszakasztásokkal megelégtülve.

balkézhez kevéssé odalöketik, úgy a' csőben lévő egész higanyoszlop a' gömbbheni higanytól fog elválni, és a' cső' alsó végére lefutni. Ezen művelet (*Operatio*) azonban, ha a' higany jól kifőzetett, nem mindenkor sikerül mindjárt a' legelső kísérletre, minthogy megtörténhetik, hogy azon gömbszelet a' hőmérű' megfordításánál nem egyenest a' gömbnyílás alá jut, miért is az a' következő megfordítás - és meglökésnél ismét ugyanazon helyütt jelenik meg, hol az előbb eltűnt ott t. i. hol a' légrészecske elmaradott. De egy kis béketűrés mellett, egynehány ismételt kísérlet után minden bizonytalanság nélkül a' művelet.

2) Hogy ha valahol a' csőben találtnék egy kis léghólyag a' higany között, melly nem elég nagy arra, hogy a' csőnek egész átszeletét (*Durchschnitt*) eltölthetné, úgy az, az üvegeni adhaesiójánál fogva *mozdulatlan* azon egy helyben fog megmaradni még akkor is, ha a' gömb' hevülése vagy hűlése által a' higany felebb - vagy alább szállani kényszerítettnek. Hogy ha a' léghólyag olly nagy, hogy az meglátható, akkor a' hevülésnek vagy hűlésnek nem szabad igen rögtöninek (*plötzlich*) lennie; mert különben a' higany mozgólata által, elragadná magával a' léget. Tegyük fel, hogy a' hőmérő $+20^{\circ}$ -ra mutat, még minden elválás előtt, és hogy felfordítva 's meglökve — 5° -nál oszlik a' higany, úgy hogy az elszakadt fonal 25° -nyi hosszú legyen. Ha ezt, fordítva a' hőmérűt (felegyenesítve), a' többi higanyhoz lefutatjuk, és a' gömböt tenyerünkben felhevítjük addig, míg a' higany' felső vége a' $+25^{\circ}$ -ot éri el, akkor a' hőmérű' ismételt felfordítása (*Umkehren*)- és meglökésénél, a' higany szintűgy mint előbb — 5° -nál fog megint szétválni, mi által az elszakadt higanyfonal 30° -nyi hosszú leend. Ha azonban az első helyezethen a' gömbnek tenyérbeni hevülése helyett, azt hideg vízben hűtöttük meg annyira, míg a' higany' felső vége 15° -ot nem mutat, akkor mind a' mellett, a' következő felfordításnál, — 5° -nál történt vol-

na az elszakadás, de az elszakadott fonal úgy csak 20°-nyi hosszú leendett.

3) Ha a' légrészecskét a' — 5°-tól, 0-ra akar-nók hozni, akkor a' higanyt előbb, az imént leírt módon, el kell szakasztani, a' hévmérűt felfordított helyzetében meglökve. A' gömbbeni higánnyal összefüggő higanyfonal akkor még mindig a' — 5°-nál végződik. De ha ugyan ezen felfordított helyzetben a' gömböt felhevítjük annyira, hogy higanyfonal a' 0°-ot elérje, míg az alatt az elszakadt higanyfonal a' csőnek aláfordított részében találtnék, és most a' hévmérűt fordítva (felegyenesítve), ismét a' higany összefutását eszközöljük, — mihez néha kis lökdösésekre van szükség —; úgy annakutána mindenik felfordításnál a' higanyfonal a' 0°-nál fog szétválni. Hogyha pedig szándékunk a' higanyfonalt — 10°-nál elszakasztani, akkor a' gömböt annyira kell meghűteni, hogy higanyfonalának vége a' — 10°-ot érje el, és ezután az elszakadott fonalat a' többi higánnyal összefuttatni.

4) Ha az 1) műveletnél a' higanyfonal szétvált szabatosan a' gömbnyíláson, akkor a' légrészecskét a' csőbe felhozhatni az által, hogy a' gömböt, a' hévmérű felfordított helyzetében, addig hevítjük, míg belőle a' higanyfonal kinyulik annyira, a' mint az kívántatik, tegyük az n^o fokig; erre a' gömböt aláfordítva (a' hévmérűt felegyenesítve) a' higanytömegek (Quecksilbermassen) egyesültessenek; mire azután mindenik felfordítás- és meglökésnél a' higanyfonal az n^o-nál fog szétválni.

5) Ennélfogva tehát hatalmunkban áll a' légrészecskét oda mozditni (verschieben) a' csőben, a' hova csak tetszik; hevítve pedig vagy hűtve a' gömböt a' hévmérő felegyenesedett állásában, és az egész higanytömeg egyesültében, tetszésszerinti hosszú higanyoszlopot az n. pont felett eléállíthatni; úgy tehát képesek is vagyunk higanyfonalakat elszakasztani, a' melyek szabatosan 10°, 20°, 30°. 'stb. foknyi hosszal birjanak; sőt képesek is vagyunk, ha úgy teszük, a' légrészecskét egé-

szen ki — a' higanyból a' csőnek fennső légüres végébe szorítani. Ez utóbbinak azonban nem kell előbb megtörnie, mintsem az egész nyomozás be van végezve, mint-hogy igen nehezen lehet elszakasztani a' higanyfonalat, ha az a' légtől egészen ment.

Közli :

Dr. SZTANOJOVICS LÁZÁR.

XVI.

OKLEVELES TOLDALÉK.

III-ik Béla király' oklevele, mellyel Domonkos bán' a' sz. keresztieknek szánt monostori alapítványát 1195-ben megerősíti.

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Bela secundi Geyse regis filius dei gracia hungarie. dalmacie. croaciae. Rame etc. rex in perpetuum. Regie dignitatis nostre celsitudinis expedibile dinoscitur. quamvis circa multiplices rerum varietates animum exercere teneatur diligenciolem tamen intencionem et promciolem diligenciam in hiis studeat adhibere in quibus principaliter anime remedio cosulitur et pie petitionum votis salubriter providetur. Noverit ergo tam presens etas quam futura posteritas quod cum dilectus ac fidelis baro noster Dominicus banus de remedio anime sue cogitans cenobium quoddam in confinio regni nostri iuxta teutoniam ponere voluisset primum fratres de abbacia sancte crucis et tocuis conventus sui poposcit qui die noctuque domino famulantes in oracione („alacriter“ későbbi apróbb, 's feketébb betűkből álló írás) persisterent. abbas vero cui subsunt viri discreti fratres sui denegaverunt donec cognovissent unum totum conventum stare potuisse. ad nostram pre-

senclam accedentes nobis presentibus dominicus banus. ordinavit ut VII. villas eis statuet quas et statuit. scilicet villam. Meynchyr. ¹⁾ mihse. ²⁾ purusys. ukeck. Boron. ³⁾ Saka. atque Nag. Ita tamen quod defuncto ipso. heres suus de illis villis unam sibi eligat ut cum („illuc“ ismét későbbi, 's kisebb irás) veniret ceteri populi ecclesie non molestarentur. sed in propria („sua“ ismét kisebb betűkkel) villa ospitaretur. Insuper. XX. mancipis servorum cum. C. bubus et C. vaccis atque. M. — mille — ovibus necnon. CCC. marcis ad edificationem monasterii. Ipsi vero benigne receperunt. totum laborem super se assumptes ut anno tercio transacto perfectum monasterium („sibi“ mint a' főlebb említett irás) ostenderent. et siquid superaddet propria voluntate non aliquo cogente daret et faceret una nos pariter rogaverunt ut seriem ordinacionis litteris nostris corroboraremus. Nos vero piis petitionibus ipsorum condescendentes litteras nostras presentes sigilli nostri munimine roborantes. tam propter ecclesiam quam superabundantem maliciam secularem eis perreximus modum huius edis perpetuantes. datum per manus magistri. Cathapani albensis prepositi aule regie cancellarii anno ab incarnatione domini M°. C°. nonagesimo V°. venerabili Job. Strigoniensy. archi episcopo existente. paulo. Colochensy. archi episcopo. presidente petro. agriensi episcopo. calano. Quinqueecclesiensy episcopo. Bolezlevo. vaciensy episcopo. Curardo ⁴⁾ nitriensy episcopo. dominico bano. Esau curiali comite. andrea comite de suprun. michaela comite de trenchen. lamberto comite nitriensy. petro comite de poson.

¹⁾ alkalmasint a' mai „Kethely“, „Mannersdorf.“

²⁾ ma „Barátfalva“, Mönchhofen.

³⁾ ma jóformán „Peresznye“, „Pressing.“

⁴⁾ Praynál „Everardus“ áll 1195-re pedig az oklevélben a' „Curardo“ szó oly tisztán, és olvashatóan van kiírva, hogy „Everardus“-nak mondani, és olvasni nem lehet.

Ego frater Jacobus servus et minister fratrum minorum in hungaria ad preces domini abbatis iam dicti (Fuxhoffer szerint Marquardus volt neve az akkori sz. kereszt-i apátnak) loci gloriose virginis matris privilegium presentis scripti propriis oculis videns in hoc rescripto nostrum sigillum posui. ut quicumque hoc scriptum viderit. nullatenus dubitet si sic placuerit nobis credere. omnia que in hoc rescripto tam dicta quam nominata habentur. sub privilegio venerande memorie Regis bele in omnibus et per omnia plenarie contineri.

A' pannonhalmi oklevéltár' 'stb. eredeti példányából. Az oklevél, melly mintegy 5 hüvelyknyi széles, és 8 hüvelyknyi magas íróhártyán elég nagy, vált de nehéz olvasatu betűkkel, és sok rövidítésekkel van írva, 's ponton kívül más írásbeli jel nem fordul elő. Az „i“ betű mindenütt pusztán áll; a' vonalazásnak, melly után a' sorok írvák, nyomai tisztán láthatók, sőt az oklevél' bal szélén egy vastagabb vonal terül el a' jegyző' írásáig, melly feketébb tintával, kisebb, 's rendesebb betűkkel vonatott; 's ugyan a' jegyző' kezére mutatnak némelly a' föntebbi zárjel alá helyezett szavak is. A' pecsét az időnek viszontagságai által, mellyek az oklevélre is ittott foltokat nyamának, elveszett; de hogy függő pecsét volt rajta, mutatja a' hártya szövedék' maradványa. A' jegyző' jegye, avagy pecsétének semmi nyoma.

B. FIDÉL.

XVII.

NÉPNEVELÉS.

IV. TUDOMÁNYOK' BEFOLYÁSA.

(V é g e).

Miveletlen nemzeteknél minden ellenkező irányban forog, 's nem különben mivel nemzetek között is azoknál, kik az előhaladás útjáról letérvén aláhanyatlás felé közelítenek és tévelygéseiket észre nem veszik. Itt, az emberiség folytonos kifejlődésével mindenkor aránylagos lépést tartó felvilágosult értelmiség a' nemzeti általános munkás erőt nem vezéri, sok munkának kevés láttatja van, sok munka után kevés a' haszon, sokkal kevesebb mint másutt. Az értelmiség elrejtett erejének titkos munkássága megszűnt, a' nélkül hogy a' nagy tömeg rövid belátása észrevehetné, mindenki előre törekszik; mert emberi természetnek megváltozhatatlan törvénye azt hozza magával, azért is mivel munkássága eddigi körében az éltető források apadoznak munkássága körét akarja tágítani, abból másokat kiszorítani, elfoglaltatnak az élelem kereset minden nemei, egy'egy kereset módra számos áll készen, kikből néhány talál alkalmazást a' többi vesztgel, a' munkátlanok száma szaporodik, az előál-

litó erő gyengül, a' fogyasztás a' népszáma nöttével együtt nő, és hogy a' meglevő népesség magát feltarthassa a' szaporodás arányának szükség alább szállani, ezzel együtt a' további erő kifejlés felakad, szegénység 's azzal együttjáró erkölcstelenség vesz erőt.

Mit is tegyenek azok a' kik munkás erejüket hasznos foglalkozásra nem alkalmazhatják? munkát keresse-nek? de a' munka keresés még magában nem munka hanem idő veszteség, a' munka keresés el nem tartja őket, némellyek talán találnak, de a' szüntelen előtolakodók miatt ezt sem biztosan hosszabb időre, újabb meg újabb felakadásokkal küszködve gátolva, munkásság és munkátlanság között idejüket pazarolva, fáradságok gyümlöcseinek valahai élvezhetésére kilátás nélkül. Szerencsés, kinek a' távol levő jövőendőben nemi vigasztalás mutatkozik, 's mielőtt kétes reményeit teljesülve látná, tév utakra nem tántorul, vagy ellentárlhatatlan események örvénybe nem sodorják.

A' munkátlanság már magában is erkölcstelenség dajkája, a' kinek testi lelki ereje alkalmazás nélkül vesztel, nem fejlődhetik, nem tökéletesülhet, azonnal tompulni kezd; mihelyt a' jóban előre nem mehet, azonnal hajlandóvá válik egyszersmind a' roszra. De ez magában nem elég, az ember a' maga látszó legnagyobb tétlenségében is örökké munkás, midőn a' test pihen a' lélek ereje fejti ki magát, a' képzelet nem szűnik meg a' társas életi állapotok között öszve hasonlításokat tenni, másokét a' valóságnál tetszetősebb 's kívánatos alakban a' magáét sötétebb színben előtükrözni, a' jobb létre törekvés természeti ösztöne elsőben amazok utáni vágyódásra készíti, később az elérhetetlen vágy irigységgé fajul; az okoskodó tehetség e' szembe ötlő különbség eredeti okait akarná nyomozni, de a' társas élet szövevényes viszonyai között kevés, vagy semmi felvilágosító ismeretekkel nem bírván, eltéved: igazságtalanságnak méltatlanságnak látszik előtte mind ez, a' maga szükség-

gét mások bővölködésével összeegyeztetni nem tudván, világosnak látszik előtte, hogy a' szegények javait a' bővölködő gazdagok rabolták el, semmi belső erkölcsi meggyőztetés nem tartóztatja vissza, hogy a' belátása szerint bitorlott elfoglalást, midőn szerit ejtheti vissza ne foglalja, csak a' fennálló törvények sujtó csapásaitól fél, a' miknek elkerülésire ha kedvező alkalom mutatkozik, alattomban, titkon, tanuk nélkül habozatlanul a' vétek útjára sikamlik. Az első lépés meg van téve, már a' második, harmadik merészebb, így képződik lépcsőnkint a' gonosztévő az utolsó elvetemülésig, honnét visszatérés többé számára nincs.

A' melly nemzetnél sok munkás kéz dologtalanul vesztegel, ellenben szintannyi terméketlen hiú foglalkozást űz, munka nincs azok számára a' kik munkát keresnek, az élelem kereset módjaira tolongás szokatlanul nagy, kenyér keresethez általánosan késő időkorban juthatni; mellyben némi látszatos szorgalmi élenkséget csupán tiltó rendelkezésekkel lehet feltartani, mellyben a' szorgalom hol egyik hol másik ága emelkedik a' többi felebe, a' termények és készítmények hol megtorlanak, hol megszükülnek: ottan, akármi egyéb jelenség, külső fény, magánosak összehalmozott gazdagsága, 's pazarló fény üzése ellenére is, a' nemzeti miveltség vagy felakadásban van, vagy hanyatlásra dőlt, a' belső munkás erőnek útba igazítása hiányzik, mellyet nem lehet más képen elérni, hanem tudományos népnevelés által.

Azonban hogy ezen tudományos népnevelésről világos fogalmunk lehessen, szükséges a' tudományokat és hasznos ismereteket azon szempontból tekintenünk, mi szerint a' népnevelésre, ennél fogva általánosan a' társas életi munkásságra befolyást gyakorolnak.

A' nép erkölcsi nevelése a' vallás és törvényhozás által eszközöltetik, melly mind kettő körünkön kívül lévén, egyiknek tárgyalásába sem ereszkedhetünk. Hanem az idetartozó tudományokon kívül:

Minden tudományokat leginkább két nagy osztály alá sorozhatunk. Egyikbe tartoznak azok, melyek a' természet törvényeinek okos használatát tanítják, a' természet elrejtett javait felfedezik 's élvezeti vágyaink kielégítésére fordítják, a' természet erejét hatalmunk alá vetik, hogy azoknak segédelmével az emberi gyenge erő pótolassék és a' munkásság hasznos fogadata neveltesék. Ezen tudományok, 's az ezen tudományok alap elveihöz alkalmazott munkásság, termékenynek, természetőnek, vagy előállítóknak neveztetik.

Másik osztály alá tartoznak azon tudományok, melyek ezen előadott tulajdonsággal nem birnak, hanem a' helyett az élvezet gyönyöreit nevelik, az élvezeti vágyakat ingerlik, 's annak betöltésére mindig újabb élénk ösztönül szolgálnak. Ezen utóbbiak terméketlenek (inproductiva) emésztők vagy fogyasztóknak (consumtiva) mondatnak. A' különösebben ezekre illesztett szellemi elnevezés már csak azért sem állhat meg, mivel minden tudomány általában szellemi, mert nem test, nem anyag hanem észtehetségeink eredménye, tárgyukra nézve pedig, mind ezeknek mind amazoknak tárgyai az anyag, 's ember ismereteinek az anyagon kívül más tárgya nincs, nem is lehet. Elvont eszméi igen is, vannak, de azokat az anyagtól vonta el akárminémű kigondolható működései közben ismét az anyagra alkalmazza.

Már most az a' kérdés támad, hogy e' két nemű tudományok közül melyiknek adjuk az elsőséget, melyikre alapítsuk népnevelési rendszerünket? Ha a' kérdés eleitől fogva illy világosan meghatározott értelemben tétetett volna fel, aligha mindenki, kétkedés nélkül az elsőbbek mellett nem szavazott volna, a' termékenyek vagy előállítók mellett, a' fogyasztók vagy élvezeti vágyokat ingerlők ellenébe. De mivel a' kérdés a' maga igaz értelmétől részint rejtékeny szavak, részint álokoskodások által egészen más felé térítettett, nem csak, hanem az utóbbiaknak egészen az újabb korig tagadha-

tatlanul több pártolói találkoztak, sőt az újabb kor terjedő fölvilágosodása is a' régi balvélemények reá nehezedett sötét ködein keresztül törni, alig tehetős; nem annyira az elsőbbek mellett szolgáló úgy is eléggé világos okokat kell elősoroznunk, mint inkább az emezek mellett felhordatni szokott álokoskodások fogatkozásait kimutogatnunk, 's félre csábító erejükből kivetköztetni igyekeznünk. Így okoskodnak:

1) Erkölcsiség mind a' társaséleti fentállás, mind a' jólét alapja 's egyszersmind az emberiség rendeltetése végczélja. Az izlést nemesbitő szemléleti tudományok lágyítják és szelidítik, eredeti vadságokból kivetköztetik, 's az emberiség fejlődő érzeményeihez simítják az indulatokat, minden tetteink cselekedeteink forrását, 's bizonyos az, hogy egyedül ezen megtisztult kútforrásból származhatnak tiszta szándékú jótettek erényes cselekedetek. Az erény maga sem egyéb mint erkölcsi szép.

Mindazon különféle lelki nemes tehetségek érzetében, melyekkel az ember fel van ruházva, és a' melyeknek öszvehangzó munkássága teszi az emberiség lényegét, miért tartjuk kirekesztőleg az erkölcsiséget rendeltetésünk végczéljának? Azt mondjuk erkölcsiség a' társasélet fentállásának és a' közjólétnek alapja, nem de innét ismét azon következtetést vonhatjuk a' társasélet fentállása 's a' közjólét felsőbb cél az erkölcsiségnél, inkább az erkölcsiség nem más hanem elmulthatatlanul szükséges eszköz ezen felsőbb célnak elérhetésire. Gondolhatni - e erkölcsiséget társasélet nélkül? lehet-e erkölcsi tett, melly a' társasélet fentállásával és a' közjólét előmozdításával ellenkeznék? nem látjuk-e az erkölcsiség szabályait tettelesen a' társulatok fentállása és jóléte céljainak számtalan esetekben alárendelve? Gyilkolni ember társát vagy önmagát, erkölcsileg vétkestett; magát a' közjóért feláldozni, a' haza ellenségeit meghódítani, sok ezerek vérébe kerülő diadalmas harczokat vívni ki, erény. E' részben számtalan feloldhatat-

lan kérdések tolongnak előnkbe mint szükségesképen lenni kell, midőn az elválaszthatatlanokról egymástoli összefüggés nélkül akarunk elmélkedni. Hát vallyon ész, okosság, erkölcsiség társasélet nincsenek-e elválaszthatatlanul összeköttetve?

Még is, ám legyen a' végczél az erkölcsiség, mit sem változtat ez is az okoskodás szigorútlanságán. Ha van tetteinknek vagy tehetségeinknek valami végczélja, úgy a' többiek nem lesznek egyebek mint azon végczél elérhetésinek eszközei, 's a' végczél épen azért végczél mert hozzá közvetlenül, eszközök nélkül eljutni lehetetlen. Ha ez így van, eszközökről kell elébb gondoskodnunk azután a' végczélnak elérhetésiről. Indulataink pedig nem eszközök, nem mert ha indulataink ösztönét követve tettünk valamit az lehet ugyan jótet, de nem erkölcsileg jó, nem erény. Ha csak indulatainkat szelidítjük, könnyebben ellent állhatunk azok kitöréseinek, könnyebben fékezhetjük szilaj szétcsapongásait, de még ez is magában nemleges megállapodás az erkölcsiségben, nem tet, nem erény. Az erény szülője nem ellágyított gyenge szív érzemények, hanem cselekvésre magasult erős meghajthatatlan 's az okosság fényével felvilágosított szilárd akarat. A' mi az erkölcsi és izlési szépségtől vett okoskodást illeti, azt sántító öszve hasonlításnak tarthatjuk inkább, mint sem hogy belőle valami erősséget vehetnénk, az erkölcsi és izlési szép között semmi valóságos belső öszveköttetés nincs.

2) A' szemléleti tudományok szellemi kifejlődést tárgyaznak, az emberiség szellemi kifejlődését, elibe kell tenni az anyagi érdekeknek.

Mindenféle tudományok észtehetségeink szüleményei; annál fogva egyiránt szellemi kifejlődést tárgyaznak egyik úgy mint a' másik, mert mindnyájan észtehetségeinket gyakorolják erősbitik tökéletesbitik. A' tárgy a' mire vonatkoznak, e' tekintetben nem igen tehet különbséget, vagy ha teszen, tagadhatatlanul, elsőbbséggel kell birni

azon tudományoknak, mellyek ezen tulajdonságuk mellett élvezeti anyagokat és tehetséget is szolgáltatnak kezünkbe, azok felett mellyek élvezeti vágyainkat ingerlik ugyan, de betöltetésükre képesek nem lévén, vágyaink kielégíttetését másunnét várják. Ezeket nevezik anyagi tudományoknak, amazokat szellemieknek szintolylan méltatlan mint kevés belátással. A' tudományok nem anyagiak magokban azért hogy tárgyak anyagi. Az egész látható világ anyag, de ezen látható világban a' természet titkos törvényeit a' maga számlálhatatlan működései közben ismerni 's a' még ismeretleneket felfedezni világosságra hozni, minden bizonnyal nem az anyag tulajdona, nem anyagi munkálat, nem anyagi tudomány, nem anyagi kifejlődés; hanem valósággal szellemi, sokkal szellemibb, mint az úgy nevezett szellemi tudományok nagy része, vagy talán bár mellyike.

Az anyagi érdekekkel pedig szellemi játékot üzni nem sokba kerül, de ha meggondoljuk, hogy szellemi kifejlődésünket, kirekesztőleg anyagi eszközök által érhetjük el, és semmi kigondolható úton másképen nem, az előadott okoskodással egyenesen ellenkező nézetekre fogunk vezéreltetni. Az emberiség természetes kifejlődése legalább egészen más úton halad előbbre. E' részben a' természet törvénye változhatatlanul az, hogy a' legalsóbb testi ösztönök kielégíttetését mindig felsőbb tisztább nemesült ingerek váltsák fel, ezekután ismét felsőbbek vég 's határ nélkül. Megfordítva a' szellemibb élvezeteket az alsóbb kielégítetlen ösztönök ellentállhatatlanul alá vonják, a' felsőbb vágyaknak hatást adni, az alsóbb testi szükségek kielégíttetése előtt lehetetlen. Ha tehát a' természeti kifejlődés ezen változhatatlan törvényét követendjük, melly ellen minden természet elleni alaptalan visszás állításokra épített okoskodás merő haszontalanság; igyekezni fogunk elsőben anyagi szükségink követeléseit kielégíteni, hogy azokra a' természete-

ti rendes kifejlődés nyomain felsőbb szellemi élvezetek következhessenek.

3) Tetteinknek indító okának kell lenni, e' pedig semmi sem lehet más, mint felébredt vágyaink betölthetésének ösztöne. Vágyakat kell elébb ébreszteni hogy elégséges indító okul szolgálhassanak a' tettekre munkára szorgalomra, elébb szellemi nevelésen kell kezdeni, melly azután az anyagi munkásságot szükségképen maga után vonja.

Elégséges indító ok kell mindenhez, és így a' cselekedetekhez is, senki sem tagadhatja, hanem még e' mellett könnyen eszünkbe juthat ha vallyon az indító ok maga magában valóságos tettet vihet-e végbe? erre talán más is kell, tudni illik tehetség. Már most a' kérdés egészen megváltozik, 's arra kell figyelemmel lennünk, hogy: mivel a' természet mind ösztönt mind tehetséget adott élvezeti vágyaink betölthetésire, ezek pedig a' társaséleti viszonyok által feltételeztetnek, vallyon társaséleti viszonyaink miatt az indító okok kevesültek-e vagy szaporodtak, avagy az azoknak betölthetésire megkívántató tehetség. Hogy a' társaséletbeli embernek kevesebb vágyai volnának mint társaséleten kívül, senki sem fogja állítani, ennél fogva azt sem tagadhatja mintha a' cselekvésre vagy munkásságra indító okai megfogyatkoztak volna. Egészen másképen van a' dolog a' cselekvésnek másik lényeges feltételére a' tehetségre nézve. Társaséleten kívüli állapotban szabad tért engedne cselekvőségének az egész természet tágtere, szabad használatára feltárva mindenütt mindenfelé minden irányban. Társaséletben minden élvezeti javak felvannak osztva, a' hely a' hol áll, a' hova lép, a' hova fejét lehajtja, ha csak elébb vagy ő maga, vagy más számára meg nem szerzé, nem örzé, a' föld önkénytes terményei, mellyeket emberi munka hozzá járulta nélkül hoz elő, az erdők, vizek, levegő, vadai halai madarai tiltva vannak előtte. lakhelyül csak egy zugot sem választhat magának honnét a' jogszerű birtokos parancsa ki ne vethesse. Természeti

szükségeit együtt hozza magával az élet színhelyére, további fejlődésével e' szükségeket társas életi viszonyai között méginkább nevedni, vágyai körét mint inkább tágnl'ni 's egyszersmind tehetségeit önmunkássága szabadságát azon arányban mindinkább korlátozva látja. Mind ezek ellen önmaga erejével hiába küzd, vágyai, ingereltetése nem hogy segíthetne rajta, sőt inkább tehetetlensége érzetének, kétségbe ejtő súlyát neveli. Minek okáért méltányosnak és igazságosnak látszhatik mindenki előtt, nem csak, hanem a' társas élet biztos fentállása, 's a' közjólét eszközlése, 's a' társulat minden egyes tagaira minél általánosabban lehető kiterjesztése hozza magával, hogy a' menyiben a' társas életi viszonyoknak el nem kerülhető összefüggése, egyesek tehetőségének hatás körét szükségesképen megszorítja: ennek ellenében más részről, a' társas étellel össze kapcsolt nevelés, az életre tartozó gyakorlati tudományok és hasznos ismeretek szerzekzésére nyújtott megkönnyebbítésekkel bőven kipótolni igyekezzék. Ennek kell lenni a' népnevelés, ennek a' közoktatás céljának, melyet ha szem előtt nem tart, sőt inkább az előttünk felállított hibás fogalomból indulva ki, az indulatok, vágyak, kívánatok, az élvezet alsóbb és felsőbb úgy is kielégíthetetlen ösztöneinek gerjesztésére, tágnítására ingerlésére irányoztatik, az azoknak kielégíthetésére szolgáló tehetségek kifejtését pedig, a' hasznos foganatú munka tettleges eszközeit szünetlenül a' mellőzhetők sorába helyezi és valósággal el is mellőzi, mi csuda, ha minden törekvéseinek annál nagyobb ingerültség elégtelenség, annál szembetűnőbb inség és nyomor lesz következése, minél nagyobb buzgósággal igyekezik a' megkezdett tévúton elébre haladni.

Már maga ezen kérdés: min kell kezdeni a' népnevelést? ferde irányba vezeti az elmélkedőt. E' kérdés azon hibás szempontból szemlélteti a' tárgyat mintha mióta az emberi társulatok fent, állanak soha nép nevelés sem senki

elméjében meg nem fordult, sem soha nem létezett volna. Nem arról van szó min kell kezdeni a' népnevelést, mert a' népnevelés eleitől fogva a' társas élet fentállásával és az emberiség kifejlődésével együtt folytattatik. Tegyük fel tehát a' kérdést úgy, a' mint a' feladat valósággal előttünk fekszik. Miképen kell a' népnevelést folytatni, vagy ha az, fentálló rendelkezések mellett, itt ott hiányos, másutt fére vezető irányt vett fel, néhol talán a' társas élet céljaival ellenkezik, a' közjólét elébb menetelét nem hogy elősegítené, hanem inkább visszatartóztatja; miképen kell és lehet ezen bajokat orvosolni, a' hiányokat pótolni, az eltévesztett irányt visszaigazítani, 's a' népnevelés egész rendszerét a' társas életi munkássággal és annak céljaival elmulthatatlanul szükséges összehangzásba hozni. E' kérdésekre kétségen kívül nem felelhetünk ilyen felületes könnyűséggel „szellemi nevelésen kell kezdeni“ és ha vizsgálatokat teendünk a' népnevelés miben léte körül, 's úgy találandjuk: hogy az alsóbb néposztály mind a' gyakorlati, mind a' szellemi tudományos kifejlődés hiával van, noha minden igyekezet mind eddig a' szellemi kiképeztetésre volt irányozva, holott ennek az anyagi szükségek érzete mindig legyőzhetetlen akadályokat vet; ha úgy találandjuk továbbá, hogy a' felsőbb osztályok' úgy nevezett miveltsége csak nem kivétel nélkül általánosan szellemi, az okoskodó komoly alapos tudományok a' közéletbe jótévő hatást gyakorlólág elárasztva szét terjesztve nincsenek; e' miatt az élvezeti vágyak kielégíthetetlen szükségei naponta nevelkednek, az előállító erő ellenben azoknak betölthetősire elegendő anyagi táplálékot nyújtani nem képes; e' miatt a' társas élet munkás szövvényein keresztül hatni 's azoknak összefüggését felfogni keveseknek lévén tehetségökben, a' javasolt újítások, hol semmi, sem jó sem rossz, következményeket nem vonnak magok után, sőt sikeretlen munka vesztegetésbe és időpazarlásba kerülnek, sőt nem ritkán valóságos kárt okoznak, néha kön-

nyen bekövetkezhető veszélyekkel fenyegetnek: minden bizonnyal az eddigi népnevelés hiányának okait, teljességgel nem a' szellemi kifejlődés hátramaradásában, hanem annak természet elleni túlerőszakolásában és az alapos tudományok teljes megvettetésében 's elhanyagolásában fogjuk feltalálni.

4) A' komoly tudományokkal foglalkozás a' képzelődés magas felemelkedését akadályoztatja, terméketlenné teszi az elmét, a' szellemi tehetséget megtompítja, a' szellemi szabad kifejlődést gátolja.

Mintha bizony arra volna alkotva az ember, hogy rendeltetésének világi szín helyén, szellemi élvezetei után szünetlenül kielégíthetetlen vágyaktól üzetve, képzelődése hullámozó tengerén, vagy akár magának alkotott világátág téerein, szellemileg ide 's tova szabadon repkedjen. Ne alacsonyítsuk meg a' szellemi ész tehetségeket annyira, hogy azokat az okosság komoly foglalkozásaitól az emberiség legfelsőbb disztől elvonjuk, vagy méginkább azzal ellenkezésbe hozzuk. Van-e a' felhozott ellenvetésben valami megállható?

A' tudományok minden észtehetségek öszves közremunkálatából eredtek, sőt méltán állíthatjuk, hogy az ész csupán csak egy magában létező egész, 's a' mennyiben azt, különböző tehetségekre felosztjuk, nem teszünk egyebet, hanem különféle nyilatkozásait egymástól elválasztva, megkülönböztetve gondoljuk. Az észtehetségeknek pedig ennyiféle kifejlődéseit, ennyiféle különböző nyilatkozásait 's működését mint most, társas életi hosszas kifejlődés nélkül soha nem szemléltük volna. Ennyiben a' tudományok és észtehetségek öszvete nem egyesek tulajdona, hanem nemzeteké és az egész emberiségé, ne is várjuk egyesektől hogy minden észtehetségeiket egyiránt a' legfelsőbb fokig mivelhessék, mert a' körülmények szerint egyikben egyik, másikban másik leszen kitünő, 's nem az a' kérdés ez vagy amaz észtehetségei vannak-e magasabbra kifejtve, hanem ez, mennyire fej-

tette ki különösebben azon tehetségeit, mellyeket gyakorlott, mellyeknek kifejtésére minden körülményei legkedvezőbbeknek látszottak.

Ha azt mondjuk az okoskodó tudományok a' szellemi tehetségek kifejlődését gátolják 's így a' kettőt ellenkezésbe hozzuk egymással, miért ne mondhatnók egyszerűen épen azon joggal: a' szellemi tudományok az okoskodó tehetség erejét 's kifejlődését akadályoztatják, 's vigyázzunk ha vallyon magasztalására szolgál-na-e ezen állítás a' szellemiségnek. S vallyon miért tartunk örökké attól, hogy az okosság valahogy valamiképpen máségyéb észtehetségeinken erőt ne vegyen, indulatainkat meg ne hódítsa, képzelő tehetségünk csapongásait fékezze, tetteinket akaratunkat igazgassa? Hiszen erre inkább törekedni kellene, mint tőle vonakodni.

Azt mondják hideg számoló okosság nagy tettekre nem hevül, nagy tetteket véghez vinni nem képes. Elég rosszul mondják, 's nem egyedül ezen egy káros halvélemény vert gyökeret a' közvéleményben. Épen ellenkezőleg, nagy tetteket csak a' hideg számoló okosság vihet véghez, más semmi. A' magával ragadó felhevülés tettei ha történetből szerencsés kimenetellel végződnek is, nem a' cselekvőnek tulajdoníthatnak, hanem kirekesztőleg a' vaktörténet tulajdonai. Azon csekély érdekű néhányerényesnek, néhány nagynak látszó, vagy annak tartott tettek ellenében, mellyeket talán felhevült indulat hajtott végre, hány siralmas veszélyeknek volt oka ugyan ahhoz hasonló felhevülés, jóra intézve nemes célból nemes elszántsággal, mind meglehet, de okos kiszámítás nélkül; a' bizonyos sikerülés, hihetőség, vagy talán alig a' lehetőség okos előre látása nélkül. Hány ezrek, hány milliomok, hány nemzetek lettek a' felhevült merények áldozataivá, mellyeket tekintetbe nem veszünk; midőn viszont az emlékezetbe maradt szerencsés kimeneteli tettek nagyságát, a' különben könnyen megtörténhetett, vaktában véletlenül kikerült veszélyektől méregetjük.

Hány igazi nagy tettek nem vonják magokra figyelmünket éppen ezért mivel a' hideg számoló okosság valódi nagyságának felfogása lelkünkbe nem fér; 's képzeletünk játsszi mozgékonyágát nem csiklandoztatja.

Nem kevésbé nehéz megfogni, miképen akadályoztatják az okoskodó tudományok a' képzelő tehetség' kifejlését 's miképen tehetnék terméketlenekké az elmét? Okoskodó tehetségünk azért, hogy annak működéseit elvonatilag (in abstracto) megkülönböztetjük csak egy van, nem kettő, nem három, vagy annyi a' mennyi féleképen észtehetségeinket egymástól külön válogatjuk. Azért is az okoskodásokban a' képzelő tehetség szintén úgy munkás mint a' többi. Jelen van az emlékezetben, mert az emlékezet nem egyéb, mint a' látott, hallott, tapasztalt dolgoknak újra előterjesztése a' képzelet ereje által; jelen van az ítélő tehetségben; mert az ítélő tehetség az előterjesztett tárgyakat hasonlítja össze, az összeillőket egybe köti, az össze nem illőket elválogatja; jelen van az okoskodásban; mert az okoskodás ismét nem egyéb, hanem a' következmények okos előre ellátása előterjesztése természetesen a' képzelő tehetség ereje által. A' komoly tudományok nagy része igen is nagyon megkívánja a' képzelő tehetség egész erejének működését, el annyira, hogy annak könnyítésére szükség mindennemű segéd eszközöket használni, más felől pedig a' képzelő tehetség a' maga működésének tárgyait mellyeket az emlékezetben újra előhoz, az ítéletben választékosan összeállít, nem veheti másunnét hanemha a' tapasztalathól 's annak gazdag tárházaiból, úgy szólván lerakó helyeiből, a' tudományokból, valamint a' tárgyak elválasztó megkülönböztető jeleit sem, mellyre az ítélő tehetség munkásságának elmulhatlanul szüksége van. Ha tehát az okoskodó tudományok a' képzelő tehetség erejét gyakorolják és kifejtik, ha azonkívül munkásságának mind tárgyait ugyan azoktól veszi, valóban igen is szabadon repkedő képzelődés tulajdona lehet a'

tudományoktól az ész minden tehetségeire gyakorlott hathatós befolyását nem csak megtagadni, hanem egyenesen állítani, mintha a' tudományok akár mellyik neme az észtehetségek akármellyikének szabad kifejlését akadályoztatná, és ha a' képzelődés illy szabad repkedését a' komolyabb tudományok jótékonyan mérsékelik, ez, egyik legfőbb érdemök.

Másik vád ez; a' tudományok terméketlenekké tesz az elméket, a' tudományokat meg lehet tanulni, egyedül a' szellemi erő teremte. Gyümölcseiről ismerjük meg a' fát ha termő - e vagy nem? Az eddig divatozott tudományos nevelés kétségen kívül sokkal kedvezőbb volt a' szellemi, mint a' szorosabban úgy nevezett tudományos kiképeztetésnek. És nézzük meg mind e' mellett is azon roppant előhaladást, mellyet azóta a' tudományosság minden ágaiban tett az emberiség, nézzük meg azon érett gyümölcsöket, mellyeket a' tudományos kifejlődés mindnyájunk használatára kényelmére testi és lelki élvezetére előhozott, termett, megérlelt, és hasonlítsuk össze mind ezeket a' szellemiség előmutatható parányiságával. Maga azon körülmény, hogy a' szellemiség leghőbb pártolói is, még mindig a' régiség remek példányait idézgetik e' részben nyilvánosan csekély előmenetelre mutat. A' valós tudományok minden bizonnyal sokkal felebb emelkedtek a' régiségen, miképen lehetnének tehát terméketlenek?

Ha ezt kérjük ismét új szorongás támad a' szellemi részen, 's kénytelenek lesznek végezetre hátra tartott képzelgési dagályokkal világosan előlépni. A' tudományokban nincs teremtő erő, hanem csak szabályok, mellyeknek vezérlete után a' tudományos kifejlődés biztosan haladhat előre, a' szellem nem ismer korlátokat, a' képzelet szabad fellengése túl szárnyalja a' látható világot, egyedül a' szellemiséget illeti a' teremtő ész felsőbbisége, a' tudományokat ellenben meg lehet tanulni. Meg ám, a' kinek tehetsége van hozzá, 's nagy kár hogy

a' kik efféle álokoskodások keresgélésre időt vettek magoknak egy részét alaposabb tudományok tanulására nem fordították.

Átalában azt tartják, hogy az úgy nevezett szellemi kifejlődésre főképen a' képzelő tehetség nagyobb kifejlődése kívántatik, 's a' szellemiségre hajlók épen ezt hiszik teremő erőnek, lángésznek, a' képzelet fellengős szárnyalatának 'stb. szóval: az emberi ész legmagasabb tehetségének; más tudományokban pedig melyekben a' képzelet szabad szárnyalása az okosság törvényeinek szigorúan alá van rendelve felsőbb észtehetségeket, lángészt (genie) el nem akarnak ismerni. Mások ismét a' képzelő tehetséget alsóbb rendű észtehetségnek tartják, felsőbb az ítélő, legfelsőbb az okoskodó tehetség. Már, hogy az emberi ész tehetségek legfelsőbb nyilatkozata miképen származzék a' legfelsőbb tehetség, az okoskodás' kizártával, sőt azon tudományokban hol az okoskodó tehetség munkássága a' maga legnagyobb erejében nyilatkozik, épen ne is létezhessek, ez állításban az ellenmondás nyilvános.

Mivel az előttünk fekvő kérdés a' népnevelés élet kérdése, és mivel a' közoktatási régibb rendszerek általánosan a' szellemiségre voltak alapítva, mellynek gyenge oldalait a' mai felvilágosultabb kor által látván, alaposabb tudományos nevelést sürget, nézzünk utána miképen jöhetünk a' felhozott állításokkal valamiképen tisztába.

Hogy a' szellemi tudomány köréből az okoskodó tudományok kirekesztése helytelenül történik, már érintettük 's többször ismételni felesleges volna. Szellemiek maradnak tehát elméletileg (az erkölcsiséget ide nem értve) egyedül a' művészetek, 's szellemileg gondolva egyedül ezeknek tulajdonítatik a' teremő erő, az emberi tehetségek legfelsőbb nyilatkozása, a' lángész.

Mit teremtenek hát a' művészetek? képzelődésük szabad szárnyalását semmi sem korlátozza? Sőt inkább,

az ítélő tehetség multhatlan korlátozására van szükségök, ne hogy a' *humano capiti* szerint, különbözőket illesztvén együvé, nevetségessé válják. A' művészeteknek tehát az észtehetségek második fokozatáig szükségképen fell kell emelkedniök, 's eddig is van működésük' határa. E' körben tehát mit teremtenek? képeiket egyenesen a' természetből 's az emberi foglalkozások tetteiből 's eseményeiből kell venniök, a' természet és emberi munkásság teremt, nem ők. Tegyük fel, egy hajótörés terjesztetik elő művészetileg, akarmi alakban. A' tenger szélvész, égiháború minden jeleneteivel együtt természeti tünemények, ezeket nem művész teremti, a' hajót, árboczfát, evezőket vitorlákat sem ő; hanem inkább azon tudományok, mellyek a' hajót a' maga sokféle készületeivel együtt előállították 's a' tengeri hajózást lehetővé tették, ezek pedig valamint másegyéb számtalan tárgyak az okoskodó tudományok szüleményei.

A' művészet csak az okoskodó tudományokra támaszkodva haladhat elébbre. A' természet' képei ugyan használatára készen állanak, de azokat neki az emberi foglalkozásokhoz, szokásokhoz, viszonyokhoz, ismeretekhez kell alkalmazni, mellyek a' tudományok kifejlődésével szünetlenül más alakokat vesznek magukra, változnak tökéletesbülnek. Másrésről is a' művészeteket a' jólét és bővölködés érzelme táplálja, ezeknek szülője pedig az előállító erő, mellynek legutolsó kútfejét egyedül az okoskodó tudományokban találhatjuk fel. Előlegesen szellemi népnevelést sürgetni az alapos tudományok hátra tételével semmi nem egyéb, mint bizonyos czélt tűzni ki, 's az annak elérhetésire egyedül szükséges eszközöket vagy nem ismerni, vagy készakarva félre vetni. Ellenben ha a' természet mindenütt szembetűnő törvényét követjük, ha igyekezünk a' népet elsőben mindenek felett a' szükséges ismeretekkel és tudományokkal alsóbb szükségéinek öszveszerezhetésére alkalmassá képezni, ezzel egyszersmind az alsóbb vágyak kielégítettése után fel-

sőbb vágyak állanak elő, ingerlő szerek nélkül, a' rendes kifejlődés útján, azért is az előállító, alapos, okoskodó tudományok elébb menetelétől a' művészi kifejlődés soha sem fog hátramaradni.

A' tudományokon kívül gyakran halljuk a' hasznos ismereteket említetteti. Ezeknek félreértése 's meg nem különböztetése a' tudományoktól szintűgy, mint az elébeniek, elkerülhetetlen tévelygésekre vezet. Az ismeretek még magokban nem tudományok, és a' tudomány közbe jötte nélkül nem lehetnek hasznosok, minél fogva az ismereteknek hogy hasznosok legyenek, tudományoságra kell emelkedniük. Ha a' végetlen természet minden tárgyait megtudnók is egymástól különböztetni, ekkor kétség kívül terjedelmes ismeretekkel kellene birnunk, terjedelmesebbel, mint mennyi véges emberi lényeknek adatott, de ha tudományunk közbenjöttével azoknak helyes, okszerű, hasznos alkalmazásáról fogalmunk nem volna, hasznos ismereteink a' tárgyakról nem lehetnének, viszont, csak azon tárgyakról lehetnek hasznos ismereteink, mellyek gyakorlati hasznos alkalmazását tudjuk, 's a' tudomány nem egyéb mint ez.

Innét a' hasznos ismereteket elsőben és általánosan onnét kell itélnünk, ha valljon tudjuk-e azokat hasznovételre alkalmazni? Az úgy nevezett természet tudományokat két nagy osztályra lehet szakasztani, mellyeknek egyike kiváltképen a' természeti tárgyak megismeretésével foglalkozik, másik különösebben a' természet' törvényeinek feltalálásával 's meghatározásával. Ezekre 's más egyéb ezekhez hasonló ismeretekre nézve a' tudományok egyéb ágaiiban, méltán kérdezhetjük tehát mik a' hasznos ismeretek? hasznos ismeretek-e azok válogatás nélkül egyiránt? 's mi irányt vegyen magának e' részben is a' népnevelés, az ismeretek, vagy tudományok terjesztését tűzze-e magának főbb feladatul?

Hogy ezen kérdésre voltaképen megfelelhessünk elég leszzen csak általánosan széttekinteni az ismeretek

és tudományok' körén. Ismereteink számtalanok, melyeknek csak igen csekély része az a' mit valóban alkalmazni 's haszonra tudunk fordítani. Ismereteink bővítésére úgy is nyitva áll az egész természet, nem is abban látható az emberiség, és a' nemzetek míveltségi hátramaradása, hanem látható kiváltképen és félre ismeretlenül a' kész ismeretek nem használásában, melyet kirekesztőleg az alapos tudományosság szerezhethet. Menyi állat, ércz, kő, növény' ásvány, csiga 'stb. nemek ismeretesei már 's milly kevés ezek közül a' használatra való? Nem másképen van a' dolog sok más tudományos ismeretekkel is, ismeretek ismeretekre halmoztatnak, 's e' részben hasonlíthatlanul felesleges munkásságot látunk azokéhoz képest, kik a' szerzett ismeretek közhasználatra fordításával aránylagosan sokkal csekélyebb számmal foglalkoznak.

Egyébiránt az ismeretek hasznos voltának megítélése körül még egy tekintetet nem lehet mellőzni. A' hasznos ismeretek csak feltételesen lehetnek hasznosok azon körülmények között, melyekben használatukra alkalom adatik. Ezen körülmények pedig közéletbeli foglalkozásainkhoz képest a' társas viszonyoktól függenek. A' mennyiben tehát a' tudományok és ismeretek terjesztését a' népnevelés egyik leghathatósabb befolyásu eszközeinek el kell ismételni, azonképen mulhatlanul szükséges, hogy a' különféle osztályok szükségéhez képest a' terjesztendő tudományok és hasznos ismeretek helyes belátással legyenek megválasztva, melly iránt különben a' részletes felvilágosítások már eddig a' magok helyén előadattak.

Mind ezekből végezetre nyilván kitűnik, hogy: valamint egyes emberek helyes vagy helytelen, jó vagy rossz, boldogságukat előmozdító vagy akadályoztató tetteinek első eredeti kútfeje és igazgatója az okosság; azonképen az emberiség további kifejlődése folytában a' tulajdoképen úgy nevezett okosság, tudományosságba megyen által, 's a' nemzeti életben az okosság helyébe

mint annak felmagasztaltabb képviselője a' nemzeti jólét erkölcsiség 's boldogság kifejlődésére okszerűleg irányzott tudományosság lépvén: a' népnevelés legelső alapjait a' célirányosan intézett tudományosság kifejtése teszi, 's ezen legfelsőbb kútfőből szükség a' nép mind szellemi és erkölcsi műveltségét, mind anyagi jólétét eredztetni.

GYÖRY SÁNDOR.

XVIII.

A' MAGYARORSZÁGI

IZMAELITÁKRÓL MINT VOLGAI BULGAROK - ÉS MAGYAR NYELVŰ NÉPFELEKEZETRŐL.

IV.

E' hosszudad kitérés után már biztosban megkísérhetjük adni az izmaeliták' lakhelyzete' rövid vázlatát, minnek kimutatásánál két osztályzat veendő tekintetbe; egyik a' kiterjedtebb vidéken együtt élők, másik a' honban elszórva tartózkodók' lakhelyét alkotja.

Az elsőhöz tartozik a) Pestvármegye, b) Jászság és c) Bihar - Szabolcs és Szatmárvármegyék' azon vidéke, melly Nyírség nevet visel.

A' másikkhoz: Arad, Baranya, Fejér, Győr, Heves, Veszprém és Verőczevármegye.

I) A' pesti várban és megyében keblezett izmaelitákról világosan szól II. Béla kir.' névtelen jegyzője. *Bille* falu Mendéhez közel és *Bócsa* pusztá Izsák és Kiskörös között kéttelenül Bila és Bocsu nevű izmaelita főnököktől nyerék nevezetöket. III. Honorius pápa' 1218-iki levele is emlékezik a' pesti szerecsenekről.

Jászság egész terjedelmében régi határiveral együtt izmaeliták földének vétethetik; van is némelly kéttelenül

izmaelitita eredetű főemberekről nevezett helyeikben maiglan emlék, mint Berény, Mizse, Lajos — *Jász-Berény*, a' jászok főhelye, köznépszájában Birin, a' legrégib oklevelekben (1357, 1407, 1412.) *Belen* és *Bewlen*- szállása, szinte a' Bila nevű izmaelita vezér nevét tükrözi vissza. *Mizse*, kétségkívül a' kún-László kir. alatti Myse nádorról, ki előbb izmaelita vallású jász volt, kölcsönzé nevét; *Lajos*, most amavval együtt pusztát a' jászföldön, Myse testvére Lysára mutat.

A' Nyírségen számos izmaeliták' laktát tanúsítja a' váradi regestrumban fönmaradt három rendbeli jegyzék. A' szabolcsmegyei *Polgár* is bizonyára bulgar alapítóktól nyeré nevezetét, valamint a' főnebb mondottak szerint *Kaló*, *Szabolcs*, *Szathmár*, és *Böszörmény*, IV. Béla kir. némi 1248-iki levelében: „*Villa Nogbezermen dicta.*“

II. A' külön foltokon, jelesen Aradvármegyében élők emlékezetére találni III. Honorius páp a' 1223-iki levelében; ugy István kir. 1266. irata ottan keblezett *Temerkén* nevű, egykoron izmaelitákhoz tartozott faluról nyújt bizonyítást.

Baranyavármegyében laktokra III. Béla kir. 1190. oklevele utal a' pécsi egyház-megyére vonatkozólag.

Fejérvármegyében *Bogárd* pusztát és *Polgárdi* falu az izmaeliták' bulgar nevét 's azoktól laktát árulja el.

Győrvármegyében *Szerecsen* nevű falu aligha más, mint izmaelita első lakosítól nyeré nevezetét.

Hevesvármegyében, *Bő* és *Šurlach* Tisza mellett helyekről mint egykor szerecsenek vásárhelye- és birtokáról van említés IV. Béla kir. 1238. és 1257-iki levelében. *Bala*- vagy mostani név szerint Törökszentmiklós is hihetőleg a' bulgari *Balat'* emlékezetét tartotta fön.

Szerémségben; ide utal Cinnamus chalizius nevű izmaelitáiban.

Veszprémvármegyében a' *Bogárd* nevű pusztát hasonlóan bulgar lakosokat bizonyít.

Verőczevármegyében, Eszék vidéki Izmaelitákra utal Imre kir.' 1196-iki levele.

Az okok, melyek az izmaeliták' nyelvének magyar voltát bizonyítják, következőkben öszpontosulnak:

1-szor. Előterjesztésünkhöz képest az izmaelita, szerecsen, chalisius, bulgar, baskhurd, jász nevek azonegy népre vonatkoznak. Akar melyiket vesszük ezek közül, nem létezik az ekkorig ismertek' halmazában történeti emlék, mely e' népség' nyelvét a' magyarétól különbözőnek bizonyítná. Miket Wernher György XVI-ik századi író ¹⁾, utána Maginus 's egyéb külföldiek a' jászok' nyelvének magyarokétoli különböző voltáról beszélnék, mint merő botlások, figyelmet nem érdemlők; Wernher' tévedése hihetőleg Ransanus a' régi jazygesek mint germaniai népekre vonatkozó, zavaros előadásából vevé eredetét.

2-szor. Föltéve, de meg nem engedve az izmaeliták' magyarokétoli különböző nyelvét: olly terjedelmes népség nyelvének honunkban minden nyom nélküli kiveszése hihetetlen, föl sem tehető. Pedig nem mutathat föl senki a' hon' bármelly zugából nyelvmaradványt, izmaelitáktól hagyottat, és anyanyelvünktől idegen sajátságokban elütőt; sőt, azon vidékeken, hol egykor izmaeliták' fészkelét bizonyítják régiségeink, jelennen a' legtösb-gyökeresb magyar népre találhatni.

3-szor. Sz. Lászlónak az izmaelita leányok' kereszttyén magyarokhoz (de gente nostra) férjhezmenetelét parancsoló törvénye (cap. 48.) a' nyelv-egységi és szoros vérségi kapcsolatot árulja el. Olly büszke és féltékeny vala a' magyar minden időben vérenek tisztán tartására, hogy idegen ajku nemzetbelivel nősilendő, a' legvigyázvábban óvakodék összekeveredni; annálinkább

¹⁾ De admirandis Hungariae aquis. Schwandtneri, Scriptores rerum Hung. Lipsiae, 1746. fol. Tom. I. pag. 847.

nem lehet képzelniünk olly tette kényszerítő törvényt azon korból, midőn a' nemzet eredetisége - és ősi rendtartásaiért mindent, sőt még keresztén zsenge vallását is föláldozni nem egyszer megkísérté.

4-szer. Minden kétséget elhárít Cinnamus görög író' főnebb kiírt tanutétele, melly világosan magyaroknak, és a' többtől csak vallásban különbözőknek hirdeti a' kalézokat (*Hungaricis equitibus, qui apud illos diversae sunt religionis Chalisiis*), vagyis szerinte a' keresztén magyaroktól kalézoknak nevezett izmaelitákat (*Chalisiis vulgo ab ipsis appellantur*), a' XI-ik század elején, tehát olly időkorban, midőn még nyelvöket veszteni, és a' magyarokkal amalgamizalódniok lehetetlen vala, ha beköltözöttök csakugyan idegen ajkuak lettek volna. Helyesen megmagyarázza Cinnamus azt is, miképen eredett közöttök e' különbség. A' magyarok t. i. keresztén hitre térven, egy részök a' régi vallásban megmaradott.

5-ször. Az Aleppóban (Haleb = Haláp) tanuló izmaeliták habozás - és tartalék nélkül nyilváníták Jakutnak a' többi magyarokkal egynyelvűségüket (*Linguae cultusque et habitus par nobis ratio cum Francis*); melly utóbbi kifejtésében Jakutnak maga Fraehn egyenesen európai magyarokat ismer. De a' bas-ghurd nevezet is, a' minő nemből azon ifjakat lenni mondá Jakut (*genus hominum qui Basch-Ghurdi audiebant*): nem másra, mint merőben magyarokra vonatkozik, a' már előadottakhoz képest.

6-szor. A' kazarak, kiknek Constantinus Porphyrogenneta és II. Béla király' névtelen jegyzője' összehangzó állításából vont csalhatatlan magyarázat értelmében valóságos utódi a' mátravidéki palócok és hazai kúnok, 's kik Ibn Haukal' bizonyításánál fogva már Bulgariában együtt laktak a' bulgarokkal, egyszerre is üzettek el onnan az oroszok által, szintazon író' vallomása szerint hasonlítanak nyelvben egymáshoz (*Lingua Bulgharorum similis est linguae Chasarorum*). Pedig, semmi sem bi-

zonyosb annál: hogy a' kazar ivadéku palócz és kún nép minden időben valamint most magyarul beszélt, és csak dialectusában divatozék némi különbözés. Ha tehát a' kazarak' nyelve magyar volt, szükségkép annak kellett lennie a' bulgar eredetü izmaelitákénak is.

7-szer. Abulfeda, ki a' többiben mondottak szerint jobbadán régi irományokból gyűjté ismereteit: idegen népfелеkezetre czélzás nélkül világosan a' magyar nemzet' egy töredékének tulajdonítja a' muhammedán vallást 1300. körül, hihetőleg már akkoron keresztyénekké létükről értesítést vevő. „*Rex, így ír ő a' magyarokról, et ceteri plerique Christiani sunt, quamquam etiam Moslemi inter eos reperiantur*“¹⁾. Miből egyszersmind nagysokaságukat 's a' messzi külföld' tudomására vergődhetni képes jelentőségek megérthetjük:

8-szor. Ha azon népsokaságot tekintjük, melyet a' bulgáriai izmaelitákkal egy nyelvü kazarak' maradéki, t. i. palóczok meg kúnok, és ezekkel Anna Comnena' tanúsága szerint²⁾ szinte egynyelvet beszélő (ὁμυγλωττας) bíssenusok azaz besenyők (Patzinakitae) e' hazában alkottak: nem lehet imezen, historiai alapon nyugvó igazságot el nem fogadnunk: „Miután a' magyar nemzet e' három népfелеkezeti, u. m. besenyő, izmaelita vagy jász és kún' nyelvének kiirtására törvény- vagy akármiféle intézkedési eszközöket örökké érintetlen és kísértlet nélkül hagyott: nemcsak ki nem halhata a' tömérdek nép' nyelve honunkban, hanem inkább amazének múlhatatlannul kellett volna ezekéhez simulni, eredeti sajátságát veszteni, ha csakugyan különböző nyelvet táplált a' há-

¹⁾ Abulfedae, Historia Antelamica. Lipsiae, 1831. 4-to. pag. 171.

²⁾ Alexiad. L. VII. ed. Paris. pag. 232. Apud Stritter, Memoria Populorum. Petropoli, 1778. in 4-to Tom. III. P. II. pag. 907.

rom jövevény népség. A' történetek és saját évkönyveink' azonban illy intézkedésekről mély halgatás által ellenkezőt bizonyítván, a' magyar nyelv és nemzet' eredeti épségben maradásánál fogva is, az izmaeliták' különböző nyelvről akármely oldalról kerekedő gyanítás mint alap- és helyes ok nélküli, magában elenyészik.

9-szer. A' bulgarok királyának izlam fölvétele előtt, historiánkból igen ismeretes „*Almus*“ magyar neve olyan eredetre és nyelvre mutat. Ki ne tudná krónikáinkból, hogy a' honalapító Árpád' atyját, ki a' bulgar Almusnál kevés idővel élt előbb, Almusnak, vagy a' mostani kimondás szerint Álmosnak hiták! Atyja „*Silki*“ neve is, — mit Fraehn Vasilko-nak lenni vél, azt bizonyítja. Megjegyzendő, mikép az eredeti szövegben شكلي azaz: *Silki* áll, melly olvasható Salaki vagy Salkinak is. Hasonló nevek, mint Szalk, Szalka, Salgo, Szalók 'stb. divados maiglan számos helyneveinkben, hajdan kelendő vala személyeknél is. Életmódjuk, különösen a' lóhús evésnek a' pogány magyaroknál is szokásban léte nem kis erőseggül szolgál a' rokon eredetre, valamint a' kazakokéval és nagymagyarországi basghurdokéval megegyező ruházatuk.

10-szer. Nem lehet másból, mint vérségi kapcsolatból magyarázni azon vonzalmat, mellyet a' volgamelleki izmaeliták őseinkhez, olly töméntelen távolságu földre költözésük által bizonyítanak. Könnyebb szerrel és közelebb uton vonulhatának a' szinte muhammed vallásu hatalmas abbadszidák' birodalmába, mint Árpád unokája' új hazájába, ha a' vallásnál is erősebb kapcsolat, a' vérség és közös nyelv nem édesgeté vala őket inkább a' boldog hon' szerzéséről éjszak' fagyos bércein is hire terjedt magyarokhoz.

11-szer. Közönségesen tudva van, miszerint a' keleti és bizancziumi írók török nemből származtatják le magyar eleinket; 's ennél fogva a' XII-ik századig török és magyar (vngri, ungari) névvel illetik őket. Elég' ta-

núk erre Leo Sapiens, Constantinus Porphyrogenneta, Leo Grammaticus, Georgius Monachus, Simeon Logotheta, Cedrenus, Zonaras, és Geyza királynak a' magyar koronán álló „Törökországi király“ czíme; a' keleti írók közt végre Abulfeda. Épen így török nembelieknek bizonyítatnak keleti író sereg által honi izmaelitaink' ősei a' bulgarok. E' közös nevezetnél mi lehet csalhatatlanabb tanúság a' két nemzet' egy törzsök nemből ágazására 's nyelve' hasonlatosságára?

12-szer. Alig van hiteles tekintélyű régi író, kinél magyarok scythia eredete nem hirdettetnék: szint-azonkép scythia népek közé soroltatnak a' bulgarok. Semmi sem bizonyosb tehát a' historiában e' két népség' atyafiságánál, habár mind a' török, mind a' scythia nevezet némellyek által igen tág és határozatlan értelműnek tartassék is, mit azonban a' kérdéses századra alkalmazhatni általán fogva tagadunk. A' bulgarok scythia származását, mellyről értekezésünk folytatában bizonyítások fölhordva nincsenek, elég világosan tanusítja. Abulfarads, a' dunaiakat, mint kéttelenül amazoktól származottakat is érdekelve, következő soraiiban: „*Hoc tempore exierunt tres fratres ex Scythia interiore una cum 30,000 Scythiis. Fecerunt iter duorum mensium tempore hyemali ad adipiscendam aquam praecipue trans montem Ammonem. Pervenerunt ad fluvium Tanaim, qui ex lacu Maeotide egressus se mari Pontico immiscet. Progreffi deinde ad fines Romanorum, unus eorum nomine Bulgarus accitis 10,000 (militibus) Tanai traiecto castra posuit inter duos fluvios Tanaim et Danubium, qui etiam ipse in Pontum defluit. Mauritius, quem rogaverat, ut sibi terram ubi commoraretur Romanorum socius futurus, concederet, dedit ei Mysiam superiorem et inferiorem. Hic igitur sedem figentes propugnaculo Romanis fuerunt, qui Scythas illos Bulgaros vocarunt. Ceteri duo fratres in regionem Alanorum profecti sunt, qui Barsalei (vocantur), vel in urbem Cappadociae, quam portam Tur-*

carum Bulgari et Pungari appellant, qui olim Christiani fuerunt, et nunc secundum nomen fratris natu maioris Chazaræi appellantur.“ ¹⁾ E' fontos sorok' értelmében tehát scythák voltak a' bulgarusok, a' barsalaeusok vagy chazareusok azaz kazarok, és kivehetőleg a' turkák: csakhogy a' rokon néptörzsököket Abulfarads keleti modor szerint, mint az ó frigy' könyveiben közönségesen divatos, egyes személyekre 's így testvérekre viszi föl; a' mi egyébiránt a' dolog' valóságán nem változtat. Ben-Gorion zsidó író is Thogarma' tiz családai közé számítá főnebb olvasott soraiban a' *kazarokat* (chazar), *bulgarokat* és *magyarokat* (ungari). Mindennyi hiteles adatok után úgy hisszük, a' két népség' közös eredetéről kétség nem lehet. Épezen közös scytha eredetet bizonyítja bölc's Leo görög császár, midőn általa turkáknak nevezett őseinkről beszéli: „*Scythicis igitur Gentibus, eadem fere est et aciei et in ipsa sese convertendi ratio. Pluribus parent principibus et otio deditae sedibus incertis cum armentis gregibusque suis lectiora pascua sequendo, universae vitam trahunt. Solae vero Bulgarorum et Jureorum Gentes persimili aciem instruendi studio tenentur; quae ceterarum Scythicarum gentium aciebus est firmior, cum et collato pede pugnas ineant, et unius imperis obtemperant.*“ ²⁾

13-szor. A' derbendi historia (Derbend Námeh) előadja: miként a' Kr. sz. u. 500. év körül kétfelé osztott mogor azaz magyar (hibás írás szerint mogul) néptörzsöktől alapítaték Bulgar a' bulgarok' fővárosa és Madzsarváros a' volgántúli magyarok' székhelye, így irván Reineggs' fordítása szerint: „*Ungefähr 70*

¹⁾ Abulpharagii, *Chronicon Syriacum*. Lipsiae, 1789. 4-to Tom. I. vers. lat. pag. 95.

²⁾ Kollar, *Historiae Jurisque Publici Regni Hungariae Amoenitates*. Vindob. 1783. 8-o Vol. I. pag. 25.

*Jahre vor Mohamed's Geburt, zeigte sich ein unzähliger Schwarm verschiedener Mogolischer Völker — Da aber für diese grosse Anzahl der Völker der Raum ihrer Eroberung in diesen Gegenden nicht zureichte; so zog ein grosser Theil davon weiter nach Westen; andere wandten sich längst der Wolga Ufern, mehr nordlich und erbauten die Stadt Kosan, welche sie damahls Bulgar nannten. Der westliche Zug der Mogolen breitete sich mehr nach Nordwest auf, und — Madzsar gründete“*¹⁾. „Világosságra jő ezekből a' bulgar és magyar népfelekezet' rokon eredete, a' volgai részeken ép azonegy alkalommal letelepedése, egyszersmind vérségi kapcsolat és egynyelvűség tekintetében fenforgó minden kétséget eloszlatván.“²⁾.

14-szer. A' bulgar nemzet és tartomány ezen név alatt már az V- és VI-ik században említetik a' történetírók által: jelesen, chorenei Móses (462.) Jordanes (530.) meg tununi Victor (567.) bulgar népről és tartományról beszélnek. A' névtelen örmény geographus írja: „*Sarmatiae pars prima a Zaluria, quae ab Germanis Bulgaria appellatur, ad ortum versus proxime*

¹⁾ Reineggs, Allgemeine Historisch-Topographische Beschreibung des Kaukasus. Petersburg 1796. 8-o I. Th. s. 66. ff.

²⁾ Az eredetikep arab nyelven írott, és Mohamed-Avahi-Akasi által török-tatár nyelvre fordított *Derbend-Nemeh* későbbkorisága és hibás adatai miatt kevés hitelre méltatik a' keleti történet buvárok által; meg kell azonban ismernünk, hogy az a' legrégibb keleti kutfők után készült, hibáit is leginkább a' tudatlau másolók és interpolatorok okozák. Így, a' mogorok (magyarok) dolgainál *mogol* olvastatik, a' mi a' *re* ʃ betűnek rokonalakulam, betüveli fölcserélésével keletkezett. A' magyar „mogor“ íratással krónikáinkban és okleveleinkben számtalanszor fordul elő; nem is lehet itt mongolokra gondolni, kik illy néven legelőször a' XIII-ik században tűntek föl.

*abest, atque ad Oceanum aquilonarem et terram incognitam, quam Palucham appellant, atque ad Montem Rhiphaeum pertinet, a quo Flumen Tanais profluit.*¹⁾ A' szlávokká fajult dunai bulgarokat azonban — kiknek a' Volga vidékiektől származásuk a' bizanczi írók' hiteles tanutélénél fogva legkisebb kétséget sem szenved, a' Dunához és a' keleti birodalomba nyomulásokról szoltukban régibb hazájokat is érdekelve, hunoknak, és egyenesen hun csapatokat illető *utigur* és *kutigur* nevü népségnek hirdetik ugyazon bizanczi írók. Így Nicephorus (VII. száz.) *Unni*, *Unogunduri*, *Kotragi*, Theophanes (827.) *Hunni*, *Unnobundobulgari*, a' VI-ik századi írók, mint Procopius, Agathias, Menander: *Uturguri*, *Oti-guri* és *Kuturguri*, *Kotroguri* néven hívják; miből hun rokonságuk világosságra jó. Hasonlóan kunoknak és kun ivadékoknak vallják történetírók a' magyar nemzetet. Ha tehát a' scytha és turcus közös néven kívül még ez is egyiti őket a' magyarokkal, vérségi kapcsolatukról és egynyelvűségükről kételkedni legkisebb okunk sincs.

15-ször. A' bársony palotában született görög császár Constantin, kinek, mint ideköltöző magyar eleinkkel egykoru írónak tudósításai a' leghitelesb kutforrás gyanánt ismertetnek, egynyelvűknek hirdeti a' magyarokat a' kazarokkal. Így hangzanak ide illő sorai: „*Cabari a Chazarorum gente descendunt, factaque inter eos secessionem, ortoque bello civili, prior pars vicit, quique victi, pars occisi sunt, parsque fugientes ad Turcas in Pacinacitarum terram se contulerunt, ibique sedes posuerunt, contractaque mutuo amicitia, Cabari appellati sunt, unde et Chazarorum linguam ipsos Turcas docuerunt, habentque etiam hodie ean-*

¹⁾ Mosis Chorenensis, *Historiae Armenicae Libri III.* Londini, 1736. 4-o. pag. 347. A' Zaluria hihetőleg írás hi-ba Zabucia helyett.

dem dialectum; alia item Turcarum lingua utuntur“¹⁾). Vagycsak említeni elég, mikép Constantin a' magyarokat hija turcáknak. Az idézett sorok' tiszta értelmét egyébiránt következőkben határozhatni meg: „a' kazaroctól elpártolt, 's annakutána a' patzinakiták földén Lebediaban, a' magyarokhoz csatlakozott és kabar nevet fölvevő kazar szakadék csoport a' magyarokat kazar szójárásra megtanította.“ — Mert azt, hogy a' vele szoros szövetségre lépett és ótalmat nyújtó magyarokat, a' reájok nézve idegen nyelvre tanította volna meg, józanúl föl sem tehetni; Constantin szavaiban ugyanazért egyedül ott fekszik a' látszólagos homály, miszerint e' helyett: „*Chazarorum linguam ipsos Turcas docuerunt*“ ezt kellett volna írnia: „*Chazarorum dialectum ipsos Turcas docuerunt*“; a' nyomban következő e' sorokat pedig: „*habentque etiam hodie eandem dialectum*“ így szerkesztie: „*habentque etiam hodie eandem linguam*.“ Synonimum gyanánt cserélé föl itt a' lingua és dialectus szót a' koronás író. Akármellyik oldalról vizsgáljuk, nem lehet más, mint azonegy nyelv' különböző szójárását venni e' sorok' értelmezésénél. Még világosabban tűnik ki a' merőben dialectusi különbségre vonatkozás ime' végszókból: „*alia item Turcarum lingua utuntur*.“ azaz: hogy a' kabarok a' magyarok' szójárásával is éltek. Tegyük föl egykissé, mikép Constantin nem synonymum gyanánt és fölcserélve használá a' lingua kitételt dialectus helyett, hanem a' magyarokétól egészen különböző idegen nyelvet értett a' kazaroké alatt: mondhatni, a' legfonákabb magyarázat jőne ki soraiból. Ezen értelemben ugyanis a' kabarok a' magyarokat a' kazar nyelvre megtanították 's azáltal egy dialectusuakká váltak: azonban a' kabarok ezenkívül a' magyarok' előbbi nyelv-

¹⁾ De Administrandō Imperio. Cap. 39. Bandurii, Imperium Orientale. Paris, 1711. fol. T. I. pag. 108. seq.

vét is használták, és így egydialectusnak de egyszersmind kétkülönböző nyelvűek valának vagy legalább a' kabarok azon magyar nyelvvel is éltek volna, melyet a' magyarok a' kazarnyelv' fölvételével maguktól ellöktek. Mi csudálatos és természet elleni viszony keletkezendett vala e' szerint nemcsak, hanem két különöző nyelv egymás melletti használata és fönmaradása állapítatnék meg, melly honi régiséginkből távol sem bizonyítható sőt nyelvünk' belső történetével 's kifejlődésével össze nem egyez. A' magyarok' nyelve tehát egy, és csak dialectusban különböző lévén a' kazarokétól azaz kúnokétól, szükségkép a' bulgarokkal és azoktól származott izmaelitákkal is egy azon nyelvet beszéltek; miután irva vagyon, hogy a' bulgarok nyelve hasonlított a' kazarokéhoz („Lingua Bulgharorum similis est linguae Chazarorum.“) ¹⁾ Igazolja a' kazarok' magyarokkal egy nyelvűséget a' kazar kánnak Lebedias (Elöd) vezér iránt mutatott hajlama, vele tolmács nélküli értekezése. Töb-beket mellőzve, kazar maradványoknak hirdette a' magyarokat a' honunkban járt XVI-ik századi török író Scheich Ali is. ²⁾

¹⁾ Fraehn, De Chazaris Excerpta. Petropoli, 1822. 4-to P. I. pag. 41.

²⁾ Fraehn, a' bulgar nyelv' nyomzásánál érintetlen 's figyelem nélkül hagyá azon fontos jelenséget, miről az orosz történetek 's egyházi írók tanúságot hagytak, melly röviden ebből áll: Midőn az orosz nagy fejdelem Wladimir 987-ben a' keresztyén vallást kívánván nemzeténél bevinni, országa' előbbkelőinek tanácsából tíz értelmes férfiakat küldé előbb a' volgai bulgarokhoz, aztán Rómába és Konstantinápolba, olly megbízással: vizsgálják meg, valljon mellyik vallás lenne legjobb és czélszerűbb, a' muhammedan- e vagy a' keresztyén, és ez utóbbinak római vagy görög szertartása? Illy czélból küldetett a' poloczki származásu Smiram Iván is (Joannes Smera Polowecius), ki miután Palestinát és Aegyptomot bejárá, Alexandriában megkeresztelkedék, hon-

Minő emlékei maradtak honunkban az izmaelita nép-
ség neveinek? jöllehet már helytel közszel érintve vala,
itt megvizsgálni czélszerűnek látszik. Az izmaelita név
mint merőben vallás felekezeti, keresztyénségre téré-
sük után kialudván, helyneveinkben semmi emlékezetet
nem hagyta maga után; ellenben a' bulgar névnek, ám-
bár nem saját nyelvökből eredőnek és csak idegenektől
reájok alkalmazottnak látszik, némi nyomai mutatkoznak.
Léteznek ugyanis, mint már előbb láttuk, *Bogárd*, *Polgár*,
és *Polgárdi* nevű helyek, miket a' bulgar név rontott
kiejtésének lenni annál inkább hihetünk, mivel a' Toron-
tálmegyében keblezett Besenyő és Vinga mezőváro-
soknak a' dunai Bulgárországból kiköltözött és a' mult
században megtelepített lakosait maiglan *bogárok*- és *boga-
rak*-nak hiva a' szegedkörnyéki magyar nép. Bulgariát is,
mint kiki tudja Bulgárországnak nevezzük anyanyelvün-
kön. Az oroszok is „*bolgar*“ névvel mondják ki a' „bul-

nan az új frigy' könyveivel egyetemben Wladimirhoz
levelet küldve, olly tanácsot magában foglalót, miként a'
görög és római meghamisított keresztyén hitet föl ne ve-
gye, mint hogy ő Alexandriában az apostolok' tiszta ta-
nitását és hagyományait találta legyen föl. Ezen levelet
Smiram *bulgar nyelven írta*, melyet 1567-ben Kolodins-
ki András orosz és lengyel nyelvre fordítva adá ki, 's
ebből Wissowatus Benedek készítette latin fordítást. Lo-
monosownál (S. 156. * alatt) az utóbbi dologiránt Cave
angol tudós' következő című könyve idéztetik: *De
Scriptoribus Ecclesiast. Historia Litteraria*. Tom. II.
pag. 324. Ha már valóság Smiram levelének bulgar
nyelven költe (szó sem lehetvén itt a' dunai bulgarok'
szlavizált nyelvéről) fölötte becses maradványa volna
az a' buzgó fáradozással kutatott nyelvnek, méltán
igényli az orosz tudósok' csüggedetlen buvárkodását,
mint a' legfontosb historiai kérdések' egyikének eldön-
tésére szolgáló csálhatatlan bizonyítván. A' XVI-ik szá-
zadban megjelent, hihetőleg régebben készített lengyel
és orosz fordítás, talán némi utasítást is nyujtna ere-
deti példányáról.

garus“-t”¹⁾. A’ szerecsen névnek is maradt fön emlékezete az olly nevü faluban, mint főnebb Győrvármegyénél megjegyeztetett. Jellemzőbb mindezeknél, az, miről IV. Béla király’ némi 1240-iki oklevele teszen bizonyyságot: Abban ugyan is a’ győri vár’ Nyul, Sággh, Éch ’sth. falubeli népeinek (castrenses) szabadságai ’s kötelességei elszámítatván, bulgar köbölről, mint folyó mértékről tétetik említés ekképen: „*Idem populi de qualibet mansione dent Comiti Jauriensi viginti cubulos Bulgaricos de vino, et in festo S. Michaëlis solvant Comiti Buchariorum unum pondus, similiter de una quaque mansione*”²⁾: Valljon vehette-e a’ „*cubulus bulgaricus*” merték neme mástól, mint a’ kereskedést üző bulárföldi izmaeliitáktól nevét? Megfejtí világosan a’ bulgarus melléknév. Mennyit foglalt tulajdonkép magában, ki nem nyomozhatám.

Csekélyek ugyan e’ maradványok, de a’ homályokat földerítő jövendő még gazdagabb adatokat nyújthát a’ figyelmes vizsgálódók’ kezébe vagycsak ezek’ nyomán is.

Nem győznek eléggé csudálkozni a’ külföld’ némelly jelesb írói, sőt megfoghatatlannak látszik előttök, hogy a’ magyar nemzet, melly szerintök a’ Jegestenger’ zordon mellékiról jött, halászat és vadászatból éldegelő, polgárilag szerkezetben nomád csoportot képeze: miként vergődheték rövid idő alatt olly kitünő miveltségi fokozatra, minön ide költöztének már első századában, ’s főleg a’ keresztség’ bevételével az egykoru írók világos tanutételéből érthetőkép foglala helyet?

E’ rejtvénynek látszó kérdés könnyü szerrel oldatik meg, ha az ország-szerző magyarnép’ akkori viszonyaiból fejlődött életmódja, szellemi és anyagi állapota

¹⁾ Lomonossow, Alte Russische Geschichte. Riga, 1768. 8. s. 28. Nota *

²⁾ Fejér, Codex Diplomat. Hung. Tom. III. vol. I. pag. 195. TUDOMÁNYT. 1844. v. 19

szemügyre véve, Europa' nyugoti népeinek jellemével hasonlítatik egybe.

A' rokonfaju, de magán érdekeknél fogva ellenes patzinakitáktól szorongatott magyar, uj hazát keresve, mint Constantinus Porphyrogenneta iratiból nyilvános, már Lebediaban az akkora világhírű hatalmas kazarokkal szövetségben élén, habár megengednők is régibb idei vadságát, a' hadviselés- és hódítás mesterségébe ezek által könnyedén beoktathaték. Nemis hiányzának nála a' harczias élet külső és belső kellékei Leo Sapiens' tacticaróli irata szerint. Számos hadinép, jól rendezett tábor, és válogatott hadi eszközök meg szerszámok tevék jelentékennyé, szomszédai előtt tiszteletre méltóvá. Atelkuzui lakása, 's onnan Pannoniába költözése alatt a' bizanczi udvarral, majd mint ellenség, majd frigyos, gyakori követségek' közbe jötté által közelebbi érintkezésbe jöven, a' görög miveltség- és fényüzéssel barátkozék meg. „*Ad Archontes Turcorum mittitur bulla aurea bisoldia cum hoc titulo: Literae Constantini et Romani Christum amantium Imp. Romanorum ad archontes Turcorum*“¹⁾; így ír a' bársony palotában született Constantin császár 950-ik évben. Beavattatván ekként Europa azidétti diplomatiái viszonyaiba, kiismerheté a' szomszéd nemzetek' álását, hadi erejének gyenge voltát; miről a' morvai fejdelem ellen hivatásában még bővebb tapasztalást szerezhete.

Nem csuda azért, ha ettőlfogva a' magyarokat villogó fegyvereikkel Europa szerte dúlni és rabolni, nevével nyugotot majd az atlanti tengerig rettegésbe hozni olvassuk. Ha továbbá azt kérdeznők tünődve: mi eszközle külerejökön és vitézségükön kívül mégis a' bamu-

¹⁾ De Ceremoniis Aulae Byzantinae Lib. II. cap. 48. In Corpore Historiae Byzantiae Bonnae, 1829. s-vo Const. Porph. Vol. I. pag. 691.

latos hadi szerencsét? erre is megfelel a' historia. A' zaklatott nyugoti népek' gyávasága 's lelki tespedésben sinlődése legtágasb utat nyitja a' hadfiainak. Széltiben isten ostorának, álkeresztyénség okozta bünökérti lakolásnak hirdeté a' vakbuzgóság azon inségeket, miket a' költözések alatt szigorú élethez edződött harczias népfaj becsapásai által nyugot' országiban árasztja; a' babonás előítéletekkel küszködő földnép, aléltan 's öneszmélet nélkül engede az egyházfiak' szószékből hallatott ime szózatának: „*Sic exigentibus peccatis nostris*,“ — 's nem fegyverben, hanem oltárnál keresé a' hiúsult menedéket ¹⁾). Majd egy század vonult át illy kedvező körülmények közt a' magyarok fölöt, míg a' Némethon' fejedelmei, okulva saját veszteségökön, egyesült erővel, falal kerített városokban, fegyver által igyekezének gátot vetni a' romboló rohammak: de egyszersmind a' keleti nép' barátságos szövetségét és keresztyén vallásra édesgetését eszközölők, valahára megnyerék alattvalóik nyugalmát, — kivált Ottó császár és Takson vezér' békekötése következtében.

Ezek így levén, Europa' annyi országain számtalanszor átvonultában szerzett ismeretei könnyen kikéleszték, sőt megis érlelék azon műveltséget, mellynek magva már a' Volga és Fekete tenger' mellékein erős gyökeret vert őseinknél. Hiszen maga Constantin császár kelet' messzi tartományaiba kereskedést üzőknek állítja őket, midőn kétfelé, t. i. keletre, Perzsia mellékre, és nyugotra, Pannoniába szakadásukat megírja, turcáknak nevezvén magyar elődinket: „*Ad Turcas vero ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores*

¹⁾ Vita S. Delcoli Abbat. Lutrens. Apud. Bouquet, Recueil des Historiens des Gaules et la France. Tom. IX. pag. 121. Conf. Schmid, Geschichte von Frankreich. Hamburg, 1838. 8-o I. B. S. 227.

suos mittunt etiam num ii, qui occidentem incolunt prae-
dicti Turcae, invisuntque illos et responsa saepe ab ipsis
per hos accipiunt.“ ¹⁾). E' fontos sorok' ellenében kimer-
né tagadni a' magyarok' X-ik században kereskedését,
's azzal karöltve járó miveltségét? Nemde honi kereske-
dők valának azok, kik által izeneteket küldének Perzsia
melléki rokonaikhoz? Azon korban, minden, mi ke-
let- és nyugot közötti világkereskedelem tárgyaül szolgált,
Előázsia- és a' Fekete tenger' utvonalaín arab kezelés és
befolyás által hozaték forgalomba. A' kalifák' főhelyei
gyűlpontját és rakhelyét képezték India és Középpázsia'
árucikkjeinek, 's onnan szivárgának Európába kelet-
drága szereit. Ezen világkereskedésbe, a' főnebbi sorok'
nyomán elődink is nem kis részt vőnek. Illy tények meg-
híusítják az ujabbbkor' azon íróinak költeményeit, kik
a' magyar népet a' zordon éjszak vad csordáiból alakult-
nak hirdetik. — Nem kissé éleszték az ősmagyarok' e'
kereskedői szellemét a' hozzájuk költözött izmaeliták,
kik életmódjuk- és régi hazájokban gyakorlott kereske-
delmi viszonyoknál fogva még hatályosb befolyással ter-
jeszték a' jólét- és műveltség' áldását; elannyira, hogy
őket a' vagyonosság és értelmiség' képviselőiül mutat-
hatni be három első századaink alatt, 's nem mint ide-
gen ajku, hanem a' magyaroktól egyedül vallásban és
névben különböző rokon népszelekezetet.

Megkisértetvén imezekben csekély erőnkhez képest
a' nehéz kérdés föloldása: reméljük, homály-oszlatóbb
szövétneket gyújtánk a' historia' terjedelmes mezejéni tá-
jékozhatásra éjszak tudósainak e' tárgykörüli nyomozá-
sainál. Kimutatók ugyanis, mennyire a' gondosan föl-
keresett történeti adatok kimutatni engedék, az izmaeli-
ták- és azokkal egyetemben a' volgai bulgarok' magyarnyel-
vü voltának bizonyosságát. — E' nyelvhasznalatossági

¹⁾ De Administrando Imperio. Cap. 38.

vitatás folytában kétségkívül észrevehé kiki, miként némi dialectusi különbözésre utalnak a' fölhordott tanutételek, mik között főleg a' bársony palotában született Constantin görög császáréval találkozánk. Ezek' nyomán, mint historiai igazságot, elvül fogadók miis a' tárgyalt népek' nyelvének épen úgy, mint a' kazarokénak a' magyarokétól dialectusbani különbözését. — Ámde, ha az kérdeztetnék: millyen volt, 's miben állott tulajdonkép ezen különbözés? aligha tudnánk szabatosan válaszolni. Nincs köztünk, bizton mondhatni, a' magyar nyelvet tudósan értő olly egyén, ki több-kevesebb ismerettel nem birna a' honi nyelv' két főszójárásáról, azon szójárásról, melly a' közéletben tiszta magyarságnak megpalóczosnak hivatik: mégis az illy szójárások' választó vonallal határozott különbözései- és ezen különbözések' belső tulajdonai-, természeti sajátságai- és egymásiránti hogy ugymondjuk, grammaticai viszonyairól van-e valakinek nem alapos, de csak fölületes ismerete? — pedig, illy különbözések' kikutatása- és okszeres studiuma által juthatunk csak azon kívánt eredményhez, melly végső analysisban nemzetünk' népfелеkezeteinek történeti viszonyait világosítaná föl. Léteznek e' honban és azon kül maiglan: *barkó*, *besnyő* (örségiek), *csangó* (Moldvában) *gányó*, *matyó* és *tahó* névvel jelölt magyarnyelvű népfелеkezetek, kikről úgy nyelv-mint historiai tekintetből igen keveset, vagy épen semmit sem hoztak eddig közismeretre iróink: holott, tudván tudatik mindezen népfелеkezetek' nyelvében a' tiszta magyarságtól elütő és a' palóczoshoz majd több- majd kevesebb hasonlatossággal bíró szójárás' divata ¹⁾. — Sajnálattal kell itt megvallanunk, hogy magyar *Idioticon*-nal

¹⁾ Az íróktól ekkorig szóval sem említett *tahók'* ismertetése nálam készen áll, adandó alkalommal, talán a' *csangók'* és *gányók'*-ével együtt napfényre bocsátandó.

nemcsak nem birunk, hanem olyannak kidolgozása iránt mégcsak készültek sem tettek¹⁾. Valóban, annál sürgetőbb az Idioticon' halasztás nélküli létrehozása, mint-hogy a' naponta terjedő népnevelés által a' nyelv' különböző sajátsági fölötté ritkitatnak, 's mondhatni, szemünk' láttára kiirtatnak. Több helyeket nevezhetnénk meg, hol a' lelkészek' buzgalma a' balúl hibásnak hitt tiszteletre méltó régi nyelvjárást annyira divaton kívül tévé, hogy olyannak egyedül az aggférfiak' ajkin és saját tüzhelyeiknél találni már némi hű maradványira. Jósolni merjük, mikint a' népnevelés' általános közzétételével úgy kihaland a' különbözőzés, hogy egy század' lefolytával alig leszen található a' palóczos beszédnek párányi nyoma. — Ha mégis egykoron a' nyelv' aknáiból ezen elrejtett kincsek kizsákmányolva, 's rendszeresen egybeállítva lesznek, biztosban haladhatunk a' felekezeti ségek' kijelölésében azon vezérfonál után, melyet a' historia vagy csak neveiknél fogva kezünkbe ad. Illy segédeszközök' hiányában tehát a' történeti forrásokból merített következő átalánosságban kénytelenítetünk most maradni az izmaeliták' nyelvének a' magyarétól dialectusbani különbözőzése' kimutatásánál.

Csalhatatlanúl áll a' bulgarok nyelvének a' kazarokévali hasonlatossága. Már a' kazarokat és tölök eredő kabarokat épen azoknak lenni, kik krónikáink szerint Árpád idejében kún nevezet alatt Mátra' vidékein letelepültek és maiglan palóczoknak hivatnak: annál inkább senki sem kétli, mivel az orosz és lengyel krónikákban mindig palócznak (polowczi) hivatik azon népség, melly a' byzancia és egyéb európai íróknál kún (cumanus) névvel illetetik; miből kéttelenné válik a' kazar és

¹⁾ Sőt az academia m. é. dec. 18. tartott ülésében határozta el egy magyar nyelvjárástan kidolgoztatását.

palócz nyelvnek azonegy volta, következésképp az izmaeliták' palóczos szójárása, és így a' magyarétól dialectusban különbözése. A' palócz. kún és kazar nemzet' azonosságára nézve egyébiránt, miről itt terjedelmesen nem értekezhetünk, a' történettudomány' hitelességére és a' tudós sereg' közhiedelmére legyen szabad hivatkozni ¹⁾: az izmaeliták' palóczos magyar nyelvét illetőleg azonban érintetlenül nem hagyhatjuk azon nehezséget, melyet a' dolog mostani állásánál fogva bárki könnyen ellenünk gördíthetne.

A' jászok valóságos ivadéki levén bebizonyításunk szerint az izmaelitáknak: miként lőn tehát, hogy azoknál nem divatozik a' palóczos szójárás?

Őszinte bevalljuk az ellenvetés fontosságát; de egyszersmind elég erősséget lelünk czáfolatára a' nyelvvizsgálók' azon megállapított törvényében, melyet magából a' természetből vontak le. Sok századok' tapasztalásai bizonyítják, mikép a' nyelvsajátságok' nyomozásánál két cathegoriát kell főleg tekintetbe venni, a' hegyi népeket t. i. és tér- vagy síkföldiekét. Az elsőbbeknél, mint elszigetelteknél mindig honosb az eredetiség; ellenben emezek, mint közlekedhetőbb állapotuaknál szél-tiben nyilatkozik a' vegyülés, másikhózi hasonosulás. A' térségi népcsapatok lakhelyzetöknél fogva ugyanis könnyebben és gyakoribb érintkezésbe jöhetvén szomszédaikkal, nem óvhatják úgy meg eredeti sajátságukat, mint a' hegyiek. — Illyszerü befolyásra akadunk a' jászoknál, kik boldog térföldeket a' hon' szíve körül foglalván, leginkább ki voltak téve azon vegyületnek, miáltal saját szójárásukba a' tisztább magyar beférkezők. Hátha még XVI-ik századi viszontagságaikat, mikkel a' török

¹⁾ E' tárgyról, úgy a' kún nyelv' magyarságáról külön, majd egykor világot látandó munkában is értekeztem már.

járom alatt küszködtek, méltó figyelembe vesszük? — De mindezek' daczára, nem mondhatni őket a' palócz szójárástól menteknek. Saját tapasztalásomat hívom bizonyságúl, miként a' jász köznépnél még most is kelen-dő olly palóczos kiejtés; miáltal nyelvök a' tiszamelléki tisztább beszéd-től első tekintetre megkülönböztethető. Régi írók is tapasztalák e' különbözést; mellőzve, hogy Timon Sámuel a' jászok - és kúnokét izetlen nevetséges beszédmódnak vallá ¹⁾. Octrokocsi Foris másfél század előtt bizonyítja e' róluk írott tanulságos soraiban: „Kitetszik az eddig mondottakból, és a' jászok' nyelvének vizsgálatából, hogy ők, (valamint maguk is elismerik), azon régi scythák' valóságos fajzati, kiktől a' mostani, magyar néven hívott nemzet származik, mert nyelvök mindenben egyenlő a' magyarokéval. *A' melly különbség első tekintettel látszik lenni némelly kevés szavakban, az nem olyan, hogy a' beszéd, különbözésére itt említést érdemelne.* Nem is mondhatni, hogy még régenten a' magyaroktól tanulták volna, mert különválva lakván, bizonyára még nehezebben tanulhatták volna, mint a' tótok és németek, kik rá nem mehettek mindez ideig, kivén a' maguk szorgalma, fáradsága és kereskedés által magyar nyelv némelly megtanulóit. Tudja minden tanult férflu, 's a' tapasztalás is bizonyítja, mi nehéz legyen valakinek, kivált nemzeti sokaságnak ősi nyelvét vesztenie és a' szomszéd nemzet nyelvét tanulni meg ²⁾. Kézzel fogható igazságok ezek; az izmaelita népsokaság' magyar nyelvét már magukban is czáfolhatlanúl kivívók.

¹⁾ Imago Novae Hungariae. Viennae. 1762. 4-o pag. 52.

²⁾ Origines Hungaricae. Franequerae, 1693. 8. P. I. pag. 65, 66.

XIX.

A' KERESKEDEŚ' TÖRTÉNETE.

(V é g e).

Középkori kereskedés' története.

Az arabok, kik előbb csak villongásaik által voltak ismeretesek, Mohammed által új vallás' zászlója alá gyűjtettek, melly vallás rövid idő alatt csaknem a' fél földgolyón elterjedt. Az izlám' alapítója meghódíta Arábiát, 's világi birodalmat alapíta; utódai folytaták e' harczot, 's a' történet nem mutatja valamelly uralom' 's hittan' olly hirteleni és sebes terjedésének példáját. Egész Ázsia meghódolt, 's rövid idő alatt egész ismeretes Africa megnyeretett. Mohammednek a' keresztény hittan' alapigazságaiból, kor- és hontársai izlése szerinti érzéki dogmákból szerkesztett vallása hamar pártolást nyert keleten, 's a' byzantini császárság' elpuhultsága és ernyedtsége könnyükké, megfoghatokká tévé a' nagyvilági diadalokat. De ugyanazon nép, melly a' kalmárokat elűzé, 's a' kereskedést csaknem megsemmisíté, nemsokára teljes változását mutatá hajlandóságának, 's a' vitéz harczosokból jeles kalmárok képeztettek. A' kereskedés az ő kezeiben volt, 's az arabok kellőleg elismerék India fontosságát, a' hatalmat, hogy a' keleti kereskedésnek

most már tetszésszerinti irány adassék, nem hagyák használatlanúl, megnyitván a' Levante kikötőit, 's Indiából és Sinából Persiába és Arabiába ható kereskedést alapítván, Bassora főkereskedőhelylyé lön; az összeköttetések azonban Constantinápolylyal, és az egész nyugattal a' mohammedanusok ellen uralkodó gyűlölet mellett, nagyon jelentéstelenek voltak, 's a' nyugati kereskedés helyét Constantinápolyban tartá meg, honnan a' legtávolabbi 's legterhesebb utak tétettek, nehogy összeköttetésbe lépjenek a' gyűlölt szomszédokkal. Egy dicső találmányért, melyet az araboknak köszönünk, névszerint a' czifra arab számok feltalálása, a' legnagyobb hállára kötelez bennünket irántok, minthogy a' számtan, melly már a' phoenicziaiaknál honos volt, egyediül általok juthatott lassanként mostani álláspontjára.

Ezen állapot három, négy századig tartott. Ez idő alatt a' nagy mohammedan birodalom két részre oszlott, az egyiptomi kalifaság erősen megállapítá magát a' bagdadi mellett, 's e' felosztásnak azon következtései voltak, mint egykor a' római birodalomban: gyöngíté a' kereskedést. Ez azonban még sokáig fenntartá magát az egyiptomi kalifaságban, hol Kairo (Cairo) városa kezde virágzni.

Mig a' görög császárságnak utósó életerői elfogytak, hatalmasan fejlődék 's emelkedék nyugat tartományaiban egy más szép új élet és munkásság. Német- és Franciaország, hol Nagy Károly hatalmas Frankországot állítá fel, Anglia, de főkép Németalföld megerősödének művészetekben 's tudományokban, 's a' kereskedést gazdagságaik forrásának kezdék elismerni, 's tisztelni. Azalatt, hogy ezen országok lassanként fölocsultak hosszú álmukból, két kis olasz köztársaság voná magára a' világ figyelmét, mellyek a' kereszthad' kezdetétől fogva magukhoz ragadák a' tengeri kereskedést, 's általa nagyokká és hatalmasokká levének. *Genua* már Nagy Károly idejében (a' kilenczedik század' elején) jó tenge-

ri hadierőt tarta. Hasznára fordítá a' görög császárság' gyöngéjét, attól több szigetet elcsikart, 's hatalmát a' Fekete-tengerig terjeszté, hol nagykereskedésének Kappa lón középpontjává. *Velence* mindenben *Genua*' példáját követé: az ő polgárai halászhajósok- és kalmárokból lettek, kik a' genuaiakra nézve lassanként nagyon veszedelmesekké lettek, *Velenczét* a' tengerek királynéjává emelék, és e' rangot több századon át biztosíták neki. Tafna a' Fekete-tenger' partján legjelentékenyebb rakhelye volt a' keleti kereskedésnek, későbbben azonban a' syriai kikötőkben ülededének meg, főkép *Beiruthban*, csakhamar azután *Egyiptomban*, melly most már újra rakhelyévé lón az indiai áruknak, mint Európában *Velence* délre, 's *Wisby* éjszakra nézve volt. E' két városon kívül darab ideig *Amalfi*, *Pisa* és *Florenz* is hatalmasok voltak műipar, kereskedés és tengerjárás által.

A' keresztadak' kezdeténél a' nyugati hatalmasságok keresék 's megnyerni törekedtek maguknak *Genua*' és *Velence*' barátságát, 's ezek örömet mozdítának elő olly vállalatot, mellynek kereskedésükre hasznos eredményűnek kelle lennie. *Syria*' ostrománál mindkét köztársaság segélyt nyujta, miért azonban nem mulaszták el a' legkiterjedőbb kereskedési kedvezményeket 's hasznokat kikütni maguknak. A' fenforgó körülmények közt azonban a' két köztársaság' közös érdeke nemsókára féltékenységet idéze elő köztök, melly mindeniköknek szerfölött kártékony következményű volt, 's csaknem három századig harczolának egymás ellen, míg okos egyesülés, összetartás mindkettőt a' legnagyobb hatalompolcra emelte volna.

Az olasz kereskedés' felvirágzásának kora időszaka volt az éjszaki nemzetek' előmenetelének is, az élet' velejébe mind jobban beható keresztény vallás megnevesbüle, 's mióta Németország a' polgárisodott nemzetekhez csatlakozott, itt is, névszerint éjszakon és a'

rajnai vidéken olly kereskedést látunk felvirágozni, melly fontosságban körül-belől fölért az olasz kereskedéssel, 's annál inkább érdekes, minthogy a' mai németkereskedés annak szülötte. Azonban egy virágzó műipar' ereje nagyon károsítaték fejlődésében vizen mint szárazon a' rablások által, 's a' nyugati német tengerparti városok mihamar érzék bizonyos szorosabb összeköttetésnek szükségességét védelem- és oltalomra. Illy értelemben 1241-ben Hamburg és Lübeck szövetséget kötének, mellyben még azon évben hozzá állott az éjszak-keleti és Bálti-tenger', az Elba' és Odera', a' Rajna' és Véser' partjain fekvő valamennyi bármilly csekély jelentőségű város, mellyeknek kerek száma 86 volt. E' szövetség *hanzá*nak nevezé el magát, melly szó alnémet nyelven szövetséget jelent. A' hanzai szövetség egyesített erők által hatalmas, korán bölcs kereskedelmi politikát fejte ki, mellynek eredménye kereskedésének példátlan virágzásában jelentkezők. Nagy tengeri halászatokat telepíte, 's törvényt alkota, melly szerint hanzai portéka csak hanzai hajókon szállíthatatik. Az éjszaki fejedelmek érezvén a' szövetség' hatalmát, 's részint engedelmeskedve törvényeinek, szerencsének tekinték, hogy a' hanzai szövetség kontorokat telepíte nálok, 's azt kiváltságokkal és kedvezményekkel buzdíták arra. Ebben nevezetesen az angol királyok tünteték ki magukat, 's 1250-ben Londonban a' Stahlhof név alatti hires kontor alapítatott. A' szövetség négy főrahelyet állítatott, és pedig 1) a' főnnevezett kontort *Londonban*, melly Angliából gyapjut, czint, bőrt, vaját, és szántóföldi termeszterményeket küldé neki, 's helyettők manufacturákat ada el; 2) a' *brüggei* kontor (állítatott 1252-ben), hová a' hanzák az Angliában, 's az éjszaki országokban beszerzett nyers anyagokat vitték, 's azokat itt belga posztóval, szövetekkel, manufacturákkal cserélék ki, melyeket ismét az éjszaki tenger körül helyezett országokban szállíták: a' *nowgorodi* kontor Oroszországban (állítatott

1272-ben), mely szűcsárukat, lent, kendert 's más nyers anyagokat cserélt ki manufacturákkal; a' *bergi* kontor Norvégiában (állíttatott 1278-ban), mely főleg a' halfogással, a' halzsir- és halkereskedéssel foglalkodék. Így az egész éjszaki kereskedés mintegy három századon keresztül a' hanzai szövetség' kezeiben vala, 's nagy volt a' politicalai hatalom, mely ahhoz kapcsoltaték. A' hanzai szövetség sokszor nyujta segélyt a' fejedelmeknek, uralkodóknak az ellenség ellen. Midőn a' 14-ik század vége felé Lüneburgnak megfosztatnia kelle szabadságaitól, ennek hercegei ellenében a' hanzai szövetség' dönté el a' dolgot, és több évi háboruk után annak, valamint Uelsen városának újra visszaadá előbbi jogait, hol a' hercegeknek több várost kelle elzálogolniok. Más alkalommal — a' pápa' egyházi átkának, 's a' császár' száműzésének daczára is keresztülvitte a' szövetség a' lüneburgiak' akarátát, kik papjaikkal meghasonlottak volt; és a' hanzai szövetség' gyűléseiben nem egyszer jelentek meg fejedelmek személyesen, kérelmüket és segélyzésüket előterjesztendők. A' hanzai szövetség' befolyása épen olly hatalmas mint jótékony volt, mégis hódítási terveket sohasem koholt, hanem mindig csak saját 's övéi jogait 's jó ügyét védelmezé. A' fejedelmek azonban e' hatalmat, melyet sokszor használtak volt, lassanként terhesnek, 's nyomasztónak érzék; 's a' kormánytan rábirta végül a' szomszéd fejedelmeket olly rendszabásokhoz fogni, mellyek' következtében kalmáraik önként kiléptek a' szövetségből. Legelőször is az *angolok* szabadíták fel magukat a' hanzai gyámság alól. A' szövetség nekik jeles tanítójok 's mesterök volt; már III. Eduárd királyuk gátolni törekvék az idegen manufacturák' behozatalát nyers anyagok' kivitele' ellenében, midőn mindenféle kedvezések által flandriai posztócsinálókat édesgete az országba, 's ezeknek mesterségük virágozni kezdvén, tilalmat bocsáta ki minden külföldi szövetek' 's posztónemű' viselése ellen. A' század elején Angliában a' gyapju-műipar nagy

előmenetelt tett, IV-ik Eduard alatt a' külföldi posztó', mint több más czikk' bevitele egészen eltiltatott, 's bár e' király későbbben kényszerítetett a' hanzai szövetség által visszavenni e' tilalmat, mégis úgy látszik, hogy ez tetemesen előmozdítá a' műiparnak azon ágát. Örzsébet' kormányzása alatt pedig a' hanzai szövetség' tekintélye Angliában egészen megsemmisítetett.

Több belső ellenségen kívül sok külök sietteté a' hanzai szövetség' véghukását. Dánia és Svéczia a' hosszú szolgaságért, melyben a' hanzai szövetség által sokáig tartattak, hoszut állni törekedtek, 's annak kereskedését minden utonmódon gátolák, akadályozák; Oroszország' czárai egy angol kereskedelmi társulatnak kiváltságokat adának; a' lovagi rendek, melyek több századon át szövetségesei voltak a' hanzának, romlásra jutottak 's feloszlattak; a' hollandok és angolok kiszoríták azt minden piacról 's minden kikötőből; végül pedig a' tengeri utnak feltalálása Keletindiába, tetemes kártékony befolyással volt rájuk. Így számos körülmények egyesülvén a' csaknem háromszáz éven át dicsőségesen virágzott hanzai szövetség' remek épületének alaposzlopaibani megrázkodtatására, ledöntésére, az egyes hanzavárosokat összetartott szövetségnek mostmár hirtelen magától föl kelle bontatnia, minthogy nem volt föltte közhatalom; közölök mindenik maga birtokába iparkodott ejteni azon omladék - maradványokat, a' melyek még belfogyasztási kereskedésben, 's csekély kivitelben állottak. Különösen Németország, mely kevés műiparral 's tehát csekély kiviteli kereskedéssel is birt, az idegen kereskedés' megszűntével mélyen alásülyedt, 's csak Hamburg és Brema tartottak meg némi jelentőséget, bel- és külföld ellenébeni fekvésöknél fogvást.

A' tizenötödik század' vége felé vessünk még egy pillantást az olasz köztársaságokra, melyekben a' kereskedés még mindig virágzott. Legelőször Genua jutott a' felfordulás' sorsára; belső egyenetlenkedés 's Velen-

czével folytatott erős harcrai annyira meggyöngíték hatalmát, hogy tovább nem volt képes a' távolabb fekvő ellenségnek, a' törököknek férfiasan ellentállni, kik gyarmatvárosaitól, keleti birtokától egymásután foszták meg őt; míg végül (1453-ban) II. Mohammed meghódítván Constaninápolyt és Kaffát, a' görög urasággal az egész genuai kereskedésnek is nyakát törte keleten. *Velence* még korlátlanul uralkodék ama' vizeken, 's olly hatalmassá lőn, hogy önállásulag saját erejével hódította meg városokat és tartományokat. Az egyiptomi szultánokkal a' velenceiek frigyet kötöttek, melly által az egyedáruságot biztosíták maguknak keleten, és tömördek gazdagságokat halmozának fel, úgy hogy a' pompában, mellyet a' gazdag velencezések űztek az akkori időben, a' leghatalmasabb fejedelmek sem érték őket utól. A' többi európai állodalom irigy és kancsal szemekkel vevé emelkedését, és fél Európa egyesüle a' cambray-i szerződvény által *Velence*' vesztére. A' törökök' győzelmes fegyvereik által *Velence*' csaknem minden birtokát elveszté az aegumi tengeren is, 's dicsőségének végmaradványa, egy új földrész' hirteleni föltalálása által elenyészett, melly esemény egészen változtatott irányt ada a' világkereskedésnek is.

Mielőtt Copernicus' rendszere, melly legelőször tanítá a' földnek golyóalakuságát — feltűnt volna, *Colon Kristóf* közönségesen *Columbus*-nak nevezve, szegény, de mély gondolkozásu olasz tengerész (1480-tól fogva) azon törte fejét, miként találjon fel közelebbi utat Kelet-Indiába megálló nyugati járás vagy hajókázás által. A' mágnestű folytonos irányának valószínűleg a' tizenharmadik században fölfedezett tulajdonsága az éjszakmutatónak (Compass) föltalálására nyujta alkalmat, 's e' dicső segédeszköz által a' tengeri hajózás a' kiképzésnek, tükélynek legmagasabb fokát érte el, valamint a' találmány biztossággul szolgált minden bátor és vállalkozó szellemű tengerésznek. Szilárd bizodalmat helyezve fölté-

tezései' igazságában, Columbus különféle fejedelmekhez azon kérelmét intézé, adnának neki néhány hajót rendelkezésére az említett célra nézve, de mind hiába. Tervét hivalkodó álmodozásnak tarták, 's kineveték. Végül a' spanyol udvarnak ajánlva, miután itt hat egész évet hasztalanul eltöltött volna, ezen ország' országlóitól, Ferdinand- és Isabellától háromhajót kapott 120 emberrel, kikkel 1492-ban augusztus' 3-án elvitorlázott, 's ugyanazon évi october' 11-én *Americába* jutott. Igaz ugyan, hogy egyenes útnak fölfedezését Keletindia meg-
hiúsítá a' nagy amerikai száraz föld, melyet eleinte valóban Indiának tartának, 's miért Nyugatindia is kapá e' nevét; de sokkal jelentősebb volt azon eredmény, melyet Columbus kiküzdött, és Spanyolország illy gazdag tartományok' föltalálása által végtelen jólétnek, 's a' félvilág fölötti uralkodásnak alapját veté meg. A' három utazás közben, melyekre Columbus vállalkozék, lassanként Nyugatindia és Délamerica is fölfedezteték, 's a' spanyol sceptrum alá vetetett; a' nagy férfiu hálátlansággal jutalmaztaték azonban, 's tömlöczben végzé azon életét, mely a' tudománynak, a' világnak legdicsebb eredményeket hozott.

A' *portugálok* már több évvel ezelőtt hajózásokat tevének Afrikába, itt kereskedelmi gyarmatokat telepítendőek: 1486-ban Diaz Bertalan a' Jóremény' fokát érte el, tovább azonban nem ment. America' feltalálása azonban őket is hason vállalatokra 's merészletekre tüzele, 's Manuel nagy királyuk alatt Vasco de Gama öt évvel később (1497-ben) négy hajóval küldetett ki Afrikának körülhajozására, 's így, ha lehetséges, a' keletindiai utnak feltalálására. És valóban tizhónapi hajózás után 1498-évi májusban Kalkutba hajózott, 's a' fejtemény megoldatott. A' tartomány' fejedelme megsemmisíteni törekvék ugyan a' hivatlan vendégek' hajóshadát, az okos admirál meghiusítá azonban terveit, 's kelet' gazdagságával rakottan szerencsésen visszatért Lizabonba.

A' két hallatlan fölfedezés bámulattal tölté el a' világot, 's az eddigi egyedárusokat, névszerint a' velenczéseket alapos rettenettel. A' helyett azonban, hogy Velence még ekkoriban jelentékenységgel bíró hatalmát érvesítette volna, hidegvérűleg nézé, mikép iratott alá halálos ítélete. Épen olly kevés részt vettek az-új fölfedezésekben a' hanzavárosok, mellyek olly sokáig urai voltak a' kereskedésnek, bár akkoriban több hatalommal, hajóval és tapasztalással bírtak, mint minden más nemzet, mellyek az első útmutatókat követték, 's vele a' zsákmányban osztozának. Vigyázatosbak voltak az angolok, francziák és németalföldiek, kik most szinte komolyan kezdenek gondolkozni a' kereskedésről és tengerjárásról 's későbbi kereskedelmi nagyságuk talpkövét indultak megvetni.

Cadix és Lizabon most azzá levének, mi Genua és Velence volt, mik a' gazdag hanzavárosok voltak eddigelé, 's a' kereskedésnek új fényszaka állott be egy gazdag és szerencsés jövődő' korányával.

Újkor i kereskedéstörténet.

A' spanyoloknak Americában, a' portugaloznak kereskedelmi birodalmuk Keletindióban mostmár szilárdúl megalapítottnak látszék. A' könyvnyomtatás - és löpor-nak, mint a' tizenötödik század' nagyszerű találmányinak; 's ama' népek' gyarmatainak gyümölesei végtelen következtéseikkel értelmiséget, hatalmat és gazdagságot árasztának el Európára 's e' földrészt' népsége sebesen szaporodék. A' hatalmas Selim szultán' czélja, a' kereskedést újra Constantinápolyba vonni, hajótörést szenvedett a' portugalok' győzelmes fegyvereiknél, 's a' kereszténység' kötele mindinkább erősbödék. Örökre letörölhetlen szenny 's folt marad azonban az új világrész' hódítóin: a' benszüllötteknek elolthatlan aranyssomj miatti

kiirtatásuk több tartományban ; a' történet mutatja, hogy Spanyolország későbbben keservesen lakolt e' kegyetlen-ségekért 's fölötte a' boszuló Nemesis tartott ítéletet.

A' világ' leghatalmasabb koronája Spanyolország' örökségével a' tizenhatodik század' első felében II. Fülöpnek kezeibe ment át. Németalföld Hollandiával tizenhét tartományból állva, a' föld' legvirágzóbb országainak egyike volt ez időben. Számos gyárak és kézműhelyek éleszték e' vidékeket 's Antverpia' kereskedése ez időben olly nagy volt, hogy Velencze' kereskedését is fölülhaladá. Antverpia Spanyolország' koronájához tartozván ekkor, közvetve vett részt az amerikai kereskedésben 's Velencze' bukásától fogva Portugaliával is szoros összeköttetésbe lépett, úgy hogy Kelet- és Nyugatindianának 's a' hanza által éjszagnak is kereskedési központja volt. Kereskedelmi törvényei legszabadelműebbek voltak 's csaknem respublicai szabadságot éldelt, úgy hogy itt a' földnek majd minden népe összejött. V. Károly nagy becsben tartá Németalföldet ; hanem ennek fia, II. Fülöp minden alattvalóin egyenlő hatalommal uralkodva, és a' németalföldiek' régi jogait és kiváltságait kellőleg nem méltányolva, előidéze a' forradalomnak szellemét, melly félszázadi háborút szült, mellyben a' kis németalföldi nemzet a' föld' leghatalmasbja ellenében vívta ki szabadságát.

Hollandia mint új köztársaság mostmár maga keresett utat magának Keletindia felé 's lassanként birtokába juta az indus kereskedésnek, valamint későbbben az egész világkereskedést tűzhelyére vonta. Ismeré 's használá a' halfogást éjszakon, miből legnevezeteseb segédforrásait vevé, 's melly által erős hadsereget is állított magának. A' bölcs Örzsébet alatt azonban *Anglia* is mindent elkövetett a' kereskedés' és hajózás' megállapítására, 's valóban olly tengeri hatalmat vívott ki magának, melly összesítve a' hollandival, veszélyessé lön a' hatalmas Fülöpre nézve 's kinek ellenök fölfegyver-

zett, meggyőzhetlen' hajóssergét (1588-ban) e' tengeri hatalom végképen tönkre tette.

A' *hollandiak* 1602-ben a' holland-keletindiai társulatot alakíták, miután a' portugalokat mindenfelől elűzték volna. Keletindiai kereskedésük' főtárgya a' moluki szigetek' fűszerei voltak leginkább, továbbá a' szerecsendió- és virág, fahéj, mind a' mellyek roppant gazdagsághoz segíték őket, 's e' gyarmatok' kormányja ama' vidékeken Javába helyeztetett, hol a' társulat' lakhelye is volt. A' *hollandiak*' eszélyesen kikerülék azon szirteket, mellyek valamelly kereskedő nemzet' bukását idézik elő; igazgatásuk és kormányrendszerök remek volt, ipar és munkásság mind több tekintélyt, hatalmat szerzének nekik, kincsek kincsekre halmozattak 's a' pazarlás egészen ismeretlen gyarlóság volt előttük. A' *hollandiak* azonban nemcsak a' szigetekben, hanem a' keletindiai szárazföld' több tengerpartján is biztos és erős állást szerzének maguknak 's ott nevezetes kereskedést űztek; Chinában jelentékeny üzleteket gyakoroltak 's Japanban azon kirekesztő kereskedést biztosíták számukra, melyet még mai nap is maguk kezelnek. A' portugaloctól áfricai Caplandot is elfoglalák, 's így Spanyolország' és Portugalia' kezeiből kicsavarák a' keletindiai kereskedés' legjobb részét. Evvel meg nem elégedvén, távolabbi tartományokra fordíták szemeiket nyugat felé 's elfoglalák, de csak rövid időre és csekély haszonnal, Brasiliát, valamint Guyana' nevezetes gyarmatait, Curaffao és Sz. Eusztach kis nyugatindiai szigeteket. Guyanában különösen Surinam lön nagyfontosságú rájok nézve a' legjelesebb gyapot', kávé', czukor', caçao' 's más nyugatindiai termények' termesztése által. 1621-ben Nyugatindia' számára is állítatott fel társulat a' gyarmatok' válassztására nézve, azonban Hollandia itt nem volt olly szerencsés, mint Keletindiában.

Illy módon a' világ' gazdagságai összefolytak a' hollandiaknál 's egész Europa irigylé őket. Uraivá levé-

nek a' kelettengeri kereskedésnek, élénk közlekedést, forgalmat létesítének a' földközi tengeren a' levantei kikötőkig, 's itt a' velenczésektől kereskedelmi jelentőségük' utósó maradványát sajátíták el maguknak. Hatalmukba ejték nemsokára az összes áruszállítást Európában, 's hol azt magok nem üzhették, legalább hajókat szolgáltatának a' végre 's így általános fuvarszállítóikká levének az európai állodalmaknak.

Hollandiának saját szomszédságában veszedelmes és hatalmas vetélytársa találkozott, mely kezdettől fogva minden mozgalmát követé, versenyzőjévé lön 's végül a' kereskedés és tengerek fölötti hatalmat vitta ki. E' szomszéd *Anglia* volt 's Örzsébet királynő csakhamar megveté ezen ország' későbbi kereskedési nagyságának talpkövet. Az angolok a' kereskedést elejénte magasabb, nemzetgazdasági szempontból tekinték, elismerék, hogy a' gazdagság' forrásait nemcsak a' külföldi kereskedés teszi, sőt hogy a' jólétnek e' forrásait önmagában kellené keresnie 's ápolnia. Anglia még Örzsébet' dicső uralkodása alatt teremte magának hajóssereget, mely későbbben valamennyi tenger fölött főhatalmat gyakorolt, 's a' belipar' ápolása 's üzése megszabadítá az országot idegenek' igájától. Anglia' politicája azóta tiszta kereskedelmi politica volt, 's csaknem valamennyi háborúja kereskedelmi háború volt nagyobbreszint, vagy az angol kereskedés' érdekében öszpontosult végcéljok. America' föltalálása után csakhamar az angolok is küldtek ki néhány hajót, nyugati utat nyitandók Indiába vagy legalább uj, gazdag tartományokat fölfedezendők. Az evvel megbizott Cabato velencei Uj-Foundlandot 's az egész Kelet- és Éjszakamerikát fődözte fel nekik, 's a' nemzet megedződött a' tengeri járásban 's bátorságban. E' téren tett több kísérlet után az angolok Angliából indulva törekedtek Sinába jutni valamely éjszakkeleti uton, 's fölfedezék Archangelt, mely Wassiliwitsch Iván moszk-

vai czár birtoka volt, 's mellyel kereskedést kötöttek, és ez első talpköve volt a' későbbi angol-orosz kereskedésnek, melly Örzsébet királynő alatt virágzott fel.

Ezután több kísérlet tétetvén még haszontalanul közelebbi utat feltalálhatni Keletindiába, mint a' melylyet a' portugalok vettek volt, végül ez utóbbi uton közélítének Cap felé. Most az angolok a' hollandiak' nyomaikon indulván, a' spanyolokat és portugalokat kiűzték gyarmataikból; míg azonban a' hollandiak csaknem kirekesztőleg a' fűszerszigetekre irányzák figyelmöket, az angolok főgondot a' szárazföldre fordítának. Örzsébet 1600-ban a' híres kelet-indiai társulatot alapítá 's fél év mulva maga Hollandia is kénytetett elismerni a' britt lobogó' fensőségét, melly valamennyi tergeri csatában győzedelmeskedett 's minden békekötésnél nagyítá Anglia' kereskedelmi térét. Lassan ugyan, de ép olly biztosan haladának az éjszakamerikai gyarmatok 's Virginiában ropant dohánytermesztés fejlődék ki. 1625-ben Barbados szigetét, mint első nyugati gyarmatot szállák meg 's későbbben még több szigetet meghódítának, mellyek' legnevezetesebbike, Jamaica, (1655-ben) békekötés' utján jött Angliának birtokába.

A' hollandiak az előbbi (18-dik) század' közepén még birtokában voltak a' keletindiai kereskedés' nevezetesebb részének. A' hollandiak mellett lassanként a' *francziák* is megjelentek a' világkereskedés' térén. A' tizenhetedik század' első felében XIII. Lajos' uralkodása alatt Richelieu, mint nagy-mester és a' franczia kereskedésnek 's tengerészetnek főfelügyelője a' népjólétnek e' mindkét tárgyát tekintélyre iparkodék emelni 's virágzásba hozni. Sok kereskedőt rábeszél, hogy olly országba utazzanak, hol a' művészetek, mesterségek, iparüzés és manufacturák virágoztak, 's végül több kereskedelmi társulatot alakíta, mint a' kanadait, nyugati-, keletindiai, a' senegambi társulatot. A' francziák XIV. Lajos alatt minden erejüket ráfordíták, hogy a' hollan-

okat- és angolokat utólérjék, 's nevezetesen a' hölcs *Colbert* azon eszközöket alkalmaztatá, melyek legczélszerűebben vezetének ennek elérésére, 's miáltal Franciaországra nézve az ipar' fényidő-szaka állott be. Ő gyarapítá a' manufacturákat 's munkásan hatott azok' javítására, úgy hogy a' francia műkészítmények, névszerint a' selyemárúk, arany- 's ezüstkelmék, gyapjúszővetek, tükör 'sat. a' tökélynek magas polczára jutottak 's nagy hírnévre kaptak, még a' királyi kincstár is mindinkább megtölt. Marseilleben nevezetes levantei, Dünkirchenben éjszaki kereskedést léptettek életbe. A' kereskedői társulatok megjavítottak, a' gyarmatok (Kéletindiában Pondichery, Éjszakamerikában Canada, Nyugatindiában Martinique és Guadeloupe szigetek) virágzóbbakká tétettek, a' belhoni kikötők megnagyítottak 's legnagyobb hadihajók' befogadására alkalmasítottak.

XIV. Lajos azonban minden remény' ellenére épen nem haladt sokáig ezen olly szerencsésen megtört pályán: elkergeté az ipariüző hugonottákat, kik Sveicz- és Németországba, Hollandia- és Angliába vándorlának 's oda vivék át magukkal pénzbeli tehetségeiket és szorgalmukat, úgy hogy mostmár ott is sok eddig csak Franciaországban készített nagytökélyű műárúk állítottak elő, melyek a' francziákkal versenyeztek 's részint kiszoríták azokat, úgy hogy a' külföldi vevők' csökkenése miatt Franciaországban sok ezer embernek végnyomorra kellett jutnia 's lemondania olly munkásságról, melly annyi embert nem volt képes táplálni többé. Így sok jeles műhely, gyár jutott tönkre 's külföldön keresse menedéket.

Midőn XV. Lajos' kiskorúsága alatt az országigazgatást az orleansi herczeg vevé át, rendetlenségben találá a' közjövedelmeket, a' kincstárat üresen, 's nagy mennyiségű statusadósságot, melly fizetendő volt. A' pénzrontás 's a' bankrendszer' bitorlása által végképen elrezengett ezektől minden hitelt, sok alattvalót koldusbotra 's nyomorra juttatott 's odakerült, hogy a' tehetősek elha-

gyák az országot, vagyonukat megmentendők. XVI. Lajos segíteni törekvék ugyan e' bajon, 's valóban jó is volt a' kezdet, azonban a' franczia forradalom kiütvén, nyakát töré 's a' viszonyok egészen más szint öltének.

Az *angolok* a' tizenhetedik század' közepében Keletindiában Calcuttát, ottani birtokaiknak mostani fővárosát, és több erősítvényeket telepítének. Az európaiak' létezése ama' tartományokban akkoriban még nagyon a' mogolnak 's az alája vetett naboboknak vagy tartományi fejedelmeknek kegyétől függött. A' persáknak ellenségeskedéseik azonban nagyon korlátozni kezdek a' mogol' tekintélyét, 's a' nabobok kisebb- nagyobb mértékben független állásba tévék magukat, miáltal e' nagy birodalomban szünteleni harczok keletkeztek. Ekkor Surajah bengáliai nabob, ki nagyon sovárgott az angol kincsek után, használta az alkalmat a' csak rossz védállapotban levő Calcutta' megtámadására, 's könnyen meghódítá. A' kisdud őrsereg hadi foglyokká tétett 's a' legborzasztóbb halált kelle szenvednie. Midőn ennek híre Madras' angol-keletindiai városába érkezett, azonnal elhatározáék bosszút állani a' sérelemért, méltatlankodásért, 's nyomban hadi erőt küldének Surajah ellen, melly csakhamar meghódítá Calcuttát; egy későbbi táborozásban pedig az ellenséges nabob végkép legyőzetett 's vesztét találta.

Az imént említett táborzás előtt a' francziáktól legjobb gyarmataikat vevék el már Bengáliában, mi annál könnyebben sikerült, minthogy ezek egészen mellőzék valamire való hajósserget tartani Keletindában. A' francziákkal ezen gyűlölködés alatt és után az angol uralom mind erősebb gyököt vert Bengáliában, 's nagyobbreszt keletindiai társulat' kezeiben maradt.

Kemény csapás érte az angol kereskedést az éjszakamerikai gyarmatokkal viselt háború által, mellybe Francia-, Spanyolország és Hollandia is be volt szöve. Az említett gyarmatok kötelesek voltak minden idegen

árukban látott szükségét csak az anyaországból (Angliából) fedezni; saját természetményeiket csak angol hajókon viheték ki 's csak Angliából adhaták el más népeknek; hogy pedig Anglia' manufacturái 's gyárai kárt ne valljanak, a' gyarmatoknak tilos volt tovább is saját manufacturákat és gyárat állítani, 's így szóval minden külföldi kereskedésből kizárattak egészen, 's lassanként minden éjszakamerikai pénz Angliába vándorolt. Nagy hiba volt minden esetre a' hatalmasan fölnövekedett gyarmatok' ellenében, melyek harmadfélmillió lakost számoltak, illy bánásmódot követni, a' helyett hogy lehetőségig kimélték volna azokat. Több új vám 's adózás által mindjobban felingerlék a' gyarmatokat 's fegyveres hajók czirkáltak a' tengerpartoknál, e' törvények' tekintélyét 's uralmát őrzendék. Ekkor fölserkent az amerikaiaknak elnyomott szabadságérzelmök, átláták 's kárhozták a' britt gögöt, önkényt, mint természeti jogaik' és jólétök' megsértését, hirtelen véget vetének minden közlekedésnek Angliával, legelőször a' bostoni kikötőbe szállott 's állomásozott kereskedői hajókat rohanák meg, melyek theával voltak terhelve Angliából, 's azokból 324 ládát a' tengerbe hányának. Ez első jelzet volt az anyaország elleni háborúra, mely végül a' Philadelphiában 1774-ben tartott közönséges congressusban egész formalitással meghatározottatott 's megüzentetett. 1776-ban a' háború csakugyan kiütött, mely a' gyarmatoknak saját erőmegfeszítésökkel 's a' francziák', spanyolok' és hollandiak' segélyzése által szerencsésen befejeztetett 's eredményei a' második párisi békekötés' alkalmával (1783.) teljes szabadság és függetlenség voltak. És a' mostani éjszakamerikai *egyesült statusok* ez idő óta emelkedtek föl hatalmasan; különféle manufacturák 's gyárok állítattak, élénk hajóépítés üzetett és rendszerű hajózás hozatott életbe, úgy hogy mihamar jelentékeny helyet foglaltak az önállású nemzetek közt.

Az angol-amerikai háború azonban nem maradhatott befolyás nélkül azon országokra, melyek az amerikaiaknak segítyt, ótalmat küldének és névszerint a' németalföldiek sulyosan érzék e' következéseket. Ama' háborúbani részvételök végtelenül akadályozá a' hollandi tengeri kereskedést és hajóik mindenütt ki voltak téve az angolok' üldözéseiknek. Több semleges status azonban lényeges hasznokat huzott azon eseményekből: a' dánok, svédek, burkusok és hanzavárosok kiterjeszték kereskedésüket 's hajózásokat a' hollandiak' rovására 's nevezetes jólétre vergődének. Oroszország' 's az egész éjszakkelet' kereskedése főkép Angliának fa, kender és más anyagszerek utáni tudakozódása által nagyon előmozdított.

Anglia' kereskedése azonban e' mostoha viszonyok' 's események' daczára sem csökkent; az americi háború csak időszaki háborítás volt 's a' békekötés után az angol kiviteli kereskedés, főkép az egyesült státusok- és Franciaországban újra növekvék. Anglia sohasem éldelt virágzóbb időszakot az ekkorinál, melyben kereskedése a' földnek csaknem minden országával tömerdék nyereséget hozott számára.

Az ipar az európai szárazföld' több statusában is hatalmasan feltörekvék: Spanyolországban a' néhány évtized óta bevett okosabb kereskedelmi politica gyümölcsseit kezdé teremni; Portugaliában több iparág tökélynek indult, mi több német statusban, Belgiumban, Dániában és Svécziában is helyt talált, 's rendkívüliek voltak az előlépések, melyeket Oroszország' kereskedése 's ipara II. Katalin alatt tettek.

Imént látók Franciaország' szemlélésénél, milly nyomorra juttatá ezen országot a' fonák political és finanszialis igazgatás. E' szerencsétlenségben csirázék a' *francia forradalom* (1798), melybe egész Európa behonyolítatott, 's melly a' rá következett háborúk' hosszas tartóssága által (1815-ig) rendkívüli bilincseket vert a' kereskedésre, valamint minden viszonyban szo-

katlan megrázkodtatásokat idézett elő. Az angolok, ten-
geren a' francziáknál csaknem mindenütt hatalmasbak,
megsemmisíték a' kereskedést Franciaország és gyar-
matoi között, 's a' hollandiak' gyarmatkereskedésük is
szinte egészen tönkre jutott 's a' semleges nemzetekre,
főkép az éjszakamericaiakra szállott át. A' felforgó vi-
szonyok 's körülmények különös jótékonysággal hatot-
tak Anglia' gyáraira 's manufactúráira, melyek' számára
nagyobbadt kivitel nyilott az egyesült statusokba és
Nyugat-Indiába, valamint éjszakeleti Európába 's főkép
Németországba. Bréma - és Hamburgba huzódék a' hol-
landi tengeri városok' egész kereskedése, sőt a' francziá-
nak is egy része, 's Hamburg első kereskedő városa volt
az európai szárazföldnek.

A' háború minden részesített országban sok gyár-
mű utáni tudakozódást, kiterjedetebb ipart idéze elő, és
nagy pénzüszvegeket hozott forrongásba. Anglia' népes-
sége annyira elszaporodott, hogy a' kereskedő és iparü-
ző ország nem volt képes többé ellátni magát gabnane-
művel 's megkezdettek a' rendszerű gabnavitelek éjszak-
keletről, Németországból és az egyesült statusokból. Az
ipar' kiterjesztése módokat nyujta a' britt birodalomnak
a' háború' szörnyű költségeinek fődözésére, ebből ne-
mesérczű nagy öszvegek folytak a' szárazföldre, 's An-
glia ezáltal kényszerítettnek látta magát, hogy a' kész-
let mellett már hosszabb idő óta forrongó papiros-pénzt
tetemesen gyarapítsa. A' gyarapodott fogyasztás emelé
a' földművelést 's fölveré a' fekvő földek' vagy telkek'
értékét, 's a' következesek szerfölött fölruktaták min-
den áru' árait. Az 1802-ki béke a' kereskedelmi viszo-
nyokat részint azon álláspontra hozta ugyan vissza, mely-
lyen a' háború előtt állottak, a' legközelbi évben ujra
kiütött háború azonban ismét félbe szakasztá ezt, bár a'
hazavárosok és a' porosz kikötők' tengeri kereskedése
nagyon szűk korlátok közé szorítatott a' francziák és
angolok által, Éjszakamerica' kereskedése ellenben

rendkívülieg emelkedék 's az angolnak sok rövidséget okozott.

Egy új körülmény, vagy inkább Napoleon' rendszabálya azonban az európai szárazföldnek csaknem egész tengeri kereskedését megsemmisíté egy csapással: ez az 1806 év' végével kezdett szárazföldi zárrendszer volt, mely Anglia' kereskedésének tönkretételére irányoztatték. A' közlekedés Angliával 's az Európán kívüli országokkal 's a' szárazföld' különféle statusai közötti hajózás nagyjórészt megszűnt, az egyesült statusok önként lemondának 1807-ben az Európávali kereskedésről és csak egy-két angol hajó vitorlázott még az oczeánon. A' gyarmati természetűekre 's az angol manufacturákra vetett szörnyű vámok bizonyos tilalomhoz hasonlítanak, 's a' semleges országok, névszerint Svéczia és a' szárazföld közt jókora élénk dugaruság idéztetett elő. 1810-ben Hollandia és Svéczia kényszerítettek a' szárazföldi zárrendszerhez csatlakozni. Minden cikk' árai halatlan magasra emelkedtek, a' francia császár' boszuszomjas rendszabálya azonban következtében nagyon kedvező eredményt hozott az elnyomott nemzetek mesterségeikre. A' britt manufacturák' tetemes bevitele Németalföldön, Oroszországban, az éjszaki szabad statusokban eddiggelé egészen elfojtá a' saját ipar' csiráit, most azonban ezen ipar leggyorsabb 's legvirágzóbb fejlődésnek indult, 's Franciaországban, hol a' vegytant különösen alkalmazák a' mesterségekre, a' gyárak nagyobb virágzásra jutottak, mint ennekelőtte. Ugyanez tapasztaltatott Németországban 's más vidékeken is, melyekre a' szárazföldi rendszer kiterjeszkedék, 's a' roppant belföldi vásár, összekötve a' háborúval támadt kelendőséggel, csaknem minden iparágnak nagy keletet szerzett.

Rendkívüli volt ama' hatás, melyet a' szárazföldi zár a' manufacturákra 's gyárakra, valamint Angliának külföldi kereskedésére gyakorolt. A' kivétel némelly országokba egészen, másokba nagyjórészt megszűnt; sok

iparág, a' gyarmatok és szárazföldrészek közötti áruszállítás 's főkép az egyesült statusokkal közlekedés nagyon alászálltak. Így a' britt szigetország hiányt látott áruí' keletében, több nyers anyagban szükségét érze, melyeket a' szárazról szokott volt kapni, valamint főképen gabnában is végszükséget szenvedé. Ennek következése az volt, hogy Anglia e' hiányt saját, valamint gyarmatai természetményeinek nagyobb használata által iparkodott kipótolni. A' kevés gyárművet, mit a' szárazföldről vevének, szinte maguk kezdék előállítani: 's ez főkép a' gépek' szaporított alkalmazása által sikerült.

Némelly országgal azonban még szélesbedett is Anglia' kereskedelmi forgalma, p. o. Spanyolországgal, Portugaliával 's névszerint Nyugat-Indiával, 's ehhez még egy új, t. i. a' brazilai kereskedés járult. Nagyjelentőségű lön a' kereskedés Kelet-Indiával is, honnan Anglia nagymennyiségű nyers anyagot, főkép gyapotot és indigót, mindenekelőtt pedig theát kapott, melly utóbbi terményi cikkből többet felhasznált, mint egész Európa összesen. A' brittek és éjszakamericaiak mostmár szinte közlekedni kezdenek Americával, melly lassanként szinte kihuzá magát az anyaországtóli függéstől; e' közlekedés' főhelye azonban Nyugat-India maradt.

A' szárazföldi zár' megszűntével kiszabadulván Spanyolország' kikötői a' francia járom alól, itt is, Portugaliában, nyertessékké lettek az angolok, 's mindkét ország csaknem kirekesztőleg a' britt birodalommal 's ennek gyarmataival közlekedett. Az elzárás nagyon kártékonyan hatott volt sok szárazföldi status' földművelésére és mezei gazdaságára, a' harcos sergek' szükségéi azonban részint újra kiegyenliték ezt, valamint a' gyapju-manufacturák' haladásai nagyon előmozdíták a' juhtenyésztést, melly különösen Saxoniában 's más éjszaki német vidékeken rendkívül emelkedék 's javula. Mig azonban e' tekintetben szerfölött sokat szenvedének azon országok, melyekre a' háború különösen kiterjeszkedék, 's a' mezei

gazda itt vagyona' és sajátja' nagy részétől megfosztatott, gyarapodának a' tökepénzesek' eszközei, 's a' Napoleon ellen harczolt statusoknak a' körülmények által előidézett nagy kölcsönei rendkívül felgazdagíták a' capitálistákat. A' pénz- és váltókereskedés különösen a' forradalmi háboru' következett időiben ezelőtt soha nem ismert jelentőségre emelkedett, 's a' pénzváltók nélkülözhetlenekké lettek a' kormányoknál, mellyek csak általok voltak képesek kölcsöneiket tetlegesíteni, 's háborúikat folytatni. Ezen osztály' üzleteinek nevezetes kiterjesztésére igen sokat tett a' papiros-pénz nagy szaporítása is.

Az 1814. évi párisi békekötés által Francziaország és Hollandia újra birtokába jutottak a' háborúban elvesztett legtöbb gyarmatuknak, a' nélkül azonban hogy előbbi kereskedéseket újra helyreállíthatták volna, mint-hogy a' gyarmatkereskedés ekkor már nagyon is az angolok és éjszakamericaiak' sajátjává lön. Bár e' két első nemzet' tengeri kereskedése ujjalag még olly jelentékeny volt is, hogy ez utóbbiaknak rövidséget okozott, mégis kivált Hollandia' kereskedése távolról sem érte el korábbi magasságát. Sokkal mostohább viszonya volt Spanyolországnak és Portugaliának, mellyek egészen Angliától tétettek függökké.

Békekötés után az angol manufacturisták rögtön a' legfenyegetőbb versenybe léptek újra a' külországokkal 's több országot árasztának el áruikkal. Ehhez járult még, hogy az angol manufacturák a' viszonyos elzárás alatt nagy technical lépéseket tettek 's az angolok tetemes tökepénzeik' birtokában képesek voltak olcsóbb árakat szabni tökéletesebb készítményeiknek 's azoknak valamint maguknak hosszabb hitelt biztosítani. E' körülmények névszerint Németországban nagy romlást, veszedelmet 's általános jajveszéklést idézének elő, mignem végül a' magasabbra szállított vámok bizonyos védrendszert szerzenek a' belföldi iparnak, melly alatt a' belföldi manufacturák 's gyáarak föléledhettek 's fölvergődhet-

tek. A' porosz, orosz és németalföldi mesterségek újra emelkedének 's gátolák az angol kereskedelmi cikkek' keletét. Az ausztriai ipar magas polczára emelkedék a' tökélynek 's a' szárazföldi zárrendszer' megszűntével jelentékes vásárt szerze magának. A' francia manufacturának és gyáraknak a' saját hazában való nagy vásár, kaposság kedvezett különösen. Legnagyobb előmenetelt tett Franciaországban a' gyapot - manufactura, mely nyers anyagszerét a' tengertuli országokból vevé, melyekkel a' közlekedés azon fölül nagyon élénkíteték azáltal, hogy az elzárás' megszűntétől fogva a' kávé és czukor' fogyasztása rendkívül növekedett. A' manufacturák azonban Angliában, Francia-, Német- és Oroszországban is mindinkább szaporodtak a' gépek' terjedtebb használata által.

A' német manufacturák' keletének az 1818-ban keletkezett porosz vámszabás kedvezett különösen. Mig azonban a' porosz gyárosok e' rendszabály által nagyon megnyugasztaltattak 's Ausztria hasonlóan leghatalmasabb őtalmat nyujta saját birodalma' iparának, a' többi Németország' gyárosainak elkedvetlenedése, kik áruik keletét kisdud földdarabokra szorítva, sőt apróbb vámvonalok által még magukat is elválasztva láták egymástól, a' legnagyobb fokra hágott 's közel volt a' kétségbe-eséshez. E' körülmény alkalmat nyujta, hogy mintegy 5 — 6000 német gyáros és kereskedő összeállván, 1819-ben magányegyletet alakítson, mellynek czélja egyrészt minden belnémet vám' megszüntetése, más részt egy köznémet kereskedelmi és vámrendszer' alapítása volt. E' német gyáros- és kereskedői osztály' egylete követeket küldö minden német udvarhoz és 1820-ban a' bécsi minister-congressust keresé meg választmány által, melly oda vitte a' dolgot, hogy több közép- és kisémet status megegyezett Darmstadtban külön gyűlést tartani ez ügyben. Ez meg is történt, és egyesülést eszközle Vürtemberg és Bajország közt, továbbá néhány német

statusnak Poroszországgal való, majd a' középnémet statusok' egyesültét 's végül '1833-ban e' három vám-confoederatio' összekötését vagy az ugynevezett nagy *porosz-német vámegyesületet* létesíté, melly eddigelé még Ausztriának, Meklenburgnak, Dánia' német tartományainak, Hannovera -, Hamburgnak, Lübek- és Brémának kivételével, az összes német hazát egy kötélbe füzte, melly már a' kereskedésre, ipar- és mezei gazdagságra nézve a' leg szebb gyümölcsöket termi 's valamennyi demonstrationál többet tett az egyenlő érdekek' megismerésére.

A' jelenkor' térére jövé, egy pillantást vetvén a' múlt' történetére, saját szemeinkkel győződünk meg, 's elismerjük, miként árasztá a' kereskedés jólétet és áldást minden időben a' népekre, 's miként szerzenek a' kormányok, mellyek megismerék 's fontolóra vevék e' szavak' igazságát, gazdagságot, jogot és tekintélyt országaiknak. Kereskedelmi érdek rendezi 's vezérli a' politicát; im a' kénkivitel' nyomasztó terheinek elhárítása végett kevéssel ezelőtt angol hajóssereg jelent meg Nápoly' tengerpartjainál, 's a' Sinával való kereskedés' kényszerítésére Anglia győzelmes hajóssergeit ama' távoli tengerekre küldi. A' kereskedői hatalmasságok közt elül *Anglia* áll jelenleg; manufacturái 's gyárai az egész emberlakta földön elterjesztik készítményeiket; kereskedése gyarmati terményekkel határtalan 's London fővárosa, hol az egész üzlet végrehajtatik, magában egész kis világ. Hozzá legközelebb Franciaország áll. A' következő lépcsőket Éjszakamerica és Németország foglalják el.

Nobach Fr. után

FEKETE SOMA.

XX.

OKLEVELES TOLDALÉK.

III-ik Incze római pápának a' sz. máriahegyi czisztercziek' némelly birtokait, és szabadalmait megerősítő oklevele.

Innocentius episcopus servus servorum dei Dilectis filiis. abbatibus et monachis de alto monte sancte Marie Cisterciensis salutem et apostolicam benedictionem. Cum a nobis petitur quod iustum est et honestum. tam vigor equitatis quam ordo exigit rationis ut id per sollicitudinem officii nostri ad debitum perducatur effectum. Ea propter dilecti in domino filii vestris iustis postulationibus grato concurrentes assensu. personas vestras et domum cum omnibus que impresentiarum rationabiliter possidetis aut in futurum iustis modis prestante domino poteritis adipisci. sub beati petri et nostra protectione suscipimus. Specialiter autem possessiones. Sattelbach. Mulberch. Miscendorf. Gnasental. Baranstorf. et Dagen-dorf cum pertinentiis suis quas quondam D. monasterio vestro contulit sicut eas iuste et pacifice possidetis. vobis et per nos monasterio ipsi auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. Statuentes ut nullus de novalibus vestris que propriis manibus aut sumptibus colitis sive de nutrimentis animalium vestrorum vel de ipsis animalibus decimas a vobis exigere vel extorquere presumat. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre protectionis et confirmationis et inhibitionis infringere. vel ei ausu temerario contraire. Siquis autem hoc attemptare presumpserit. indignationem omnipotentis dei. et beatorum petri et pauli apostolorum eius se noverit incursurum. Datum Rome apud sanctum petrum. IIII. kalendas martii Pontificatus nostri anno Decimo.

A' pannonhalmi oklevéltárnak, jelenleg a' bakonybéli oklevéltani székhez gyakorlat végett kapcsolt, eredeti példányából E' megerősítő oklevél valamivel kisebb az előbbinél, de az írás, 's egyéb sajátosságaira nézve tökéletesen megegyezik az előbbivel; mit csudálnunk azonban épen nem kell, miután ugyanazon évről t. i. 1208-ról költ. Könnyen olvasható, és tiszta vált betűkkel van írva az egész oklevél, 's a' pontok után előforduló nagy betűk különösen ki vannak ékesítve. A' vörössárga selyem fonadékról függő pecsét a' római pápák' pecséteinek 3-ik korszakához tartozik, 's idomára, valamint körírására nézve is egy, az előbbivel.

B. FIDÉL.

XXI.

AZ ANGOLOK ÉS CHINAIK

KÖZTI KÜZDELMEK 1840, 1841, 1842-ben A
NANKING-I BÉKEKÖTÉSIG.

Ázsia kisebb 's nagyobb birodalmi közül, egyedül China és Japán állottak legtovább ellen a' nyugati népek' sokféle törekedéseinek, különmemű vállalatainak, — 's legszilárdabban utasíták vissza Europa térítési kísérleteit, mi által függetlenségöket, nemzetiségöket maig fenn-tarták.

Az ügyes idegenek ellen Japán' kormánya hozott leghatós rendszabályokat gyakorlatba, melyeket a' legújabb időkben sem hanyagolt el. Ha a' chinaiak a' 17-ik és a' 18-ik században szomszédjok' példáját követik, úgy mellőzheték volna mind azon zavarokat, melyekbe utóbb bonyolodtak, melyek végre még nemzetiségök' végromlását is előidézhetik.

Chinában csak némely kijelelt helyeken szívelték a' keresztény hit' hirdetöit, az europai miveltség' terjesztöit, 's nekik ott is minden térétöi buzgólkodás szigorúan tiltatott. Az ipar, 's kereskedési ügyvivöknek az éjszaki 's a' keleti révekben sem partra szállani, sem a'

birodalom' bensejébe hatni meg nem engedtetett; egyedül a' délnyugati határok' némelly kijelelt réveiben hánynak ki hajóik' horgonyait, korlátolt feltételek alatt üzhettek kereskedésöket, — azt is csak egy szabadalmazott társulattal, az úgy nevezett „Hong“ kereskedökkal, kiket a' kormány az idegenek viseleteért felelősségre szoríthatott, és így elégségesnek vélvén e' rendszabályokat a' birodalom' biztosítására, 's függetlensége fenntartására. De számolásában nagyon csalatkozott, mivel fel nem fogá, minő következményeket kell okvetlen előidéznie, egy századon át folytatott — minden évtizedben fontosabbá lett kereskedésnek. — E' viszonyokból különféle kötéseknek kellett eredni; ezek felbontása pedig, vagy a' kereskedés' végképeni megszüntetése, a' legveszélyesb rendületeket vonhatá maga után.

China, kereskedése által akarátja ellen, a' nélkül hogy sejténé, a' nyugati nemzetek' üzletébe ragattott, azért jövőendőben a' világ' mozgalmától többé ment nem lehet.

A' roppant chinai birodalom három külön részből áll:

- 1) a' sajátlagos Chinából;
- 2) a' meghódított tartományokból;
- 3) a' vértje alatti birodalmakból.

I. Az, mi sajátlagosan Chinának nevezhető 97,000 □ mértföldre terjed; 's ezen 300 milliót meghalladó nép leli élelmét; 19 tartományra, ide értvén Formosa szigetét is, osztatik fel; és 1570 várost, ezek között 180-ant, „Fu“ végzettel, mi jelesebbségüket jellemzi — számít. A' birodalom' legnagyobb városai: Peking

1,700,000, Canton 864,000, Nanking 814,000, Hongtseu 700,000 lakossal.

II. A' hódított tartományok: Mandsura, Mongolia, 's Turfán.

III. A' vertje alatti tartományok: Tibet, Lahdak, Corea, és a' Likeoi szigetek tengere.

Ez utóbbi tartományok' vagy is birodalmak' lakosai számát, nem különben arealja' terjedését, bizonyos adatok hiánya miatt meghatározni még közelítőleg sem lehet. China' jelen állapotjának helyes megítélése, a' három néptörzs' úgymint a' chinaiak, mongolok és mandsuk egymásközti viszonyaik' felfogása, a' visszatekintést e' három nemzet' multjára követeli.

A' nagy chinai birodalom „Han“ dynastia uralkodásakor 1206-ban, két részre oszlott; az éjszaki tartományok Hoei folyamig *Kin* vagy *Altun* családnak tungusi ivadéknak hódoltak; a' déli tartományok ellenben a' *Song* vagy is a' honi dynastiát ismerék uroknak.

Eredetileg a' mongolok *Altun* — chánok' vagy is az arany fejedelmek adózói voltak; de Gysingis chán törvényes ura ellen szegült, *Altun* chán' hadait több ízben megverte, birtokát elfoglalta; e' birtoka fosztott fejedelem, kinek végre egykori uralkodása' emlékénel egyebe nem maradt, 1234-ben bújában magát felakasztotta. E' történetek után a' *Song* dynastiát is efféle sors érte, mivel az *Altun* dynastia' megbuktatására botorúl segédkezet nyújtott, mi által Gysingis chán' hatalmát annyira nagyítá, hogy az, az *Altunokat* is elűzhette; e' dynastia felkentje mint öngyilkos 1279-ben a' tenger hajjai közt végzé életét.

Gysingis chán' utódai csak 98 éven át tarthatták fenn magokat a' középhirodalom' trónján, őket a' bitorlott uralkodó székről a' chinaiak taszítottak le. — A' szerencsés vezér' hadai, így nevezte magát a' *Ming* dynastia alapítója, — 1368-ban visszaűzték a' mongolokat hajdani honokba. 1644-ben a' mandsuk, egy tun-

gusi népfaj, egyes chinaiaktól meghivatván, vonultak be Chinába. Akkor a' *Ming* dynastia' fejedeleme székén *Taitfu* ült, 's a' jövevényekkel élet halálra kezdette meg a' küzdést. A' hátramaradott mongolok is zászlói alatt vőnek szolgálatot. A' virágzó országot mindenütt zavarok dúlták, a' chinaiak ohajtván a' frigyét a' mandukhoz csatlakoztak. — Azonban e' minden harczszellem nélküli, de annál szilárdabb akaratu, kitűzött célját állhatatosan követő néptörzs, fondorgásaival törekedett a' jövevények fölébe emelkedni, ebből egymást keserítő kitörések eredtek, melly végre a' legnagyobb gyűlölséggé vált.

Az utolsó háboru kiütésekor, mellyet mint részint hinni lehet, Lin kormányzó szándékkal idézett elő, a' *Tsin* dynastiát ez által megbuktatandó, a' chinai néptörzs némi elsőbbséget nyert a' mandsu népfajon. Innen magyarázható, miért vívtak a' mandsu seregek, olly hősieleg az utolsó harczokban, miért oltalmazták annyi elszántsággal őrhelyeiket, miért mindig készek voltak inkább meghalni, mint futamodva a' harczszínt elhagyni, tudván hogy a' britt fegyverektől menekvés, gyalázat' tárgyává és a' chinai népfaj' áldozatjává tenendi őket.

E' feszült viszonyt a' két néptörzs közt, az angolok hadiczelzataik' elősegelésére igen jól használták, 's úgy látszik, mintha egy kitörendő közönséges népforradalomra is, mint e' korszakot megelőző események' természetes következtetésére számoltak volna, melly hihetőleg csakugyan ki is törend, ha tudniillik egy ivadék a' *Ming* dynastiából feltaláltatik, és ha az angolok ennek érdekében a' háborut, 's ennek pártolására a' közép birodalom' lelkes és igaz honfiait felszólítják. De e' terv mint jogtalan félre vettetett, melly különben is előbb vagy utóbb maga magának utat nyitand.

A' mostani császár, mint a' császári család minden egyéne, a' Láva hitét vallja, magát *Toa-Kiang* az

okosság' fényének nevezi; trónra lépte előtt pedig *Mia-king*-nek neveztetett. Született 1781-ben, 's a' menyeyi birodalom' fényes trónjára, atyja *Kea-Kiang* halála után, 40 esztendő s korában 1821-ben lépet fel. Évenkénti jövedelmét 332,629,700 pengő forintra lehet feltenni. Fi gyermekei csak ágyasaitól vannak, ezek pedig jogszerű örökösöknek nem tekintetnek, melly körülmény a' *Tsing* dynastia' egykori elbukására még okot adhat.

Valamint jellemökre nézve, a' nagy chinai birodalom' néptörzsei egymástól nagyon különböznek, úgy hadierejének eleme is, minthogy az külön népfajokból áll, különbözö.

A' mandsu törzs, mint már említök 1644-ben egy új dynastiát adott a' chinai birodalomnak; e' törzs akkor nyolcz különbözö színü dandárra ¹⁾ osztatott fel, melly hadszerkezet maig is fennáll.

Ezen nyolcz dandárhoz osztattak utóbb azon chinaiak és mongolok is, kik magokat önként a' mandsukhoz csatolták. Ebből képeztetett azután egy hűbéres honvéd-sereg, egy, a' többi népfajoktól egészen kivált hadász kaszta (*Kriegerkaste*), tulajdon törvénykezési rendszerrel, a' tisztí fokok öröklési jogával. E' sereg, mint egykor az Oroszbirodalomban a' sztreliitzek, Törökországban a' jancsárok, egy egészen külön álló fegyver hatalommá lön. Számát e' hűbéres seregnek az újabb

¹⁾ Itt a' dandár szót „Banner“ fogalom' kitételére használni azért véltem helyesnek, mivel e' szót elődink az állóhadak alakulásakor a' francziáktól csak ugyan ezen értelemben vették át, ezek' „etandard = lovagzászló“-ját dandárra változtatván. — Ez okból a' „Brigade“ fogalom kitételére, mint újabb íróink által történt, épen nem használható. Egy Brigade többnyire két egyenlő küzderőt kifejthető taktikai testből, azaz ezredből alakul, azért ha e' fogalmat magyarul akarjuk kitenni az „iker“ szóból kellene valamikép egy, ennek megfelelő kitéttel képezn.

statisticusok 266,000, magasb 's alacsonyabb fokon álló tisztjeiét pedig 5590-re teszik.

E' nyolcz dandárból 123,009 Pekingben 's annak vidékein őrségül használtatik; 59,000 ember China külön részeiben állomásoz; 23,000 pedig a' császári palotákban, a' többi az adózó tartományokban van elosztva.

A' fenebb említett nyolcz dandáron kívül létezik még egy más, egyedül chinaiakból álló hadsereg is; ez ujonczait részint fogadja, részint az összeírás útján pótolja. E' hadnak meghatározott száma a' tengerészettel 600,000 ember; állomásai e' sajátlagos chinai hadnak, China 18 tartományaiban szétosztvák.

A' chinai haderőhöz még a' tungusok', daurok', oruntsok' 's az adózó mongolok' szabálytalan seregei is számítandók; ezek' valódi számát az adatok hiánya miatt meghatározni nem lehet. Azonban még is bátran lehet állítani, hogy a' chinai birodalomban összesen 1,80,000 fegyverviselővel rendelkezhetik. Az egész szabályozott hadsereg egy hadszernagy parancsa alatt áll; ez, a' birodalom határvonalain túl állomásozó seregeket illető parancsokat a' gyarmati ministeriumtól veszi, azon rendeleket pedig, mellyek a' China' határain belől tanyázó seregeket illetik, a' hadiministeriumtól. E' főhadihatóságnak orgánja, két elnök és két igazgató alárendelt haditanács, ezen tanács közbenjárultával történnek minden hadszernagyi határozatok, és csak igen nyomós tárgyak terjesztetnek a' mennyei birodalom ura' színe eleibe.

E' legfensőbb haditanács tetemes munkáit, különmemű középponti hatóságok által szorgalmaztatja. Ezek:

1) *A' hadigazgatási hatóság.* Foglalkozik a' hadiszolgálat végrehajtó gépezetével; szétküldözi a' haditanács rendelvényeit; a' különféle seregek' közemberei nem különben tisztjei számát meghatározza; rendelkezik a' hivatalok elosztásáról, előléptetésekről, jutalmazásokról, ezek többnyire, minthogy Chinában a' vitézi rendjelek' diszjelei még ismeretlenek, pénzbeli vagy más

illynemű ajándékok, vagy némelykor magasb tisztokra emeltetés.

2) *A' birodalom-felosztási hatóság.* Itt a' helyleirási iroda ¹⁾ a' hadügyvédségi irodával egyítve van, hatás-körébe tartozik ezen felül, azon erősítmények jókarban tartása, melyek a' nyilvános építészeti ministerium' rendeletére építetnek.

3) *A' szekerészeti 's a' ménesi hatóság.* Igazgatja a' postaszolgálatot, mely igen jól rendezettnek állítatik, ez rendkívüli gyorsasággal szállítja a' kormány' parancsait a' kiterjedt birodalom' legtávolabb vidékeibe is ²⁾. E' hatóságtól függnék továbbá a' császári ménesek és gulyák kezelői is. A' chinai lófaj kicsin, gyenge alkotásu 's nem győző, azért hadiszolgálatra nem igen alkalmas. A' mandsuk egyes lovasoknak tartatnak, a' közép birodalom' fiaí ellenben lovassági szolgálatra kevésbe használhatók.

A' hadszer fegyverzeti, élettári hatóság. Ennek hivatása a' katonák' kiképezése, a' fegyvergyakorlatok' szemmel tartása, időközben előforduló próbatételek megrendelése 's azok' megítélése.

A' szabályozott had' nagy tömege egymástól külön álló osztályokra szakad; ezek ismét ezredekre vannak osztva. Ez utóbbiak, a' katonák mellén látható számok, vagy ruházatjok' színe által egymástól megkülönböztethetők. A' parancsnokság' vagy tisztség többféle fokozatit, az illető egyének sisakjaira vagy sapkáira tűzött pávatollak vagy ércgömbök' száma, nem különben formaruháik előrészére hímzett sárkányok, arszlánok' mennyisége teszi ismérhetővé.

¹⁾ Topographische — Bureaux.

²⁾ A' tűzsürgöny naponként 600 Li-t halad; a' közönséges futársürgöny 400-at. Három Li = egy angolmérföld.

Négy nagy hadosztályból áll a' mennyei birodalom szabályszerű hadserege; ennek hármát az említett nyolcz különböző színű dandár alatti, vagy is a' hűbér sereg képezi. Az első osztály 670 századot, 's így mindhogy minden századnak 100 harczosa van, 67,000 embert egyedül mandsu törzsbelit számít; a' második 211 századból, a' mandsu törzshöz csatlakozott 21,000 mongolból áll, a' harmadiknak 270 százada vagy is 27,000 embere van, ebben azon chinaiak szolgálnak, kik végképen a' mandsukhoz simultak; e' hadosztályhoz tartozik a' tábori tüzérség is 400 könnyű lövegeivel ¹⁾.

E' három hadosztály képezi tehát a' 116,000-nyi összes harczerőt. Ha hozzá számítjuk még a' lovasságot is, és egy részét a' könnyű hadaknak, úgy kiviláglig a' 8 dandár alatti ereje a' hadseregnek, azaz: 266,000 fő. A' hadosztály 8 alsóbb részekre oszlik, melyek a' zászlók színeikkel különböznek egymástól, innét az elnevezés: A' 8 *dandár hadserege*. Ezen mandsu hadsereg' zászlóinak színe: sárga, veres, kék és fehér, szegélye veres és fehér, vagy szegély nélküli.

A' negyedik hadosztály China' sajátlagos hadserege, 500,000 emberre feltehető; és ha még ide 125,000 szabálytalan fegyver viselőt, 25,000 tengerészi zsoldost számítunk, úgy 660,000 emberből álló hadat látunk, mint már fennebb említők a' chinai arany sárkánnyal ékesített zöld zászló alatt.

A' katonák' öltözete egyszerű 's általában igen silány. A' gyalogság' egy része hosszú tarka nőköntöst, más része pedig derékig érő dolmányt fehér vagy veres hajtókával, fölötte bőbugyogót visel; fejét bambusból font hegyes süveg fűdi; cipőik fekete szövethől vastag kovászolt talppal.

Fegyverzetük nyil és ív, kard, gerely; paizsaik bambusból fonvák. A' had' egy része a' 17-ik század' vége óta

¹⁾ *Leichtesgeschütz*. *Geschütz* = löveg.

kanóez puskákkal van ellátva; de ezek is a' rozsdától annyira átluggasztvák, hogy többnyire nem használhatók. Egy része a' hadnak egészen fegyvertelen, ezek zsoldot nem huznak, élelmöket mint szakmányosok keresik. Lövegeik rossz érczből, kezelhetési tekintetből igen otrombában öntvék, várak, váradok ¹⁾, 's erősítmények védelmére rendelvek talap nélküliek, csak úgy hevernek a' falak felső kövein vagy alacson tuskókon, azért nem irányozhatók, 's a' pattantyúsoknak várni kell, míg az ellenség a' löveg torka' irányába jön. E' szerint védelemre vajmi keveset használhatók, 's többnyire a' támadókra egy lövésnél többet nem tehetnek. Lőporuk durva darálatu nagyon gyenge, melly egyedül az elhanyagolt készítésnek tulajdonítható, mivel az anyag vegyíték a' legjobb angol lőpor vegyítékhez egészen hasonlít.

A' hadsereg zsoldja igen csekély, kivált a' sajátlagos chinai had' negyedik osztályáé. A' három első osztálybeli katonát lóval, hadikészülettel, fegyverrel, szállással élelmére kívántató rizsszel a' kormány látja el; egész havifizetése 3 legföllebb 4 Lan, ebből tartozik teljes hadi készületit jó karban tartani, ruházatját megszerezni, melly körülmény szegény állapotot, szemsértő tarkaságot a' forma ruhákban tüntet elő.

A' negyedik hadosztály katonái a' kormánytól birnak hűbérben földeket, és öntermesztményeikből állítják ki élelmi 's egyéb nemüi szükségeiket; ezek csak akkor fegyverezvék, ha szolgálatra szólíttatnak; sokan közülök mint elszegődött napszámosok mint már említők, élődnek.

Majdnem minden katona nős és családatya, gyermekeik már születésökkor jövendőbeli ujonczoknak beíratnak, 's mikor nagykorúságukat eléri az üresült helyekbe lépnek. A' szolgálat' ideje nincs meghatározva

¹⁾ Várad = Fort, nagyobb erősítményekkel összefüggő de önállású várak.

mindenik addig szolgál míg testi ereje engedi; de 60 éves korában minden szolgált egyén, noha láthatni 70 éves katonákat is, elbocsátását jog szerint követelheti 's fele zsoldját mint nyugpénzt; az illy elaggott katonák' szolgálatára rabszolgaúl a' kormány elítélt gonosztévőket rendel. E' kedvezmény főleg a' mandsu 's a' mongol törzsbeli katonákra terjed, kik különben is a' had' ki-szemeltjeinek tekintetnek, miszerint még több illy nemü kegyébe részesülnek a' császárnak.

China' haditisztjei nagyon tudatlan egyének, mivel ezek' nagyobb része a' közkatonák soraiból lép elő: azért noha előléptetésök előtt probatétre szorítatnak, 's ennek következtében a' hadtudományi magister czímét megnyerik, még is polgári rend' hivatalnoki, és még alacsonyabb állásuak által is, megvetve tekintetnek; azonban a' mandsu 's a' mongol törzsbeli tisztek valamivel több tekintélyben részesülnek.

Valamint minden jobbágysai a' mennyei birodalomnak, úgy haditisztjei is, a' bot, 's bambus ütlegek, vagy a' farkasdorongbani vetés által térítetnek a' szent kötelesség' utjára.

A' szabályozott seregek fölött minden évben szemlék tartatnak; a' külön csapatok generáljaik előtt fegyverben gyakoroltatnak, hadikészületök, fegyverzetök megvizsgáltatnak; illy szemlekor a' katonák és tisztjeik sátorok alatt laknak.

A' hadtudomány egészen el van hanyagolva, mivel a' seregek egy század óta már, a' városokban, országutakon egyedül rendőri szolgálatra fordítatnak.

Ha a' chinai had' hiányos szerkezetét, még hiányos hadikészületét, 's katonáinak buja-életök által gyávaságig aljasodott lelkiületét tekintetbe vesszük, épen nem csodálkozhatunk, hogy a' mennyei birodalom' számos hadai, minden csatában megfutamodtak, az arányban sem hozható csekélyebb számu, de harczban edzett,

fegyverben gyakorlott, czélszerűen fegyverzett angol csapatok előtt.

China' tengerészete még nyomorultabb állapotban tesped, úgy szólván egészen a' semmiségbe süllyedt. Hadihajót azonban még is 1984-et számít, ezek közül 918 felfegyverzett dsonka a' tengeren vitorláz, 1066 pedig a' folyóvizeken, benntavakon evez. E' hadi dsonkák 2 — 500, némelyek 1000 tonna terhet is bírnak; csak egy arboctuak; vitorlaik bambus knafból készítvék, lassan haladók, 's igen bajosan kormányozhatók; hajószobái szűkek 's felette tisztátalanok. Semmi katonai fegy- vagy rendtartás e' hadihajókon nincs; a' hajóslegények úgy a' tisztek egyenlőn tudatlanok.

Legelőször is 1637-ben Weddelin hajóskapitány parancsnoksága alatt, öt angol hajó veti ki horgonyát a' cantoni kikötőben, kereskedési összeköttetést keresendők. A' portugalok segedelme alatt titkon becsusztak a' kikötőbe, de míg ők a' Bocca Tigris váradok közelében a' bevezésre adandó engedelmet várták, azok tűztelepei gyakran lövöldöztek rájuk. Erre Weddelin kapitány' hajóslegényei a' váradok egyikét megrohanák, 's azt el is vevék. Azonban ezen erőszak az angol hadi erőnek csak némelly tekintélyt szerzett, a' valódi czélt pedig, kereskedési viszonyokba léphetést, egészen eltéveszté; melly csak utóbb több évek' leforgása és sokféle kísérletek után sikerült.

1660-ban az angolok Formosa sziget' királyával kereskedési frigyot kötöttek, 's királyi engedményből Amoy szigeten egy gyarmatot is alapítottak; de ezt 1681-ben mint haszon nélkülít ismét odahagyák. Az angolok 1685, 1734, 1736, és 1755-ben újra tőnek kísérleteket Amoy és Ningpoo' lakosival kereskedési viszonyba lépni, de mindig sikertelenül.

A' keletindiai társaság ellenben már 1715 óta folytatá rendszeres kereskedését Cantonnal, ha bár nagy adó 's fölötte nyomasztó feltételek alatt. Itt említést érdemel

azon kormányshéki rendelet is, melly szerint az indoangoloknak, egyedül egy szabadalmazott kereskedési — az úgy nevezett „Hong“ társulattal engedtetett meg az adás-vevési közlekedés. Tovább e' rendelet minden fekvő birtok' megszerzését tiltá, raktárakat egyedül a' Hong kereskedők' telepein engede építeni; az angolok csak a' külvárosokban lakhatának, nejeik azonban őket oda sem követheték; végre szolgálatjokba csak chinaiakat vehetének, ezek pedig többnyire mint kémek a' mandarinok zsoldjába állottak.

A' chinai császárhoz két' izben küldöttek az angolok követséget, ez által kereskedésöket e' nyomasztó helyzetből szabadítani célzandók. Az elsőnek, 1793-ban küldöttnek eredménye vala: az angol követ' elfogadása a' pekingi udvarnál, 's egy szerződés melly az angol kereskedés oltalmát tárgyzá. Idővel az elnyomatások még inkább növekedtek, azért az angol kormány Amherst lordot mint felhatalmazott követét 1816-ban Chinába küldé, de ez, a' chinai udvartól vissza utasítatott. A' lord januar 1-sőjén Cantonba ismét vissza tért, 's küldetése ámbár sikertelennek lenni látszott, még is azon eredményt voná maga után: hogy a' kereskedés 10 — 12 évek' leforgása alatt, nem bolygattatott.

April 22-ikén 1834-ben a' britt-keletindiai társulat' chinávali kereskedési szabadalom ideje lefolyt, az ügyvivőség épületeiről a' britt lobogó levétetett, a' felügyelők Cantont elhagyák. Erre több haszonkémő angol Cantonba jött, e' jövedelemdús kereskedési forrást magokévá tenni megkisértendők. Hogy Chinában' az újlag keletkezett kereskedés oltalom nélkül ne legyen, a' britt kormány oda Napier lordot küldé, 's őt a' rend' fenntartásával megbizta. Azon év' júliusa 25-ikén Napier Cantonban megérkezvén, hol, utasítása szerint lakását vevé, de mivel azon rendszer mellyet hivatalos eljárásában követett, a' chinai hatóságokat felingerlé, kénytelen lön Macauba vonulni, nem lévén kéznél elegendő haderő az

allomáson tekintélyét fentartani. Halála után Davis lépe nyomába, ezt hivatásába sir Robinson követé; ezen utóbb említettek lakásokat Macauba vevék. 1837-ben ez ügygyel a' britt kormány Elliot Károly hajóskapitányt bízta meg, ki a' britt lobogót az ügyvivőség lakára újra feltűzeté.

Eleinte a' chinávali kereskedés' főczikke kizárólag a' gyapot vala, utóbb aztán lön a' mákony azzá. Ezen áruczikk mint némely chinai irományokból előtűnik, már a' tizedik században ismeretes volt, de egész a' tizen-nyolczadig század végeig csak gyógyszerül használta-tott; a' tizenkilenczedik század' elején az előkelők pipákból kezdék szívni, melly szokás rögtön terjedni kezdett, kivált a' déli tartományokban.

Chinában a' mákony termesztést császári rendelve-nyek korlátozták; e' körülményt az angol nyereszkesedés igen jól tudta használni; csempész társulatok alakultak, ezek, a' mákonyt e' mindig kívánatosabbá lett mérget, alattomban iszonyu áron eladogatták. Innen keletkezett az indiai mákony' termesztés szerfölötti terjedése, 's Chinának' ezen csempáruvali elárasztása. Az utolsó évtizedben évenként, 15—16,000 láda mákony, mind-egyik 80 angol fontnyi, általában véve 12 — 15 millió spanyol piaster készpénzért adatott el.

A' chinai kormány, ennek ártalmas befolyását a' nép' erkölcsiségére, káros hatását a' status gazdaságra átlátván, azért ezen annyira elterjedt alattomos kereskedési üzletet, minden uton módon elnyomni törekedett. Az első tilalmazó rendelet már 1796-ban jelent meg, de ezt az angol kereskedők kevésbe vevék, mivel kincs-szomjukat a' nagy nyereség mindinkább ingerlé, új meg új ötletekkel tudák kijádzani a' vámörség vigyázatát. — Egy mákonyárus nyilvános kivégeztetése a' cantoni pia-czon, egy illy visszarettentő példa sem sokat használt; a' mákony dugáruskodás inkább terjedett, mellyet azonban az avatott kereskedési ügyvivők, ha ezen alattomos

üzletekért a' chinai hatóság őket kérdőre vonta, mindig álhatatossan tagadák.

Ámbár illy eseményeknek, a' chinai és angol hatóságok között, nemcsak surlódást, hanem meghasonlást is kelle előidézniök, mégsem tartózkodott a' britt kormány, a' chinaiak elleni bántalmat még azzal is nagyítani hogy, mint már említők, 1834-ben a' kereskedési szabadság ideje lefolytakor, Napier lordot Cantonba küldé, és ott, idegen földön saját hatalmu hatóságot gyakorolni néki meghagyá. Napier lord' ez utolsó fellépése Cantonban, ki, sem a' nemzet' összekötéseit, sem pedig a' századok óta fennálló, az idegenek 's chinaiak közti viszonyokat illető törvényeket tekintetbe nem vevé, az utolsó háborgodás főindokának tekinthető.

A' főügyvivő példáját követvén, minden egyéne a' Chinába telepedett angol községnek igényeit túlfeszété, melyet a' chinai kormány tovább tűrni nem akarván, vizsontorlást léptete gyakorlatba. Erre a' jogaikban megsértetteknek vélt, igaztalan követeléseikkel felhagyni még mindig vonakodók, panasziratokat ismételve küldözgetének Indiákba az anyaországba. A' cantoni hatóság ellenben kényszerítve látá magát nyílt erőhöz nyúlani, hogy ez által rendeleteinek tekintélyt szerezzen, mellynek következtében 1839-iki majusban 16 angol egyént, ezek között a' kereskedés' ügyvivőjét Elliot kapitányt, mint kezeskedő tuszokat Cantonba letartóztatott; Lin kormányzó pedig megparancsolá, hogy a' Tigris-torok előtt horgonyzó angol hajók mind addig a' kikötőbe ne bocsájtassanak, míg az angol kereskedők által eltitkolt 20,000 láda mákony ki nem adatik. E' történetek után, megparancsolá ugyan Elliot kapitány a' mákony kiadatását, de egyszersmint az ekként elkobzott csempé-áru tulajdonosinak megígéri, a' chinai kormány általi kárpotlást.

Az átadott, három millio font sterlinget érő mákony, Cantonban a' kormányzó személyes jelenlétében

nyilvánossan elégettetett, mire a' letartóztatott angolok elbocsátattak, kiknek ezen felül egy külön kormányirat, Cantont azonnal elhagyni megparancsolá, és a' mennyel birodalom földére lépniök örökre eltíltá.

Erre Elliot kapitány majus 22-ikén, a' chinai kereskedéssel foglalkozó britt kormány alattiakat, egy köriratban felszólítá, hogy Cantont minden vagyonjaikkal hagynák el, ne hogy oltalom nélkül maradjanak, mivel ennek utána a' folyamon felfelé több angol hajó nem evezend. Ezután majus 24-ikén elhagyá Cantont, és ugyan a' hó 27-ikén a' letartóztatva volt tuzszemélyzettel Macao-ban megérkezett, hol azonnal „Moor“ leggyorsabban vitorlázó hajónak megparancsolá Angliába indulni, a' kormánytól utasítási rendelvényt kérendő.

Gyűlhelyül a' chinai vizeken vitorlázó angol kereskedő hajóknak a' hong-kong-i öböl vala kijelelve. Itt a' nagyobbak felfegyvereztettek, 's a' történhető megtámadás ellen, harczkészekké tétettek. Azonban junius elején e' hajók egyikének legénysége, egy pajkos vétséget követett el, egy a' marthoz közel fekvő falucska lakosain, hol egy chinai életét veszté. Elliot kapitány e' botrányt 2000 dollár lefizetésével akará kiegyenlítni; de igyekezete sikertelen lön, mivel a' tény Lin kormányzónak már fel vala adva: ezt a' chinaiak ellenséges szándéka tettelesen nyomba követé. Kevés idő múlva ezen eset után a' Macao fölötti vizeken a' chinaiak, egy hadidsonkával 's több nehézfegyverzetű sajkákkal, egy a' dugárusok számára mákonynyal rakott angol brigget ¹⁾

¹⁾ Brigg vagy Brigantine egy olly nemű kereskedési, vagy hadihajó, melly mindegyik oldalán 10 — 15 evező paddal van ellátva, azért alacson párkányzatú; egy fő- 's egy előarbocczsal bir az első egy pót-, 's egy segélypótból (Stenge und Bramstenge) azaz két egymásra tűzött toldatból van össze állítva. Egy hadibrigg fődén 100 's néhány legény teszi a' vitorlák 's az ágyúk kö-

megtámadtak. Ennek kapitánya menekülést keresvén a' sík tengerre iramlott, 's a' hajó faráról olly jó sikerrel lödöztetett kartácscsal üzőire, hogy azok közül néhány percz alatt 50 ember esett el. E' jelenetek következtében az angolok 24-iken Macao-t is elhagyák, 's a' hong-kong-i öbölben horgonyzó hajóikra, hol 59 vitorla gyült össze, szállottak. Elliot kapitány e' hajósereg' parancsnokságával Smith Volage fregát¹⁾, kapitányát bizá meg.

Minthogy az itt összesereglett hajókon élelmi szükség mutatkozott, september 4-ikén Elliot kapitány Cutter-jével²⁾ Perle Goelette³⁾ által késérve caolloan-i

rüli, nem különben a' fegyverrelli szolgálatot, ez utóbbiak, azaz a' tengrész gyalogság evezésre is fordítatik, 's ekkor fegyvereik az evező padhoz támasztvák. Egykor a' középtengeren illynemű hajókon kalózok rablást üzének, honnan nevét Brigante = martalócz, vagy Brigantino vevé.

- ¹⁾ Egy másodrangú három árboczos hadihajó; a' kisebbek csak egy, a' nagyobbak ellenben két földözetűek, azaz két egymásfölötti hidjuk van, mellyek 20 — 50 darab többnyire 36 ftos ágyút meg birnak. Egy fregát 4—500 tonna terhet elbir; földén a' szolgálat mintegy 300 — 350 legényt kíván, — ide számítván a' tengerész pattantyusokat és gyalogságot.
- ²⁾ Egy kisebb neme a' hadihajóknak, ezek között a' negyedik fokozat áll. Köteléke (Takelwerk) külső alakja hasonló az egyágyus sajkáéhoz, csak ennél keveset szélesebb, 's árbocza magasabb, mellynek közepéről egy rúd nyulik előre a' hajó orra felé, erre ha a' szél kedvező, kisebb vitorlák vonatnak, mi által haladása nagyon gyorsítható. Földének fegyverzete ritkán áll 6 ágyunál többől; ezek körüli szolgálat 's a' vitorlák igazgatása nem kíván 50—60 embernél többet.
- ³⁾ Ez is egy kisebb neme a' hadihajóknak, 's a' Cutter-en egy fokkal alább áll; árbocza ennek is csak egy van, ezen három vitorla, mindegyik tulajdon keresztrúdján (Rah) egymás fölébe függesztve; evezési előkészülete is van 30—40 emberre, ezek egyszersmind felfegyverez-

öbölbe vitorlázott, ott a' parti lakosoktól élelmet vásárlandó. De a' martok hosszant vitorlázó chinai hadi dsonkák, a' vásárlott élelem' hajóra szállítását ellenzették. Erre Elliot kapitány a' chinaiaknak meggondolásra félórányi időt engedvén, 's ennek lefolyta után, minthogy a' chinaiak, engedékenyebbek nem lőnek, az ellenség hajóira a' tüzelést megkezdeté, 's a' Volage fregátnak közelebb vitorlázásra parancs jelt adata. A' hadi dsonkák a' nélkül hogy az angolok tüzét viszonozták volna, a' coalloan-i erősítvények' ágyui' oltalma alá vonultak, melyek setét estig folytaták az angol hajókra siker nélküli tüzöket; a' dsonkák a' tűz megszünte után a' beállott setétséget használván, elillantottak, miután az angol hajók is előbbi állomásukra visszatértek. A' chinai részről egy mandarin és négy katona esett el; a' brittek részéről pedig négy legény sebesítettet meg.

Erre a' chinaiak az élelmezést még makacsabbúl megtagadák, 's még a' kutak' megmérgezését is megkísérték. Lin kormányzó magas díjat tűzött ki Elliot és Smith kapitányok' fejére; és hogy az angolok' martolását (Landung) erőteljesben akadályozhassa, a' parti lakosokat fegyver alá szólítá, egyszersmint megparancsolá: minden rőt sertéjü barbárt (így nevezék akkor a' chinaiak az angolokat) elfogni a' hol csak lehetne.

Minthogy e' kormányi rendelet következtében a' chinai hatóságok, több angolt letartóztattak. Smith kapitány a' felfegyverzett hajók parancsnoka' utasítása szerint Cantont zárlattal fenyegette, mit azonban, ne hogy a' letartóztattak életét veszélyeztesse, nem létesített. E'

vék mivel tengerész gyalogsági szolgálatot is tesznek. Egyetlen földén 6 ágyúnál ritkán van több, ezek egyike többnyire 36 ftos golyót lövő sugár ágyú, a' hajó farán emelt helyen áll, talapja olly készülletü hogy igen könnyen minden irányban célra fordító.

közben Lin kormányzó 's Elliot kapitány között, october közepén történt egyezkedés, a' kérdéses ügy' békes kiegyenlítését tünteté elő; e' szerint, míg Angliából az utasítási parancsok meg nem érkezendenek, az angol hajók áruikat, cantoni kikötőn kívül, Chumpiban rakhatták szárazra, 's ugyan ott is rakodhattak meg chinai ciz-kekkel; a' vámörtség' tiszjeinek a' kereskedő hajók' megmotozása, ne hogy azokon mákony csempésztessék, engedtetett; a' hajóslegények által juniushan elkövetett vétség miatt, a' chinai hatóságok részéről kereseti lépések többé ne tétessenek. Bizván ezen egyezkedésben néhány angol kereskedő Macaoba ment, több egyéne pedig a' Hong kereskedési társulatnak Chumpiba utazott; szintűgy Warren, Thomas Cuts kereskedő hajó kapitánya, Elliot kapitány intése' daczára a' folyamon felfelé, egész Cantonig vitorlázott.

Ez utóbbi körülmény egy angol hajót, 's több angol kereskedőt juttatott Lin kormányzó hatalmába, miokból engedekenységét rögtön megváltoztatá, remélvén hogy az angolok' tuszokkénti fogvatartása, Elliot kapitányt követeléseiről hajlandóbbá teendi. Macaoból az angolokat kiűzeté; Elliot-nak pedig megizené: ha három nap mulva a' juniusi vétség' elkövetelése alkalmakor, az élete vesztett chinaiak' gyilkosait a' chinai hatóságnak át nem adja, úgy üszköseik ¹⁾ minden britt tulajdont felégetendek. Erre november 7-ikén Elliot kapitány Volage fregát „Hyacinth briggel Chumpiba vitorlázott, ezek ellen nyilatkozást teendő; itt hajóit 29 hadidsonka azonnal támadólag vette körül, mellyek földén 8—16 ágyu vala felszegezve, 's 100—200 ember harczkészen fel-

¹⁾ Brander - gyújtóhajó helyett, „üszkös,“ e' rövidebb, ke-rekdedebb kitéltelt véltük czélszerűen használhatni, annyival inkább, mivel nem a' gyúl gyökből, melly igen szolgai fordításra mutat, származtatott.

állítva. A' mint Smith kapitány a' támadókra tüzeltetni kezdett, a' hadidsonkák azonnal elszéledtek 's minden irányban eliramlottak. E' rövid ideig tartott csatában 5 hadidsonka fenékre furatott, ¹⁾ 's elmerült, 1 légbe röptült; az elestek, vízben holtak' 's a' fogságba kerültek' száma tetemes volt.

E' történetek után, hogy nagyobb erővel támadhas-sák meg a' chinaiak az angol hajókat, Hong-Kong szigetén nagyszerű készüléket tőnek. December közepén, az itteni tüztelek hevesen kezdenek az öbölben horgonyzó britt hajókra tüzelni, mi okból a' Smith kapitány alatti hajósereg ezen állomását elhagyá, és a' tong-ku-i révbe vonult. Lin kormányzó tevékenysége a' tigristoroki martok hosszant, terjedelmes erősítvényeket hozott létre, a' folyamon óriási lánczokat vonatott keresztül, ez által a' hajók' útját elzárandó. A' császár Lin kormányzó' buzgóságát elismervén őt jutalomúl, Kwangtung és Kwang-su kormányozójává nevezé ki, és neki segédül egy alhelytartót a' mandsu törzsből Cantonba küldött. Ez alkalomkor egy császári rendelvénny nyilvánított, melly minden kereskedési közlekedést szigorúan tiltott; a' sikiang-i 's a' foki-i hajóhad Cantonba rendeltetett, az angolokat Chinából végképen kiűzendő. E' célra néhány idegen hajók is vásároltattak; ugyan ezért a' cantoni őrség többítettett; a' város' kapui előtt tüztelek; a' hong-kong-i öblöt környező martokon pedig erősítvények hanyattak fel.

E' közben a' chinai ügy az angol Parlamentben is szőnyegre került. Sir Graham 1840-iki aprilishan, a' mi-

¹⁾ Fenékre furul = im Grunde bohren. A' tengerészet e' kltétellel azon fogalmat köt össze: ha egy hajót golyóival átluggasztja 's ha az végre elmerül.

nisterek szigorú megdorgálását, a' chinai ügyek elhanyagolása miatt indítványozá, melytől őket csak egy igen csekély szótöbbség menté fel.

Az ápril 3-ikán költ cabineti parancs szerint, egy hajóhad vala Chinába küldendő, 's ennek végrehajtásával az indiai helytartó Auckland lord bízott meg.

Maitland admiral, az indiai hajóhad' főparancsnoka ep' ekkor hunyt el; tisztébe a' jőreményfoki állomás' parancsnoka sir Elliot György léptetett. De mivel sem ő a' kitűzött időre rendeltetése helyén meg nem jelenhetett, sem pedig az e' hadvállalat' erősítésére rendelt, Angliából már el is indult sorhajó 's több fregátok, annak idejében a' színhelyen meg nem érkezhettek, azért majus 30-ikán sir Gordon Bremer Commadore parancsa alatt, egy hadi- 's szállítóhajósereg, e' között néhány, 68 fős ágyukkal fegyverzett gőzös, a' singapori révől vitorla alá bocsátatott, 4 europai, 2 sipoy ezredet 's néhány szakasz tűzeri 's várnoktesti katonát Chinába szállítandó. Junius 21-ikén 1840-ben az angol hajóserreg Macao' alatt megérkezett, a' hol már martius óta Duide fregát reá várakozott.

Lin kormányzó egy, junius 24-ikén nyilvánított rendelvénye szerint, minden elfogott vagy semmivé tett angol hajóért 100—20,000, nem különben egy angol tiszt' elfogatásáért 500—5000 spanyol piaster dijt, tűzött ki.

Elliot kapitány az angol kereskedés' ottani főügyvivője, Maccaoban junius 25-ikén költ hirdetvényében ellenben, a' parti, nem különben Kwang-tong tartomány' lakosinak, az ellenségeskedés kezdetét tudtára adá. Sir Gordon Bremer pedig, a' Tigristorok' zárlatát, Smith kapitány parancsa alatti: Duide 44, Volage 28, Larne 20, Hyacinthe 18 ágyús hadihajók, 's Madagascar gőzös által megrendelé. Ő maga a' Commadore a' hajóhad' más részével úgymint: Welesley 74, Conway 28, Aligator 28, Cruiser 16, Algerine 10 ágyús hadi,

Atalante 's Queen gőz, Bettelssnak, 's több kisebb szállító-hajókkal éjszaki irányba Tsuzán felé vitorlázott.

Ez alatt, június 28-ikán Elliot György admirál is Macao alá ért, Melville 74, Blonde 44, Pylades 18 ágyus hadi, több szállító hajókkal 's az Entrepise 18 ágyus gőzössel; miután pedig Volage fregatot, Madagascar és Modesta gőzösöket hajóseregéhez csatolta volna, ő is éjszaki irányba Tsuzán felé vitorlázott. Unoka öcsese Elliot kapitány a' chnai kereskedés' főügyvivője', valamint a' német születésű Gützlaf térítő is, ez utóbbi mint tolmács, a' 74-ágyus Wellesley admiralhajó fődén valának. Az admirál elevezése után néhány nap múlva Blenheim sorhajó is Macao alá ért, hol éppen nem üdöztvén hanem vitorláit azonnal szélnek ereszté éjszakfelé, Tsuzannál a' hajóhadhoz csatlakozandó.

Sir Gordon Bremer vezérlete alatti hajócsapatot kedvező szelek, már július 4-ikén Tsuzán közelébe röpíték, melly még az nap Tinghae, a' sziget' fővárosa alatt, horgonyt hányt. Sir Gordon Bremer a' véronítás elmellőzése végett, a' helytartót a' tsuzani szigetség' átadására azonnal felszólítá. A' helytartó két mandarin-tól kísérve, alkudozást ürügyelvén, még azon este az admirál-hajó' fődén megjelent; az összejövetelnek azonban semmi sikere sem lön. Másnap reggel július 5-ikén a' tenger partok számos seregektől lepve, az öböl' hátrésében egy angol mértföldnyire eső város' körfalai pedig, fegyveresekkel rakva lenni látszattak. Egy, az öböl' hez közel álló bálványtemplom, annak tornya ágyukkal vala ellátva; a' martok' hosszant pedig számos hadidonkák mozogtak alá 's fel. Délután 2 órakor készültek, tétettek a' partra szállásra, Wellesley megkezdé tüzével a' csatát. Az ágyuzás azonnal közönségessé lön, de kevés ideig tartott, mert az ellenség lövegeit elhagyva a' városba futamlott. Erre az angol gyalogság partra szállott; 's miután Burel generál az előöröket közel a' városhoz kiállítá, az ellenség' állását személyesen szemre

vevé. A' város' kürfalait düledezett, de nehezen közelíthető állapotban lelé, mivel azokat három felül 25' széles és igen mély árok környezé.

Következő nap a' nehéz lövegekkel, közel a' nyugati kapuhoz rés vala törendő, 's ott a' lábtózat ¹⁾, megkésértendő. Ennélfogva az angolhad' szárazföldi katonái, egész éjjel a' megkivántató tűztelepek' felhányásával foglalkoztak; az ellenség' tüzét a' hajók csak néhány roncsa ²⁾ vetéssel viszonyozák.

Azonban 6-ikán reggel a' város el vala hagyva, hova az angolok minden ellentállás nélkül bevonultak, 's a' britt lobogót elfoglalás jeleül a' falakra feltűzték. A' chinaiaknak 25 holtja 's néhány sérültje vala; ez utóbbiak között a' helytartó; 91 ágyu esett az angolok' kezébe, ezek' között egy e' német felirással „Gegossen von Richard Philips 1601.“ Az angolok egy katonát sem vesztek, csak néhány golyó esett a' hajókra, kár azonban ezekben sem történt.

A' város raktárai tömvék eleséggel, buzával és rizsszel; a' pénzt 's egyéb nemü drágaságokat a' chinaiak annak idejében eltakaríták. Burel generál neveztetett ki a' szigetség' katonai és polgári kormányozójának. Tsuzan, az így nevezett sziget-csoportozatnak, mellynek száma mint egy 400-ra feltehető, legnagyobbika; hossza 30, szélessége 15 angolmértföld. A' szigetet 12 angolmértföldnyi széles tenger szoros választja el a' Tse-kiang tartománytól; lakosai száma mintegy 40,000 lehet.

Az admirál hajósereggel csak Tsuzán elfoglalása után érkezett meg a' ting-hae-i öbölben, magával hozta Palmerston lord' a' külügyek ministerének a' chinai csá-

¹⁾ Escalade = lajtorjákon a' tört résen át, vagy a' falakra felmászni.

²⁾ Bombe. E' szót e' fogalom' kitételére megfelelőnek vélők.

szárhoz küldendő iratát, melyben a' kérdéses ügyek' valódi állása részletesen előterjesztve, 's a' Lin kormányzó elleni panaszok előadva valának. E' végre Blonde fregatot Amoy-ba rendeli, a' sürgönyt az ott parancsnokló mandarinnak átadandó; de e' hadihajóra a' váradi tüztelepeiből a' chinaiak hevesen tüzelének, ámbár fegyverszüneti lobogója fel való tűzve, melyet ellenben a' fregát minden ágyuival olly élénken viszonozá, hogy a' révi váradi igen kevés idő múlva halomra lövetett. Erre a' császárnak szóló sürgönyt Conway hadihajóval Ningpoo-ba küldé; de az ottani hatóság sem bátorkodván azt elfogadni 's Pekingbe a' császárhoz küldeni. Ez indokból de főként hogy minél előbb a' benne helyezett bizalomnak megfeleljen, a' hajóhad' egy részével, névszerint Welesley, ¹⁾ Blonde, Modeste, Volage, Pylades hadi, Madagascár gőz, Eccard és Malcolm szállító-hajókkal, elhatározá Tsuzánt elhagyni, 's főlebb Peking felé vitorlázni.

Elliot admirál hajóhada augusztus elején a' petse-li-i nagy öbölbe ért; e' hó 9-ikén pedig Pey-ho, vagy is a' Peking folyam' torkolatához hol horgonyait kivetteté. Elliot kapitány, az admirál unokaöccse augusztus 11-ikén az egyik gőzössel, 's a' hadihajók fegyverzett sajkáival felfelé hajózott. A' folyam-sorompónál a' gőzös horgonyát fenékre bocsátá, ott a' fegyverszünet-lobogó alatt felebb evezett sajkák' visszatértét bevárando. Amint az utóbbiak a' zár-váradhoz közeledének, egy mandarin csolnakázott elejökbe, ki Elliot kapitány felszólítására a' kérdéses irat Pekingbe küldetését magára vállalá.

¹⁾ Minthogy a' Melville sorhajó tsuzani révbe evezésekor egy hegyes sziklára surrant, tetemesen megromlott, 's a' kijavítás végett a' szárazra vonatott, azért az ideig Welesley sorhajó tatján lobogott az admirali lobogó.

Erre hat nap múlva válasz érkezett, szerinte a' császár tiz napot meggondolási időt kívánt. E' kikötött idő eltöltével a' császártól ajándékok érkeztek, ¹⁾ és egy meghívás Khezan biztossali alkudozásra. A' két birodalom' biztossai néhány nap múlva össze is jöttek, 's alkudozásuk september 15-ikeig tartott; ennek eredménye nem nyilvánítatott ugyan, de valószínűnek látszott, hogy Cantonba ismét találkozzanak, mivel a' császár nyilatkozata szerint Lin kormányzót elítélni nem lehetne a' nélkül hogy kihalgattatnék.

September 15-ikén a' folytonos éjkeleti szelek ²⁾ kezdetével, Elliot admiral' hajóhada a' pe-tse-li-i öblöt, mivel ez biztos révvel nem kínálkozott, és mivel ez év-szakban az öböl' sekély vize, mélyebben merülő hajóknak veszedelmes, elhagyá, 's ugyan a' hó 28-ikán a' tsu-zan-i révbe bevezete. Itt már 80 embernél több lön az egészségtelen éghajlat áldozatja; két tisztet, kik a' sziget' benseje' megtekintése végett távolabbi kirandulást tőnek, a' chinaiak elfogtak és kötözve Ning-poo-ba hurczoltak.

A' hallandóság a' hadseregénél mindinkább nagyobodott, úgy hogy naponként a' hidegláz 's a' hasmenés 10—12 embert ragadott sirba.

Tsu-zan-ból folytatott alkudozás' eredménye, november 6-ikán kihirdetett fegyver szünet lön: szerinte mind a' két részről kiűzderő kijelelt határok közé szorítatott; de e' kötést, mint az utóbbi oklevelekből kiviláglandik, a' chinaiak csak Tsu-zan-ra 's annak környékére akarák hatályosnak tekinteni, a' nélkül hogy ez egye-

¹⁾ 20 darab szarvas marhát, 210 darab juhot, nagy mennyiségű tyúkot, réczét, egy pár ezer tojást, ez utóbbi czikk haszonvehetlen lön mivel a' kotlósok alól szedett el.

²⁾ Nord-ost Mansun.

bütt is, névszerint Canton körül^{*} szintűgy kötőerővel bírna.

E' szerződés' nyilvánítása után Elliot admiral egész hajóhadával innen elvitorlázott; Tsu-zan-ban csak a' Blonde fregátot 's néhány kisebb hadihajót hagyván. A' 3000 emberből álló őrség' számát a' kópanyaggal tölt éghajlat annyira gyéríté, hogy alig vala 600 ember szolgálatra alkalmas.

Ez idő alatt Lin helytartó hadi készületeit Canton-ban szorgalommal folytatá; Macaoba számos seregeket küldvén annak őrségét erősbitendő: szintűgy szándéka, az ott letelepedett angolokat elfogatni, rendeleteiből ki-világolt. De Smith kapitány az ottani állomás parancsnoka elhatározá tervének eleibe vágni. Ennélfogva september 19-ikén 180 sípoyt a' bengali önkéntes zászlóalj-ból, 120 tengerészeti katonát, Draide fregát' 80 felfegyverzett hajóslegényét, Hyacinth és Larne hadihajók ágyui oltalma alatt, a' chinai részen közel a' macao-i sorompóhoz partra szállítván. E' csekély számu angol csapat, néhány óráig folytatott ágyuzás után, az ottani 24 ágyuval ellátott váradra szuronnyal rohant, azt azonnal elfoglalá, ágyúit beszegezé, erősítvényeit légbe röpité, a' chinai tábort felégeté, 's e' diadalmas tette után ismét sajkáira kelt, a' hajóhadhoz csatlakozandó. Elliot admirál a' hajóhad' nagyobb részével a' ton'-ku-i öbölben, Macao közelében november 20-ikán megérkezett, ekként a' macaoi tengersikon munkálkodható hajóhad 3 sorhajóból, 4 hadinaszádból¹⁾, 4 gőzösből állott.

Elliot kapitányt az admirál november 21-ikén a' tonku-i öbölből, Queen gőzhajón a' Tigristorokhoz küldé, Khesan-nak a' császári biztosnak íratlag tudtára adandó: hogy ő a' tsuzani egyezésként, a' kötött szerződés' aláírása végett a' kijelelt helyen megérkezett.

¹⁾ Kriegs-Schlop.

De a' chinaiak a' gőzösre, kitüzött fegyverszüneti lóbogója daczára, élénken lödöztek; mire az admirál maga Blenheim hadihajóval a' Torkolatnál november 24-ikén megjelent. Az egész hajóhad öt nyomban követé, és pedig olly előkészülettel, hogy a' tigristoroki erősítvényeket azonnal megtámadhassa ha t. i. a' chinaiak az alku-
dozást még tovább halogatnák. A' császári biztos Khesan, ünnepélyessen még csak november 29-ikén ment be Cantonba, miután elődje, Lin helytartó egy császári rendelvénnyel következében, hivatalától 's minden méltóságától megfosztatott. Az új helytartó elérkeztét bejelenté az admirálnak; de ugyan ez, még azon a' napon minden britt alattvalónak Elliot kapitány által tudtokra adta, hogy rögtöni és veszélyes lebetegedése miatt a' parancsnokságot sir Cordon Bremer James kezébe átadta, Volage fregáton az admiral Singaporébe, onnét angol földre vitorlázott.

(Vége következik).

UJVÁRY ISTVÁN.

XXII.

AZ ÖNGYILKOSSÁG.

Dufan statisticája szerint 1827—1836-ig 21,345 öngyilkosság történt Franciaországban, tehát évenként 1940 volt a' középszám, mely 1837-ben még nevedett mikor 901-nél több illy esett adta elő magát, mint 1827-ben ¹⁾).

Ujabbi hivatalos tudósítások szerint 1839-ben 2747, 1840-ben 2752, 1841-ben 2814 ment az öngyilkosok száma. ²⁾).

Valóban elszomorító jelenkezése a' műveltségi állapotnak, kivált olly honban, hol kedvező éghajlat, szabadszellemü köz intézvények, a' kifejlesztett polgárisodás és szabad vallásgyakorlat meg meg annyi gátjai lehetnének az illy büntetteknek.

Honnan fakadozhatnak már ki az emberiség magas eszméjét illy meggyalázó rut eltévedések? mi okerők működhetnek ezen ujja született országban, hogy belső forradalmi után is ki nem tisztult polgári élete? sőt da-

¹⁾ Traite de statistique par Dufan, Paris, 1840. chap. 7.

²⁾ Világ, 1843. 47 szám.

czára eskiütt székeinek, daczára rendszerezett büntető törvénykönyvének évenként szaporodnak benne a' vétkesek, nem az öngyilkosokat egyedül értve, de más egyéb bűnösöket is: mert az igazság ministeriuma számadása szerint 1825 óta, mikor az első hirdetés történt, 1836-ig szinte egy millio a' két nemből került 12 év leforgása alatt fenyítői kereset alá, melly idő alatt a' vétkekben 39 procent szaporodás mutattatott fel, még pedig olyakban, mellyek legundokabbak, például hitszegők $\frac{1}{4}$ szántszándékos emberölők és gyilkolni akarók $\frac{1}{5}$ procent: hamisítók feleszámmal többen voltak mint az előtt, atya gyilkos 219 jött kereset alá, tehát 84, gyújtogatók 103 procentel nevedektek. Még rémitőbb lesz a' vázlat, ha meggondoljuk, hogy a' másodszori vétkesek, vagy elébbi hibáikba visszaestek száma 1828-ig fogva 1836-ig 4760-ról 9682-re tehát kétszer annyira felhágott a' mi ismét a' javító rendszer csekély hatását tanúsítja. ¹⁾

E' romlottsági állapotnak már sokkal mélyebb gyökerei vagynak mintsem cupa külső óvó eszközökkel azokat ki irtani lehetne, vallástalanság, könnyelműség felületes philosophia, másfelől vakbabonák, anyagi hasznok vadászása, fényvágy és neveléssel nem gondolás mind olly jelenetek, mellyeknek fanyar eredményeit bár melly közönséges néplázzadás el nem tüntetheti, 's a' franczia revolutio sem tüntetheté el, mert hiszen az maga is az erkölcstelenség miatt csirádzott ki, azért jót 's rosztat összerombolt, 's most már a' maga kárán okulva mindennek felett időre van szüksége, hogy uj életét mindinkább megneemesíthesse, a' mohó reformok fattyu kinövéseit elmentszhesse, mire néhány tized koránt sem elégséges; mert az erkölcsi erők összeponztosítása, annak általános, 's mindig csalhatatlan kihatása a' néptömegre és

¹⁾ Annales d' hygiène publique et de médecine légale
1839. october.

életmódokra egyik azon nehéz political munkálatok közül, mit a' legügyesebb kéz sem teremthet hirtelen elő, annak érni, annak szilárdulni kell a' nemzedékek hosszú sorozatán keresztül, azért nem is csuda, ha a' közélet phasissai Francziaországban is szintolly foltosok, mint a' sárga hold halavány képe száraz fergetegben.

Felvett tárgyunknak minél jobban megközelítése végett a' történeti és bölcséleti utat választom, amaz példakkal szolgál a' nemzetek életéből, mikép fogták ők fel a' világ teremtfői viszonyokat, 's minő tanok készültek az élet és halál irányában, mellyek szempontul szolgáltak az öngyilkosok elítélése dolgában: emez, u. m. a' bölcséleti ut számba veszi az adatokat, megkérdezi a' physiologusokat szintugy mint a' hittanárokat és törvényadókat, 's igyekszik a' dolgok összesállásánál fogva eszme harmoniát eszközteni olly fontos feladatu tárgyban, millyen kétségkívül az emberi élet megkimélése is.

Az ó világ vegyes példákat mutat fel az öngyilkossági esetekre nézve, mert néhol már political rendszabályok is elősegíték, nem hogy akadályoztatták volna azokat: másutt közönyösön vétetett az egész dolog, a' bölcselkedőknek egy része pedig — például a' stoicusok — nem csak hogy tilosnak nem tarták a' tettet, de azt még magasztalák is, midőn a' platonikusok ellene szegültek az illy elveknek, 's maga Aristoteles is (Ethic. I. 5. c. 16.) kárhoztatván azokat, gyalázatos embernek nyilatkoztatá az öngyilkost, kit a' status, mint ellenvétőt azon felül meg is büntethet.

Lássunk mindenikről valamit.

A' pontusi Heraklides Keos (= Chios) szigethéliekről írja, hogy magok viszik ki magokat az élethől, (*ἐαυτας ἐξαιῶντες*) Strabó Menandert követve írja, hogy náluk törvény volt, melly szerint a' 60 évesek mérges bürk levét (*cicuta*) ittak, 's meg kellett hallniok, hogy az élelmet ne fogyaszszák. Csudálatos törvény! midőn

épen Heraklides tanúsága szerint e' szigetnek kellemetes fekvése a' hosszú életre nézve igen kedvező.

Aelianus úgy adja elő a' dolgot, hogy az öregek ünnepélyes szertartással sereglettek össze az utolsó ebédhez hol a' mérget megitták. Bayle, Strabo szavait oda magyarázza, hogy törvény nem kényszerített ugyan senkit az öngyilkosságra, de még is szabadságot adott arra, legalább - ugymond - Tiberius idejében így állott a' dolog, mert Valerius Maximus a' keosi szokások szemmel látó tanuja jegyzé azt így fel, hozzá tévén, hogy Marsiliában is a' hatszázak tanácsa bizonyos mérges itallal van ellátva, 's a' ki magát megakarja ölni, jelentvén ott magát, 's kihallgattatván ünnepélyesen végzheté ki életét, ha a' tanács helyeselte okait.

Ez író felhoz egy más példát is, melly szerint Sextus Pompejussal Ázsiába utazván, Julis nevű városban egy főrangu 90 éves asszony Pompejust megkérte, lenne jelen halálán, mellynek ünnepélyesen akar elébemenni, 's a' készen tartott mérget előtte meginni. A' római nagy ur igyekezett szándékáról levérni, de hiában, mert az asszony, elébb jó intéseket adván két leány, 's hét fiu magzatainak, hogy egymást szeressék, felosztá köztök az örökséget, azután megköszömvén Pompejusnak fáradságát nyugodtan ürité ki a' mérgezett pohárt. ¹⁾

Számosak a' példák az illy önkénytes életfeláldozásokra a' régiségben, mit hősi tetnek hirdetett a' stoa, 's minél megfontoltabb volt az illy határozat, 's minél kevesebb ok volt az élet megunásra, annál erősb lelkiünek nézetett a' magát feláldozó.

Titus Ariston, a' híres római jogász Traján idejében terhes betegségbe esvén barátjait megkérte, kérdeznék meg az orvost van - e remény életéhez, ha van,

¹⁾ Bayle közli az eredeti helyeket magyarázatokkal Dict. hist. et critique t. IV. article *Zia* p. 553.

ugy engedni fog családja könnyeinek, 's türni fogja fáj-dalmait, ha nincs remény, ugy véget vet életének, a' mit meg is tett, 's lélek éberségét jellemzőleg festvén Plinius „id ego arduum imprimis et praecipua laude dig-num puto: nām impetu quodam et-instinctu procurrare ad mortem commune cum multis: deliberare vero, et causas eius expendere, utque suaserit ratio, vitae mortisque consilium suscipere vel ponere, ingentis est animi“ (epist. XXII. l. 2.).

Theraménésről hason vonásokat jegyzett fel Cice-ro, Lucretia, Portia, Arrias Cleopatra magok feláldo-zásaikról dicsérettel szólnak a' római írók ¹⁾ mert a' stoicusok ideálisálták az emberi természetet, és annak tehetségeit. Chrysippus a' kérlelhetetlen fatum nyilvános tanítója, Epikur és Lukrétz a' hallhatatlansági eszmét tagadók mind olly tanokat léptettek életbe, mellyek sze-rint a' halált számba sem kell venni, ²⁾ 's ezen tanok Rómában is meg fogamzottak.

¹⁾ „Qui (Theramenes) veneno epoto maxima aequitate ani-mi ludens in morte quod erat in poculo reliquum Critiae propinavit.“ (de consolat) vesd össze Valar. Max. l. IV. c. 6. Plinust, epist: 16. l. III. 's Horácz írja Cleopatráról

„quae generosius

perire quaerens, nec muliebriter
expavit ense.“ (ode 31. l. 1.)

Rondels és Bayle Augustinus vádjai ellen Lucretia írá-nyában őt mentik, hogy nem hibája érzetéből, hanem vallás tanból gyilkolá meg önmagát. Dict. Hist. et Crit. t. III. p. 207.

²⁾ Nil igitur mors est, ad nos neque pertinet hilum, ismét :
Quandoquidem natura animi mortalis habetur :

(Lucretius l. 3.) Epikurról l. Diogenes Laertius l. x. nro 139. Aulus Gellius l. 11. c. 8. Különös hogy XI. Lajos franczia király megtiltá a' halál szó kimondását is ud-varában, és még is ezereket öletett össze minden törvé-nyesmód megtartása nélkül; a' mi csak zsarnoki gyá-va lelküségét árul el. Bayle l. c. t. IV. p. 175.

Julius Caesar nyíltan kimondá azokat, mikor a' senatusban véleményt adott Catilina megbüntetéséről, és Cicero gyáva lelkűnek hirdeté épen azért Catilinát, hogy öngyilkosságra nem vetemedett, ¹⁾ 's há' bár a' jövődőről e' két nagy embernek tisztább fogalmai voltak is mint a' sokaságnak, de az isteni gondviselésre nézve ők is kételkedtek sőt még a' poéták sem mulaszták el magokra az istenekre nézve a' halhatatlanságot tehernek kiadni, melyben nincs semmi kíváncs. ²⁾.

Tacitus idejében már a' stoicismus különféle bölcsesetek egyvelge volt, melyben a' skepsis, atheismus és kétségbe esett resignatio egymás ellen tusakodtak az uralkodás végett, maga e' derék író is az öngyilkosságot úgy nézte mint szentelt utat, mellyen a' földi haszontalanságoktól meglehet válni. Mind ő, mind Seneca és Plinius több helyt vitatják e' tárgyat, a' fatalismust, öngyilkosságot nem csak dicséri Tacitus, hanem bámulja a' régiekkel azokat, kik Dio Cassius bizonyosága szerint (l. x. 16. Taciti Annal. XIV. 59.) a' halállal bátran szembeszállást úgy tekinték, mint az erény egyedüli maradványát, nem tudván ő is az isten és emberi munkálatok közti fonákságokat csupa kétkedés által feloldani. Otho-nius elve „hogy gyávaság panaszkodni, legjobb felsem

¹⁾ „De poena (Caesar szavai) possum e quidem dicere id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae, neque gaudii locum esse“ Sallust de b. cat. c. 51.

Cicero pedig szemrehányást tesz Catilinának „qui siquid animi ac virtutis habuisset, (ut multi saepe fortes viri in eiusmodi dolore) mortem sibi ipse conscisset.“ pro Cluent. c. 65.)

²⁾ Juno Oviduisban panaszkodik:

„Nec finire licet tantos mihi morte dolores,
Sed nocet esse deum, praeclusaque janua lethi
Aeternum nostros luctus extendit in aevum.“

(Metamorph. l. 1.).

venni a' halált, a' kik élni akarnak, csak azok vádolják az isteneket" (Annal: l. 11: c. 47.) hiven tükrözi vissza a' római világ gondolkodása módját e' részben, mint a' stoicusok művészi kifejezése is *εὐλυγος ἐξαγογή* (ésszerű öngyilkosság) csak az elmondottakat bizonyítja.¹⁾

Voltak azonban magok közt a' stoicusok közt is kivált a' császárok idejében, kik Sokrates és Plato elveihez simulva lemondtak a' stoa rideg fatalismusáról, 's emberiesebb eszméket ápoltak, mint Cornutusról tanítványa Persius feljegyzi, ilyenek voltak még Panätius, Posidon, Lucanus, Thræsea, Epiktet, Musonius Rufus, kiknek a' sokratikus irományok kedvelt olvasmányaik voltak, sőt maga Persius is a' 2-ik és 4-dik satyráját a' plátói beszélgetések mintájára készíté; azonban mind ezek csak egyes kivételek voltak, nyilván a' divat ellen egyik sem kelt ki, az önfeláldozás vétkes voltát egyik sem ostromlá, mivel Sokrates példája is azt némileg megszentelé. Egyedül a' platonicusok, kiknek moralja különben is sokban hasonlított a' keresztyénekéhez kelt ki az illy ál hűség ellen, 's külön értekezéseket írtak az ellen, mint például Plotin.

Ha Ázsiára vetjük figyelmünket, ott is az öngyilkosság szabadoosságát hirdetve találjuk azon kis különbséggel, hogy ott inkább vallási, mint bölcséleti elvek működnek.

Az islamismus hidegvérűségre, fatum hívésre szoktatta embereit, nyilvános törvények tiltják a' halottak meggyászolását, a' kedvelt nőt, a' szeretett magzatokat sem szabad közönséges helyen megsíratni, vagy a' szomorkodásnak más nyilvános jeleit adni, másfelől a' braminok és Buddha papjai a' magában elmerülést, világról

¹⁾ Epiktet Dissert. 1, 2. Wytenbach ad Plutarchi Moral. p. 1222.

lemondást mint főerényt hirdetik, az özvegyek magok medégetését elannyira szent kötelességnek adják ki, hogy Mandelsloe utazó szerint a' törvény kegyelme minden osztályra nem is hathat ki, mert csak a' braminok és radspuotok özvegyeit kötelezi a' törvény, midőn a' bannianok (indus kereskedők) mint más kisebb rendűek feleségei a' törvény illy szigorúsága alá nem esnek, hanem önkényekre bízatik, akarnak-e az öngyilkosság jó-téteményeiben részesülni vagy nem. ¹⁾

Sehol-irja a' volt calcuttai lordpüspök Heber Reginald — az öngyilkosság annyira nem uralkodik, mint Indiában, kelet patriarchalis igazgatása rosszabb mint akárminémű bár még olly aljas szerkezetű országlás is Európában, mert mindenütt, hol az angolok nem birnak, tolvajság, utonálló rablás és belső feltámadások jellemzik a' földet. Az Indiára utazók három jelből megismerhetik már jókor mielőtt partra érnének a' száraz föld közellétét, egyik illy jel a' föld fűszeres aromája, melly egy mértföldre hat be a' tengerre, másik jel a' kávé barna Ganges folyadéka, harmadik a' magokat megölt holttestek száma, melyeket a' Ganges lassu folyama tovább sodor a' tengerbe ²⁾.

Schlegel szerint az özvegyek eleven megégetését 300 évvel Kristus előtt fellehet vinni, a' Manu törvényeiben az még nyilván nem parancsoltatik, hanem utána később csusztatták azt be a' papok. ³⁾

Hogy a' szertartások minden ünnepélyes volta, minden vallásos ígéretek mellett is ma már nem örömöst

¹⁾ Albrechts von Mandelslo Morgenländ. Reise Schleswig 1658. 1. 110.

²⁾ Hebers (Reginald Leben und Nachrichten über Indien. Berlin, 1831. 2. B.

³⁾ Zeitschrift für die Morgenkunde 1837. 1. B. III. Heft. pag. 367.

teljesítik köteleztetéseket a' némberek, kitetszik Ward és Dubvis missionariusok jelentéseikből, kik a' braminok által ravaszul elterjesztett hirt megczáfolták, mintha az özvegyek magok kívánnák halálokat, (l. Hermes 1818. 1. Stück Anhang IV.).

A' kamtsadálokról azt jegyzi fel Georgi, hogy elevenebb képzeletűek lévén mint más szibériai népfajok, a' jövő életről kedvesebb képzeteket formálnak, mint millyekkel a' durva schamanismus szolgálhat, éppen azért a' haláltól nem hogy félnének sőt sokan azt, mint a' japánok is önként keresik, 's elébb véget vetnek életeknek, mint sem bevárnák a' természeti kimulást. ¹⁾).

Hogy a' zsidóknál is az élet feláldozás nem tartott erkölcsi következetlenségnek abból gondolom, mert midőn Saul magát megölte, hogy ellenség kezébe ne jusson, Sámuel prófeta által megdicsértetik, és hason dicséretet aratott később is egyik a' Makkabeusok közül, elég bátor lévén Saul példáját követni. ²⁾).

Az eddig felhordott pogány világi adatokból kiviláglik, hogy az emberiség magas eszméje úgy, mint az a' Kristus tanításaiból előnkbe fénylik, azon kitisztult erkölcsi tan, melly isten, világ és ember közti viszonyokat általános kapocsban összefogván, kiméri az élet kötelességeit, mellyeknek lelkiesmeretes betöltése szeliden békélteti ki zajgó keblünket isten és világ irányában; egy illy felséges erénytan hiányzott az ó világban, 's habár Plato és Aristoteles mint első rangu csillagzatok most is diszesen ragyognak a' philosophiai pályauton, még is munkáik és tanításaik által olly hatást nem gyakorolhatának a' görög és római világra, mint a' mil-

¹⁾ Stuhr Die Religionssysteme der heidnischen Völker des orientis. Berlin, 1836. I. 259.

²⁾ Sámuel 1, c. 31. II. c. 1. Maccab. II. c. 14. és Josephus de bello jud. VII. c. 34, 35.

lyet a' megváltó példás egyszerű élete és a' gyermekekig leszálló értelmes üdves tanítása minden rendű, idejű 's nyelvű nemzetek közt felköltetni képesek voltak. Azon béketűrés, mellyben ön maga adott remek példát, azon angyali resignatio 's megnyugvás az események irányában, mellyek felsőbb akarat hatalma alatt állanak, azon rendíthetetlen hit az istenben és ennek bölcs igazgatásában, végre a' teljes felebaráti szeretet és rokonszenvedő ember társainkhoz, bár mint elkülönözték is azok tőlünk, egy jobb reménnyel a' halhatatlanság felől összecsatolva, mind olly kitünő munkás szellemtől áradtak, ki maga is földi hivattatásának megfelelt, 's példát hagyott hátra követőinek türes, szelidség, alázatosság, hit és jótettek által az isten kegyelmét megérdemleni.

De hát honnan az a' számos öngyilkosság keresztyén világban kérdezitek? melly a' mellett sokkal aljasabb jellemű mint az ó világi, hol legalább a' hősiség és álfogású vallástanok némileg felmentik a' tettet, midőn az időnkbeli öngyilkosságok legnagyobb része testiségből ered, mert vagy boldogtalan szerelem, vagy megbukás és kétségbeesés, vagy végre más elkövetett bűnök idézik azt elő, 's alig van eset, melly egy Ariston, egy Theramenes modorához csak távolról is közelítne.

Nézetem szerint e' szomorú jelenetnek főbb okai:

1) A' keresztyén vallás szellemének félre ismerése, vagy is az igaz kegyesség hiánya, mellynek a' jó szívben kell megfogamzani, 's abból kifolyni, midőn most a' kül szinnel megelégszünk, 's azt hisszük mindent megtettünk ha névvel keresztyének vagyunk.

Természetesen igen sok ok foly össze a' vallás iránti közönyösség elterjedésére, mellyeket itt feszegetni nem czélom, annyit azonban érintetlen nem hagyhatni, hogy meszi állunk azon első keresztyén kor magas ihletű geniusától, melly tünni és szenvedni tudott a' megváltó példájaként. Telvék illy esetekkel a' keresztyén annaliskok, mellyeket most csudáknak veszünk: a' vértanuk-

nak kinok közt kimutatott lelki csendességek, azon világi jóknál felebb becsülése az őket sújtó roszaknak, azon szerencsés excessus a' békés szenvedésben, mint Fontanelle írja, mellyeket a' mostani kor alig tud méltánylani is ¹⁾, az igaz buzgóságnak elenyészhetetlen emlékei.

Valóban mi csak névvel vagyunk keresztyének, ha azokhoz mérjük magunkat, kik mint szentek egykor fénylettek a' kitűrésben; mert most a' testiség, anyagiság nemcsak ellensúlyozza a' szellemit, hanem tulnyomósságot is nyert, 's ez egyik oka a' gyakori öngyilkosságnak, mivel a' kötelesség érzete magunk és mások iránt nem olly eleven többé, hogy visszatartóztathatna az illy lépésektől; pedig a' keresztyéni kötelességek tanítása és szívbe csepegtetése a' földolog, mit Paulus a' status irányában nem rég is olly derekasán kiemelt, melly igen sok vétket meggátolna.

2) Alfényű, hamis zománczu bölcselkedések szinte nem kevés befolyással voltak, 's vagynak a' néptömeg vallástalanságára, mert nem csak hogy általában magát a' szentírás tekintélyét támadják meg, 's az azon épült vallási rendszert rombolják, hanem különösen az öngyilkosságot is mint szabados tettet dicsérik, mellyben semmi vétek nem rejlik.

A' perzsa levelek írója Franciaországban ezt már az elmúlt század közepén fennten hirdeté, Stilyran ugyanott sokkal elébb 34 esetben annak megengedhetőségét tanítá közönséges leczkéken, mellynek akkor mindjárt foganata is lett, mert egyik nevendéke Metz

¹⁾ Gyönyörű, megis koszorúzott értekezése van Fontanelle-nek a' keresztyén béketűrésről, ellentétben a' Stoa tanításaival, l. Oeuvres de Fontanelle Tom. III. p. 209 seq. à Paris, 1766.

városban ki is végzé életét, hogy a' leczkét hallá¹⁾, és minő csalogkokkal mentegeté Lindamour az öngyilkos Blount ügyét, melly tettet észszerűnek adott ki, eléggé tudva van Mendelsohn irataiból, ki ex thesi megczáfolta Lindamour hamis elveit, 's ha még azt is megfontoljuk hogy Condillac ideje óta mi erőt vett Francziaországban az érzéki bölcselkedés, nem is fogunk sokat csudálkozni a' számos öngyilkossági eseteken, mellyek épen ott naponként történnek.

Ha az angol komolyan, 's hideg vérrel végzi ki életét; az még némileg sűrű véralkatából, phlegmaticus természetéből kimagyarázható, midőn komor éghajlata is a' melancholiát elősegíti, de a' tüzes képzetű, a' mellett kellemetes éghajlathoz szokott francziák közt bizonyoson csak vállástalanság, hamis életelvek szülő okai főleg az illy jeleneteknek, mikhez hozzá járul.

3) A' romantica literatura, melly csecsebecsékkel elárasztván a' közönséget, növeszti az érzelgest, bájos képekben ringatja a' phantasiát, szinpadi szemfényvesztő műveivel reményeket éleszt és táplál a' gyenge szivekben 's ki nem fejlett főkben, mellyek a' realis életben teljesedésben nem jöhetvén a' megcsallattatásra tágas utat nyitnak, honnan csak egy lépés van még a' világgal meg nem elégedésig, melly aztán mindenféle gonosznak meleg ágya lehet.

¹⁾ „Quand je suis accablé de douleur, de misere, de mepris, pourquoi vent on m' empecher de mettre fin à mes peines? et me priver cruellement d' un remède, qui est en mes mains? etc. Lettres persanes: Tom v. des oevres de Montesquieu à Amsterdam 1761. (Lettre LXXVI.) csudálatos Montesquieu tollából illyet mit olvasni, ő e' leveleket fiatal korában írhatta, a' mellett keleti ember szájába adja e' sorokat.

²⁾ St. Cyran jansenista volt: tanairól megolvashatni Bayle critical szótárát t. IV. p. 119.

Nem szükség' a' torz képet tovább festenem, mit remek írók rég megtettek előttem, elég megemlíteni, hogy e' csecsebecsén kapás Franciaországban divatszerűleg nagyban üzetik, azért több áldozatot kíván magának mint másutt, hol az csak mellékes foglalatosság, 's a' realéknak körét nem egy könnyen keskenyítheti meg.

4. A' jogászok és physiologusok is elősegítik a' bajnövekedését, midőn egy kézre dolgozván azon szempontot támogatják, hogy az öngyilkosok ártatlanok, büntulajdonítás alól felmentvék, mert a' tettet a' gondolkodó lélek szabadság hiánya miatt követik el. Így Klencke és mások, kik pathologiai okokat hordanak fel, hogy megmutassák a' bűnös akaratján kívüli gépszerű cselekvését, melly többé büntetési tárgyul nincs minősítve. ¹⁾ Ezen jó urak előtt vagy a' történeti példák nem ismeretesek, mellyek nyíltan bizonyítják a' lélekéberségét, és önmagával számvetést, mielőtt a' bűnt elkövetik, vagy az illy előadásokat nem tartják hiteleseknek a' min pedig kételkedni az egy idejű józan szemtanu írók 's bizonyítók ellenében egykevessé még is felcsigázott dolog, miért más egyébben nem tesznek kivételt? miért épen csak e' pontban hitetlenek?

Igaz, vagynak esetek, mellyek táplálják a' melancholiát, 's az állati műszer nagy változásokat szenvedhet, mellyek alatt a' lélek és az agyvelő, mint amannak műeszköze rendetlenségbe jönnek, vagy mint Klencke kifejezi, parasyticae eszmék emésztik a' józan élet erőt, ²⁾ de lehet- e' kérdem egyes esetekből közönséges sza-

¹⁾ Dr. Herrmann Klencke's *Der Kindermord, der Selbstmord und Todesstrafen*. Leipzig, 1840. p. 79. seq.

²⁾ Liebig is mondja a' többek közt, die Physiologie hat entscheidende Gründe für die Meinung, dass jede Bewegung, jede Kraftäusserung die Folge einer Umsetzung der Gebilde, oder der Substanz derselben ist, dass jede Vorstellung, jede Affect Veränderungen in

bályt felállítani? lehet- e' azok által a' történeti tanubizonyságokat is egyről egyig ledönteni? — aligha, mert hiszen maga Liebig is, ki főrangu író ha phisiológiáról van szó, a' hátramaradás egyik főökának azt mondja hogy a' psyche 's test közti viszonyokat ki akarjuk firkészni, az egyszerű természet vizsgálat helyett ábrándos képekbe merülünk el, pedig Klencke épen e' főhibába esett, midőn a' lelket ugyanazonítja a' testtel, 's állítja, hogy a' testnek minden része psychei jelentőségű, 's egyes tagrészek is ellenállhatatlan befolyással működnek lelkünkre, mellynek lényeges természetét megváltoztatják. ¹⁾

Igy például táprendszerünkben az elsajátító és kiürítő munkálatok észrevehetők, mellyek egyszermind szellem hatásilag önzést vagy egoismust hoznak elő, ennek parasyticai kinövése aztán a' magasra csigázott elkülönözés az élettől, a' mi szüli az öngyilkossági hajlamot, mellynek oka ismét a' physiologiai kiürítés beteges állapotjában, tulandonkép a' verőczeérben (Pfort- Ader) és májban lappang. ²⁾ Hason összehangzások mutatkoznak

der chemischen Beschaffenheit der abgesonderten Säfte zur Folge hat, dass jeder Gedanke jede Empfindung von einer Aenderung in der Zusammensetzung der Gehirns-substanz begleitet ist: (I. Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Physiologie von Justus Liebig. Braunschweig, 1842.)

- ¹⁾ Zunächst muss ich hier vorerinnern, dass man weder von einer Seele, noch von einem Körper, als zusammengesetzten Theilen eines Geschöpfes, reden dürfe, weil eine solche, leider in unreifen Anatomen und Physiologen vielfach eingebürgerte Ansicht geradeswegs von allem Verständnisse eines Organismus abführt. Klencke l. c. p. 80. Szerinte a' lélek és test egy, és egész, a' lélek a' testet meghatározó eszme, a' test pedig az eszme feltűnő különösége; vagy nyilatkozata.
- ²⁾ „Hier stirbt unbewusst der flüssige Leib, das Blut, in jedem Momente des Lebens und hier wohnt die Idee des Selbstzerstörens.“ Klencke p. 85.

a' vérkeringésben, lélekzetvételben, melyekben a' vonzó és-eltaszító erő behatással van a' lélek működéseire, 's az öngyilkost felmentik a' büntulajdonítás terhe alól, mivel benne az eltaszító erő munkás; ám de illy rövid uton a' csomó nincs feloldva, hanem csak ketté vágva, 's kérdés még az is, valljon illy physiologiai szempontok nem azon vastag materialismusra vezetnének végre is vizsgálva, mitől maga az író is méltán irtózik, midőn a' szellemi éretséget főczélnak tette ki az emberiség ügyében? De még azt is lehet kérdeni, vajjon az élet testi műszereinek beteges állapotja honnan következett? nem sokszor maga a' beteg oka- e annak? 's így a' következmenyt nem lehet - e épen neki tulajdonítani inkább, mint más egyéb tudva nem lévő körülményeknek.

A' jogászok szinte tévednek mikor az öngyilkosságot kiveszik a' vétkek lajstromából, mert a' római törvényekben azokról mint vétkekről nincs nyilvános rendelkezés, 's a' jus canonicum is a' polgári bűn jellemeit arra fel nem ruházza, csupán csak a' nem helyeslés körére szorítkozván. Így az újabb törvény könyvek is, például az austriai, bajorországi, hannoverai mellőzik a' kérdést, csak annyit rendelnek, hogy az öngyilkosok külön temetessenek el.

Ugy de ha a' physiologusok szerint is az öngyilkosság a' legrettenetesebb bűn, melyet a' világszellem ellen elkövethetni, ¹⁾ a' törvényhozóknak is ugy egyszer mélyebben is bele kell ereszkedni annak természetébe, és valamint más vétségeknél ugy itt is helyén volna a'

¹⁾ „Der Selbstmord greift in die Plane des Weltgeistes frewelnd ein, denn alle Motive, welche das Wesen zu diesem naturwidrigen Handeln treiben, entspringen aus abnormen Zuständen des bewussten Lebens, und jede That, welche hervorgeht aus Widernatürlichem muss nothwendig selbst natur widrig seyn.“ Klencke p. 76.

bűnfokozatokat kijelelni, mert csakugyan nagy a különbség a hősi önfeláldozat és pulya maga elvesztés közt. Az, ki királyáért, és hazáért, vagy pedig a vallás érdekében kész a halállal is szembe menni egészen más, még pedig igen érdemes tettet követ el, midőn a párviadalban halált kereső, vagy a kétségbe esett szerelmes bosszus maga kivégezése méltán bűn tetnek vehető: ismét nagy a különbség a nyilván örült és az olly melancholicusok tette közt, kiknél a lélekszabadság önérzete még megvan; az utolsók közt is szinte fokozatok vagynak, mert a fixa ideákban szenvedőknél nagyobb az öngyilkossági hajlam, de félénkségek is nagyobb, mint sem hogy önmagokon mernék elkövetni a bünt, azért másokat ölnek meg, annak következtében várván halálos kivégeztetéseket, a mit magokon nem mertek elkövetni ¹⁾. Ezekkel ellenkezőleg a szív betegek legnagyobb része olly halálnemet választ, melyből, ha később megbánják is tetteket, nincs menekvés, például mérget isznak, vízbe ugranak. Az illy beteg szívüekről sem lehet általánosan állítani, hogy mindnyájan nélkülöznék lelki szabadságokat, mert az, ki a halál nemei közt választást tud tenni, ki a mérget napokig hordja magánál, 's még szeretőjét is annak bevételére hosszú ideig nógatja, az bizonyosan eszén van, mint Far Theresia és Fol Adolf szászgóthai lakosok példái mutatják, kik életek utolsó perczéig öntudattal bírtak, de az orvosi segítség őket többé meg nem mentheté. ²⁾.

¹⁾ L. példákat Esquirols Bemerkungen über Mordmonomanie p. 48. Joh. Val. Müllers Entwurf der gerichtl. Arzneywissenschaft p. 205, 217. J. B. Friedreichs Magazin für die Philosoph. medicin. und gerichtliche Seelenkunde 1 Heft p. 41. megemlítvék Hitzigs Annalen der deutschen und ausländ. criminal Rechtspflege, 1840. December, p. 256.

²⁾ Hitzigs Analen der Rechtspflege: 1. c. 1840. März p. 333.

Szükség tehát ujban átnézni a' törvényeket, 's a' mennyiben azok az öngyilkosok tekintetében hiányosok, azokon javítani kell czélszerűbb rendeletekkel. A' lágyérzelgés, az optimismus sehol sem veszedelmesebb mint épen a' büntető törvénykönyv készítésében; ¹⁾ emeljük leginkább a' vallás becsét és tekintetét, melyre a' művelt osztálynak szinte olly szüksége van, mint a' műveletlennek, sőt mivel tapasztalatilag amabból több öngyilkosok kerülnek ki, mint a' munkás pór nép köréből, oda mutat minden hogy a' vallás ereje felsőbb régiokban van inkább megtörve, mint az alsókban, a' szegény napszámos bizván a' szent igében jó hittel türi el a' sors csapásait, midőn a' kéjelmesen nevelt zúgolódik a' legkisebb nyomásért is, mert mint Gutzkow és Seiffahrt mondják, dologkerülés és élvezeti vágy az újabb időnek jellemző vonásai mind Franciaországban, mind a' Némethonban.

„Vagynak, — bizony vagynak — hogy Gutzkow elmés ötletü szavaival rekesszem be az értekezést sok szegény küzdők nehéz munka után élők, kiknek sirjára

¹⁾ Ide illők a' száz főherczeg János szava, melyeket a' felső házban elmondott, mikor az új büntető törvénykönyv ott felolvastatott, 's a' halálos büntetés is többek közt szóba jött, melyet itt el nem törlesztének.

„Ja gewiss ist es dass für menschliche Einrichtungen für *wirkliche* Verbesserung menschlicher Zustände der Optimismus ein Feind des *Guten* ist. Dieses Streben, dessen Triebfeder aus der Unzufriedenheit des Menschen hervorzugehen scheint, ist (abgesehen von seinen sonstigen Nachtheilen, z. B. überkünstelten Spannungen) schon in dem von ihm herbeigeführten Zeitverlust der Förderung des Guten von störendem Eintrag. Wer sich ihm hingiebt, wird bei allem glühendem Eifer entschluß- und somit thatlos bleiben. Es ist der optimismus ein Attribut des höchsten Wesens, kein Geschäft für an Raum und Zeit gebundene Sterbliche“ Hitzigs ann. I. c. p. 108. (Julius).

azon malomkőt kellene tenni, mellyen életek kenyerét örlötték, 's épen az, ki a' legnagyobb malomkőt hordozta míg élt, rendesen a' legkisebb sirkövet kapja meg, annak pedig, kinek malom és életgond köve olly kicsiny, mint gyűrűjének brilliant köre, a' világ legnagyobb sirkőt állít fel." Helyes! de Gutzkownak hozzá kellett volna tenni, hogy az elsőket a' vallás melege ápolván, az, jó remények közt kísérte őket csendes sirkövekbe, midőn a' nagy sirkövek egy némellyikét lélek dermedség és hideg fagy környékezték életekben szintugy, mint az élet utolsó szempillantataiban.

KÁLLAY FERENCZ.

XXIII.

NÉPNEVELÉS.

TUDOMÁNYOK' TERJESZTÉSE ÉS ALKALMAZÁSA. BEREKESZTÉS.

Miután eddigiebben a' népnevelésről általános nézeteinket előterjesztettük, szükségesnek látszik azokat, alkalmazólag rövideden felvilágosítani. Mellyekhez képest, mindenek felett figyelemben kell tartanunk, hogy a' népnevelésnek sem iránya tárgya és elvei, sem eszközei, koránt sem azonosok akár a' magános, akár a' különféle nemü közoktatás nevelés tárgyával, eszközeivel és rendszereivel. Mind ezeknek be kell ugyan a' népnevelés eszméjébe foglaltatniok, de nem másképen, hanem mint alsóbb elemeknek, mint a' mellyeknek, sőt ezeken kívül számtalan egyéb tekinteteknek legfoganatosabb összpontosítása, 's a' nép erkölcsi és anyagi jólétére 's műveltségi kifejlődésének elébb vitelére, intézett rendelkezések teszik az igaz értelemben vett népnevelésnek lényegét. Azért is, az iskolai nevelés rendbe hozása, az iskolai tanítás mód, a' tanulmányok kijelölése, iskolai felügyelés, tanulók, tanítók 's tudományok viszonyainak elintézése, vagy az ezek körül mutatkozó bár millyen szor-

gos gondoskodás, nem csak az, hogy a' népnevelés fogalmától felette messzire távoznak, hanem ha mind ezeket mélyebb behatás nem vezérel, ha a' népnevelés mellőzhetetlen kellékei, (hogy az iskolai tanulmányok olly ismeretek megszerzésére intéztessenek, mellyek a' köz életbeli foglalkozások folytatásához elmulthatlanul szükségesek, sőt épen ezek is, a' növendékek leendő életmódjukhoz képest osztályoztassanak) tekintetbe nem vétetnek: minden ebbeli jó szándék, sem a' népnevelés javulását, a' nép erkölcsi és anyagi jólétének emelkedését, sem a' közjólétet elébb nem mozdítandja, hanem legtöbbnyire az ingatag elvekre alapított gyakori változtatások, nem ritkán a' közoktatási intézetek alább sülyedését vonják magok után.

Az iskolák tagadhatatlanul a' népnevelés legbiztosabb alapját teszik ugyan, de koránt sem az iskolák egyedül a' népnevelés iskolája, hanem inkább már magát az iskolai nevelést egy felsőbb szellemnek kell általhatni és igazgatni, magának a' felvilágosult nemzeti élet és erőteljes nemzeti munkásság szellemének. Ahol ez hiányzik, hiányos leszen az iskolai nevelés örökkön örökké, mert a' czélba vett javítások nem eredhetnek másunnét hanem a' nemzeti belső életből; minél fogva ha ez, a' műveltségi folytonos kifejlődés egyenes irányából tév útakra hajlott, ugyanazon halvélemények férkeznek be szükségesképen az iskolai nevelés szerkezetébe, mellyek magát a' nemzeti élet munkásságát tévútra kényszerítették. Nehány felvilágosító példákön nem lesz érdektelen keresztül tekintenünk.

Az ember társas életre lévén alkottatva, melly nélkül testi és lelki nemes tehetségei soha ki nem fejlődhetnek, a' műveltség' terjedése mindenütt aránylagos léptet tart a' nép természeti folytonos szaporodásával, azaz: feltéve hogy azt, semmi mesterkélt rendelkezések sem nem ingerlik sem nem akadályoztatják, hanem az egy általában az önkénytes kifejlődés minden megháborít-

tatásoktól ment, természetes következménye. Innét, 's ugyan ezen feltételek alatt nem különben következik, hogy a' nemzetek miveltségi viszonya a' népsűrűségével és ritkaságával egyenes arányban áll, a' sűrűbb népességű nemzetek a' miveltség magasabb fokozatára emelkedtek, a' ritkább népességűek miveltségben is hátrább maradnak. A' sűrűbb népesség között gyakoribb a' társalgás, az erkölcsök simábbak szelídebbek hajlékonyabbak, mert ezt erőszakos kényszerítés nélkül eszközli a' gyakori surlódás az érdekek gyakori összeütközése 's azoknak kölcsönös engedelkenység által multhatatlanul megkivántató kiegyenlítése, a' kölcsönös segedelemre szorulás 's ennek következtében világos áttallatása, mennyire szükséges egyiknek segíteni a' másikon, hogy annak idejében hasonló segedelemre tarthasson számot, eltávoztatni az ártalmakat, hogy más részről hasonló ártalmaknak kitétetve ne legyünk. Miveletlen 's ezzel együtt járó ritkább népességű nemzeteknél mind ez másképen vagyon. Minél ritkább a' népesség e' nép annál elkülönzöttebb, annál inkább magába zárkozó elvonult, ember társai segedelmével ritkábban élhet, annál fogva kénytelen magát olly helyzetbe tenni, mellyben a' mennyire lehet maga magának legyen mindene, minél kevésbé szoruljon másokra, de egyszersmind annál kevésbé hajlandó mások részvételnek önmaga iránt lekötöztetésére; annál kevésbé kiméli mások érdekeit, annál kevésbé tartózkodik mások érdekei mellőzésével önmagáét előmozdítani. Illy körülmények között a' társas lét biztosítására szigorúbb törvények kellenek, de ezeket könnyen a' hatalmaskodó fordíthatja maga hasznára 's a' gyengébbnek elnyomására, a' méltatlankodás békétlenséget szül, 's a' békétlenkedés újabb méltatlankodásokat.

Mi volna czélszerűbb mint az, hogy a' nép még gyenge sarjadozó növendék korában, a' társas élet miveltségi kifejlődéséhez idomíttassék, 's a' köznevelési

intézetekben szelidebb erkölcsöket, társas életi simultságot, egymás iránti engedékenységet 's rokon szellemet szívjon magába, azért is az iskolai oktatás rendszere mind ezeknek biztos elérhetésire legyen alkalmazva? De ha végig tekintünk mint a' régibb századok iskolai nevelésén, mind az újabb időkben a' felsőbb 's alsóbb műveltségű nemzetek között; tagadhatatlanul észre fogjuk venni miképen az, mindenütt és minden időben a' nemzetek műveltségi kifejlődésének bélyegét hordozta magán, 's nem hogy megelőzte volna, hanem vagy aránylagos lépést tartott vele, vagy tőle hátrább maradozva a' további kifejlődés kívánataihoz újabb indító és rendező szellemre várt. Mind a' régibb idők köznevelési rendszere, mind az újabbakké alsóbb műveltségű nemzeteknél, a' társas életi félre vonultságra, szigorú iskolai fényítékre, a' társas élet ártatlan örömei nélkülözésére, elzárásra 's teljes megtagadására és kirekesztésére, voltak és vannak alapítva. És várhatni-e ezen 's ezekhez hasonló elvekre alapult iskolai neveléstől a' népműveltségének magasabbra emelkedését, terjeszkedését? Éppen nem. A' gyenge gyermekkor elvonultságot által viszi a' növendék magával együtt a' közéletbe, 's ezer életuntató akadállyal, előmenetelét hátráltató nehéz nyüggyel kell folyvást világi élete foglalkozásai között küzdenie, míg nem annak terhétől, nagy nehezen, talán végképen későn, megszabadulhat, vagy talán megsirathatatlan kárával soha meg nem szabadul. Az iskolai szigorú fényíték, (a' kelletinél szigorúbbat értem és az olyanokat, melyek vétségek sorába írják az emberi természetnek mulhatatlanul szükséges ártatlan kedv töltéseket), gyanúsokká teszi a' nevelendékek előtt mind azon szabályokat, melyek olly kötelességeket szabnak elejükbe, a' melyeknek megtartását nem csak sürgősségnek bizonyítja be a' mindennapi társalgás, sőt a' gyakorlati életmód éppen azokkal ellenkező műveltségi kifejlődés követel. Ezen hiánynak érzetében vagy oda kell

intéztetni az iskolai nevelésnek, hogy a' nevendékek' öngondolkozási éberségét lenyomva tartsa és világos önméltre felemelkedni ne engedje, de ezen esetben mit nyerend a' társaság olly polgárokkal, kik a' butaság' embert alacsonyító ön terhe alatt görnyednek, 's nincs erejük magasabbra emelkedve helyzetük, rendeltetésük, hivatásuk' szavát, és a' felsőbb miveltségi kifejlődés' elébbre törekvő ösztöneit megérteni? Vagy pedig ha ez nem sikerül, és nem is sikerülhet egész átalánosságban soha; lehet-e valami természetesebb következés annál, a' mi hasonló körülmények között csaknem mindenütt szembetűnő, hogy a' maga rendeltetésinek végcélját szeme előtt tartó, a' világi élet' tér mezején önerejének 's tehetségeinek érzetében elébbre törekvő ifjú, gyanúval 's megvetéssel, hogy ne mondjam utálattal tekintsen az üres ábrándos hiú szabályokra, mellyek hasztalan küzdelmekkel fárasztják, 's nincs hatásuk az iskolák' szűk falain túl, 's így azoknak valódiságát a' gyakorlati élet tettelegesen megczáfolja. Mi természetesebb mint az, hogy részint a' természetére rá erőszakolt elvonultságot, 's ridegséget át vigye magával érettebb korában az élet' változatos viszonyaiba, részint hogy azon idegenség, mellyet a' tulzó szigorúság rendszabályai elébb keblében költöttek, lassankint tanítói 's nevelői iránt is meggyökerezze benné, 's a' kiket méltán, jövendője vezér csillagainak, nevelőinek 's jótévőinek kellene tartania, azokat irígy gyanakodó félelemmel, fejlődő kora örömei szántsándékos feldúlóinak 's földi boldogsága elérhetésének mindenütt ellent szegülő akadályoknak gondolja. És végre, ha mind ez lépcsőről lépcsőre így megyen, ha a' növendék megkérdelhetlen ellenségeket vél magának szemlélni tanítóiban, nevelőiben, előjáróiban, de későbbben ugyan ő tanítóra, nevelővé, előjáróvá leend viszonyosan, mi lehet ismét természetesebb, hogy a' közötté és nevendékei között fent álló viszás helyzet' kellemetlenségeit érezvén, a' közte és közöttök lévő hézag helyre egyenlítő-

sét lehetetlennek képzelje, 's a' kölcsönös bizodalom kötelékei közöttök mindinkább táguljanak vagy épen fel bomoljanak.

Másik elmaradhatatlan rossz oldala az elzárkozó fél-revonult szigorú iskolai nevelésnek az, hogy az akarat önkénytelen munkás erejének kifejlődését megakadályoztatja. Az embernek elébb utóbb önálló munkásságba kell lépni. De ha még ez megtörténnék akaratának gyakorlására és erősítésére elvonatik tőle minden alkalom, ha minden lépéseit még a' legcsekélyebbet is örszemek kísérik, ha minden botlástól még a' legcsekélyebbtől is mindenütt gyámnoi gondoskodás óvja, ha jó és rossz, ártatlan és közönyös tettek a' felügyelők kedélyei szerint tiltva vannak előttök 's ítélő akaratú tehetségük nem erkölcsi elhátárzó okok, hanem vak hódolat' önkénye után kénytelen tenni és mulasztani mindent egyedül; valóban minden okszerű következetességet felmuló várakozás lenne, az illy növendékektől más egyebet kívánni, mint vagy azt, hogy midőn eljön az idő, mellyben megunt nyügeiket magokról lerázhatják, jót rosszat összevegyítve, mivel azoknak megkülönböztetéséhez akaratú ítélő tehetségük szoktatva nem volt, állati vaköszttönnel emberhez illő magában térés nélkül folytassák élet pályájukat; vagy a' mi még rosszabb, elgyengített erkölcsi erejüket a' bűnnek kedvező legelső alkalom visszahozhatlanul a' véték' útjára csábítsa. Sem ezek sem amazok nem lehetnek a' társas élet jólétének 's a' miveltség és emberiség kifejlődésének előmozdítói, mert mind ez, felvilágosodáson és erényességen alapul, mellyet sem az állati ösztönszerű, sem az elvek nélküli önálló akaratától nem vezérlett emberi munkásságban fel nem találhatunk.

Még elébbre vannak egy lépéssel a' tévelygésben a' kik azt tartják, mintha iskolák' szaporításával a' népnevelést sikeresen lehetne eszközteni. Mert ha már csak ezen kérdés is magában, valljon a' fentálló iskolák a'

népnevelésre czélszerűleg vannak-e intézve? kétséges kimenetelű részletesebb vizsgálatokat igényel; melyek ha nem a' bennök vetett bizodalomnak megfelelő eredményekre vezetnének, annyival inkább méltó ovakodással kell lennünk azoknak véleményeik elfogadása iránt, kik a' létezőkön kívül még újabbaknak felállíttatását javasolják. Itten egy részről a' fentebbiekben kifejtett nehézségek együl egyig kivétel nélkül teljes erejökben megmaradnak, más részről, ha csak ugyan úgy találna lenni, hogy a' fentálló közoktatási intézetek a' korkivánataitól hátra maradvá irányukat tévesztették, 's a' felállítandókban behozatni kívánt ujtások, melyekről eleve semmi tapasztalás nem kezeskedhetik, a' legjobb szándék mellett is későbbben sikeretleneknek lenni behizonyulnának, nem a' népnevelés előmozdításának eszközei, hanem az annak elentszegülő akadályok nevekednének. A' nemzeti miveltség' kifejlődéséből származik az iskolák szükséges voltának érzete, 's ugyan ezen nemzeti miveltség kisebb vagy nagyobb kifejlődéséhez aránylagosan alkalmazzák magokat a' nevelési rendszerek, mert ezek is onnét veszik eredetüket. Miveltebb, tudományosabb, alaposabb ismeretekkel, kifejlett szorgalommal biró nemzetek' köznevelési rendszere, mindig magán fogja hordani a' nagyobb tökély' bélyegét, a' hátra maradt nemzeteké pedig mindenütt ki fogja tüntetni ugyan ezen hátra maradásokat. Számtalan mellőzhetetlen kérdések tolazkodnak elő újabb oktató intézetek felállítása körül. Lehet-e reményleni és valljon kétségbe vonhatlan alapos okoknál fogva-e, hogy azokba jelesebb tehetségű és tudományos készületű férfiak fognak oktatókul alkalmaztatni? Mert ha ez iránt sem a' mulhatatlanul szükséges előgondoskodások megtéve nincsenek, sem különben biztos remény iránta nem mutatkozik, minden kecsegtető várakozás semmivé lesz. Összefüggő rendszerbe vagynak-e hozva a' tanulmányok? vagy talán tudományok körül nem eléggé felvilágosult tervezők által, magános belátásaik 's hiányos felfogá-

saikhoz képest vannak rendszerezve? azon tudományok gyarapítására szolgáló-e, melyeknek szükségét 's hátramadásuk hiányait a' nemzet leginkább sajnosan érezi? vagy talán ezen legfőbb tekintet' mellőzésével ismét olly tudományos képeztetés tüzetik tárgyaúl, melyre nézve a' már fentálló intézetek elégségesek, meglehet feleslegesek?

Mire valók legyenek olytán iskolák, melyekben a' szükséges tudományok megválasztása nélkül újra meg újra ugyanazon tanulmányok adatnak elő mint a' többiekben, melyekből egymásra tolakodva kerülnek ki ugyan azon életnemére elkészített ifjak, kiknek felesleges számára a' társaséleti közmunkásság nem csak reá nem szorult, hanem azokat ereje vesztegetésével is táplálni alig elégséges, nem könnyen megfogható; hanem hogy illyes intézetektől a' népnevelés sikeres előmozdítását várni képtelenség, 's hogy ezek a' nemzeti közmunkásság nem elősegítésire hanem akadályoztatására állanak fel és szaporíttatnak, annál világosabb. Valljon hasznára lehet-e a' társaséletnek ha erőteljes ifjai életük javát iskolában céltalanul vesztegetik el, azután számos éveket munkátlanul alkalmazásuk utáni várakozásban pazarlannak, míg alkalmazásba jönének egymás elleni törekvésekkel akadályoztatják egymás előlépteit, valódi érdem helyett alattomos eszközökhöz kényszerülnek hivatalnyerés végett folyamodni, nem ritkán útjokat állják az érdemesebbeknek, a' tudományok' becsét számfeletti sokaságukkal lealázzák, a' kik hivatalokba léphetnek, legfeljebb egy megürült helyet töltenek be, a' többi számosok pedig onnét kiszorulva a' társágnak haszonvértlenül, magoknak kárával, terhével, szégyenével, megvettetésben tovább tengenek. Az ezekhez hasonló nézetek inkább oda vezérelik meggyőződésünket, hogy a' népnevelés hiányának 's a' nemzeti műveltség ipar és szorgalom hátramadásának okait távolról sem a' tanuló intézetek fogyatkozásában és elégtelen csekély számában, hanem más

egyéb körülményekben keressük, 's a' népnevelés sikeres előmozdztatása iránt azon akadályok elhárítása által gondoskodjunk. Minden régibb közoktatási intézetek főképen a' tudományos osztályok 's hivatalosok kiképeztesére voltak alapítva, mert az akkori idők' szükségei leginkább ezen osztályok kiképeztetését kívánták 's a' régi kor e' részben bölcs belátással és nagylelkű bőkezűséggel gondoskodott az érezett hiányok' kipótlásáról. Azóta századok tüntek el; az emberiség kifejlődése feltarthatatlanul haladott előre, a' maga kitűzött irányban addig a' meddig haladhatott; a' régi kor előtt zárva elrejtett újabb tudományos ismeretek jöttek napfényre, újabb élet források nyíltak fel, 's más társaséleti viszonyok 's összeköttetések keletkeztek. A' műveltségi kifejlődés ezen roppant előhaladásával, ha elfogulatlanul akarunk itélni az iskolai nevelés' rendszere aránylagos lépést nem tartott. Iskoláinkban, sőt kevés kivétellel a' művelt kül nemzeteknél is, ugyan azon tudományok foglalják el a' főbb helyeket mint századokkal ez előtt, 's a' terjedező felvilágosodás ide hatott leggyengébb fényre, honnét annak megerősbulve kellene a' nemzeti életre vissza sugárzani. A' közoktatási gondoskodást és meleg részvétet, mellyet a' műveletlenebb ősz kor olly hő kebellet ápol, magára hagyatva látjuk lankadó szilárdéseiben, 's csak nem vég vonaglásaiban, és csak a' legutóbbi év tizedek mutatnak némi jeleneteket a' felől, hogy a' nemzetek, az emberiség' ezen legfőbb kincseire eszmélni kezdenek. Felsőbb műveltségű nemzeteknél is, a' mik e' részben sikeres előmenetellel végrehajtottak, jobbára magánosok 's magános egyesületek munkái. Innét szükségesképen kell következni azon káros veszélyes 's a' nemzeti műveltség hathatós kifejlődését akadályoztató aránytalanságnak, melly a' közélet foglalkozásaiban már is annyira érezhető, 's mellynek szembetünő jeleit kétszeresen kénytelenek vagyunk tapasztalni, egyfelől a' legújabb gyakorlati hasznos ismeret

reték hiányai miatt, más felől a' régi tudományos fogalmak szerint képzetek felesleges sokaságában 's egymásra tolongásában. Melly is, valamint kétségbe vonhatlanul nem segítheti elő az újabb kor' míveltségi állapotához alkalmazott tudományos előhaladást, hanem sokkal inkább a' mindig észrevehetőbb felületesség, 's a' tudományok becsének naponkint tapasztalható alá sülyedése főleg innét ered; azonképen ugyan ezekből világos az is, miképen távolról sem az iskolai nevelésből sarjadozik a' nemzeti míveltség, hanem megfordítva a' nemzeti felvilágosodás 's egy innét származó felsőbb igazgató szellem rendezheti 's rendezte mindenütt azokat úgy, hogy a' népnevelésnek legbiztosabb alapját és sark-kövét tegyék.

Miután a' közvélemény nyilatkozásainak ezen egyik kecsgettető reményét szemlélet alá vettük, tekintsünk másfelé más irányban, melly a' népnevelés' eszméjét hihetőleg a' szóbeli értelemről félre vezetettve, főleg az alsóbb néposztály nevelésire szorítja, innét várván legbiztosabban a' nemzeti míveltség és jólét kifejlődését, elébbre haladását. Alig szükség említenem, hogy a' nemzeti testület általánosan egy egészset alkot, mellynek külön tagjai, a' külön néposztályok, alsóbb és felsőbb rendűek 's míveltségűek, számtalan egymásra következő fokozatokban, mellyek szerint kik foglaltassanak az alsóbb néposztály körébe? azt kimutatni nem csak nehéz, hanem lehetetlen lévén, szintollyan lehetetlen a' népnevelés ezen fogalmának létesítése. Mindennek a' ki társas életben él, méltó követelése lehet a' nevelés' jótéteményeiben a' maga helyzeti körülményeihez képest részesülhetni, és ezen jótéteményeket nem vonhatják meg felvilágosult nemzetek sem egyik sem másik osztálytól, azért, hogy azokat kirekesztőleg néhány választottakra árasszák; mert hiszen épen az általános öszhangzás eszközli leghathatósabban a' közjólét felvirágzását. Azon kívül a' népnevelés illy értelmű fogalmában némi önbi-

zottság látszik rejleni; melly mintha elhítené azokkal a' kik illy értelemben nyilatkoznak, hogy ők magok résziről a' nemzeti általános míveltségen felül emelkedtek, a' lenézett alsóbb osztályoknak van egyedül szükségök nevelésre, nekik nincs, őket a' hátramaradás' vádja nem illétheti. Mind ez nem úgy van, mert a' míveltségi kisebb nagyobb kifejlődés mindenkor általános, sőt ezen szabály alól még azon nagy elmék sem vétethetnek ki a' kik koruk' míveltségét századokkal megelőzik, ezekre is legyőzhetetlen befolyást gyakorol koruk kifejlődési mi-ben léte, 's ezek is az akkori idők 's önnemzetök míveltségi kifejlődését előzhetik meg századokkal, nem pedig a' jövő századokét, sem nem a' míveltebb nemzete-két. A' népnevelésnek hogy az általános nemzeti míveltség terjeszkedésében sikeres előlépések történhessenek, szintúgy általánosnak kell lenni, 's nem csupán az alsóbb néposztályra, hanem kivétel nélkül aránylagosan és a' nemzet szükségéhez 's hátramaradásaihoz képest minden osztályokra kiterjeszkedni.

Továbbá az illy értelemben vett népnevelés a' legtöbb nehézségekkel együtt járó, gyakorlatiképen kivi-hetetlen tárgyat tűz ki céljául, mellynek elérhetése más fogatosabb eszközök mellőzésével felette bizonytalan, és ha elérhetnék, akkor is a' reá fordított fáradságos gondoskodást legkevesbbé jutalmazná. Az alsóbb néposztály legkevesebb képességgel bír a' nevelés jótéteményeinek elfogadhatására, egyszersmind legkevesebb segéd eszközökkel azoknak magáévá tételére. Egyedül ezen két út közül egyiket vagy másikat lehet választani: erőszakolást, hogy a' nevelő intézetek használatára ön meggyőződésük ellen kényszeríttessenek, de ha az erőszak valahol nem helyeselhető, itt minden bizonynal legkevesbé. Vagy felvilágsítást hogy a' nevelő intézetek hasznait magoktól által láthassák, 's azoknak használatára önkénytes szabad akaratjokból indíttassanak. Hanem, hol találandjuk mindenek előtt azon felsőbb elren-

dező tehetséget az alsóbb néposztályok szükségeinek tiszta felfogását, azok kielégítésére intézett mély belátást, fáradhatatlan kikémlelést és munkásságot, melyeknek összesítése nélkül a' nép felvilágosíttatását várni nem lehet? Hogy ezen szép szándéknak kivitele nem épen olyan könnyű feladat, mint a' minőnek első tekintettel mutatkozik, bőven bizonyítják a' köznevelő intézetekkel tett számtalan tapasztalások, melyektől folyvásti vonakodása a' köznépnek, megczáfolhatlanul azon tényt állítja előnkbe: hogy azok mind e' mai napig is bár mennyi igazításokon 's javításokon mentenek legyen által, a' köznép szükségeihez közel sincsenek alkalmazva, 's azoknak belső szerkezete, keblökben azon belső meggyőződést, hogy az általok eszközölt nevelés jótéteményei az élet' egész munkássága körében reájuk hasznos befolyást gyakorland, meg nem gyökerezthette.

(Vége következik).

GYÖRY SÁNDOR.

XXIV.

A' KÖRLÉG' PÁRAARÁNYAI.

A' német orvosok és természetvizsgálók XXI-ik gyűlésének csillagászat' mathematicai 'stb. 3-ik szakülésében felolvasa Koller Marián, a' kremsmünsteri csillagászat' igazgatója.

A' felolvasás azon eredmények' rövid rajzát foglalja, melyeket a' felolvasó a' kremsmünsteri csillagásztornyon a' légnedvesség' tárgyában tett tíz évi észrevételeiből lehozott. Befoglalják ezek az 1833—1842 éveket. Az 1833—1836 években naponként kilencz — az 1837—1841 években naponként nyolcz feljegyzés tétett, az 1842-ik évtől kezdve pedig naponként hét történik. A' légnedvesség psychrometer által határozottat meg. Az erre használtatott hőmérők ismételve igazítottak Bessel tanmódja szerint. A' tett feljegyzésekből lehozott a' vizpárák fészereje, párizsi hüvelyekben, és a' viszonylagos légnedvesség. Az előbbi nagyság' meghatározására szolgált a' fészerek' Kaemtz professor által ki-

dolgozott táblája. Hogy az észrevételek fenemlített három sorát egymás közt összeköttetésbe lehessen hozni mindegyiket illetőleg külön kerestettek azon ismeretes sinus - kifejezésnek constansai, melyet a' periodica természettüneményeknél használni szoktunk. Így találtattak a' kérdéses nagyságnak óránkénti állásai három rendű különböző értékekben, melyek nyomatosságuknál, t. i. az észrevételi évek' számánál fogva összekötve, eredményezték a' kereset óránkénti állásokat.

Meg kell itt jegyezni, hogy az évnek nem minde-
 nik havát illetőleg lehetett mind a' tiz évi észrevételeket használni; minthogy januar, februar, martius, november és december havakban, hol t. i. a' léghévmérséklet gyakran 0° alá száll le, saját nemű akadály állott be. A' bejegyzett hévmérű t. i. ugyan egy mérsékfokon állott a' száraz hévmérűvel, sőt egynehányszor még magasabbat is mutatott emennél; holott egy közel álló saussure-féle nedvmérő nem a' légnedvesség' maximumát mutatta; miből a' psychrometer adatok' helytelensége bizonyossággal kiviláglik. Bővebb nyomozás azt bizonyította, hogy a' psychrometer' állásai szabály szerint helytelenek mindannyiszor, valahányszor a' gömb valamivel vastagabb jégborítékkal van bevonva, és hogy szüntelen arról szükség gondoskodni, hogy ezen jégboríték vékonyan tartassék; mi olly körülmény, melly főleg a' naponkénti gyakori feljegyzéseknél, nagyon is igényeli az észrevételezőnek idejét. A' fenelszámlált havakra nézve elhagyattak tehát mindazon évek, melyekben az említett akadály gyakran beállott; 's ennélfogva január és februar havakat illetőleg csak 4, decembert 5, martius 6, és novembert illetőleg 7-év volt használható.

Mi a' feszerők' havi középeit illeti, ezek az év' legmelegebbik havában juliusban, legnagyobbak; ettől az év' eleje és vége felé alább hagyók, 's az év' leghidegebbik havában, januarban, legkisebbek. Az egyesleges havakbani feszerők e' következők:

Januar. . . .	0''1309.	April. . . .	0''1806.
Februar. . . .	0'1334.	Majus. . . .	0'2485.
Mart. . . .	0'1451.	Junius	0'3269.
Julius. . . .	0''3741.	Octob. . . .	0''2308.
Augustus. . . .	0'3640.	Novemb. . . .	0'1707.
Septemb. . . .	0'3055.	Decemb. . . .	0'1391.

A' feszerők' naponkénti járását illetőleg, az év két részre szakad; három első, és három utolsó havában a' feszerők' naponkénti csak egyegy maximumának és minimumának van helye; a' többi hat hóban pedig kettő kettő ama' naponkénti maximum és minimum.

A' maximum este és a' minimum reggel mindenik hónapot' illeti. Az előbbi annálinkább távozik el a' déltől, minél melegebb a' hónap; úgy szinte a' minimum korábbi reggeli órára esik a' melegebb havakban, mintsem a' hidegebbekben. Úgy látszik azonban, hogy ezen forduláspontok a' nap' későbbi óráira esnek, mintsem a' hőmérsékleti extremumok.

Az évnek melegebb hat havában még azon felül helyt nyerő másod-maximumok és minimumok, és pedig a' maximum reggel, a' minimum este, annál közelebb vonulnak a' dél-óra felé, minél kisebb a' hónapnak közép hőmérséklete. Úgy látszik, hogy ebben leli magyarázatát ezen másod maximumok és minimumok' eltűnése a' hidegebb hónapokban.

Az év' jelleme megfelel a' melegebb hónapokénak.

A' viszonylagos légnedvességnek havi közepeiből kitűnik, hogy az év' legszárazabb hava a' május. Az egyesleges havakbani légnedvesség általában így mutatkozik:

Január. . . .	91'29.	April. . . .	68'29.
Február. . . .	87'46.	Május. . . .	65'92.
Mart. . . .	77'67.	Junius. . . .	68'71.

Julius. . . .	71·27.	Octob. . . .	84·19.
August. . . .	73·56.	Novemb. . . .	88·10
Septemb. . . .	78·31.	Decemb. . . .	90·35.

A' viszonylagos légnedvességnek naponkénti járását illetőleg az évnek mindenik havában csak egy maximum 's egy minimum mutatkozik. A' légnedvességi maximumok' ideje igen közel összeesik a' napi hőmérséklet-minimumok idejével, a' légnedvesség' minimumoké pedig a' napi hőmérséklet-maximumok' idejével, mint ez kiviláglik a' felolvasónak a' hőmérséklet-járása tárgyában tett vizsgálataiból, melyeket ez előtt két évvel nyilvánított. ¹⁾).

A' felolvasó ohajtva készült e' jelen közléssel összekapcsolni még egy másikat. „A' légsúly'járásáról a' párák' feszerejének tekintetbe vételével“; de az emennek bevégzésére szükséges időből kifogyott. El nem mulaszthatja azonban itt most megemlíteni egy tényt, mely ezen nemű vizsgálataiból tűnt elő. Elméletileg véve t. i. a' légsúlynak fogynia kell az év' hidegebb havaitól a' legmelegebbikig; az e' célra összerendezett nyolcz évi észrevételei azonban az év' meleg havaiban, junius, julius és augustusban, nagyobbban mutatták a' légsúlyt, mint a' többi hónapban, csak januárt és februárt kivéve. De ha mindenik hónapnak légsúlyáról az illető párafeszert levonjuk, úgy a' légsúly fogyásának a' hidegebb hónapoktól a' melegebbek felé fenn kimondott tör-

¹⁾ Poggendorff, Annalen. Bd. 54. S. 595. Marian Koller, Uiber den Gang der Luftwärme zu Kremsmünster nach Beobachtungen und Berechnungen. Entnommen aus des Verfassers Schrift „Uiber den Gang der Wärme in Oesterreich ob der Enns.“ Linz, 1841.

vényét tökéletesen találjuk megerősítve. Minthogy pedig a' légsúlynak ama' fogyása a' hideg évidőtől a' melegebb felé kisebb a' pára-feszerőnek ez időszak' közbeni növé-sénél; így amaz előbbi tünetmény ez utóbbi által nem csak hogy eltörlesztetik, hanem még ellenértelembeni irányt is nyer.

(Közli)

Dr. SZTANOJOVICS LÁZÁR.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

A.

Abulfeda Hanífa követőinek állítja a' bulgarokat 216.
 Ácsorgók' serege 210.
 Adelung 81.
 Adószedő szerecsenek 122.
 Almus bulgar király 163 az ahhoz érkezett követség 166. tartományai 217.
 Angol példabeszéd: a' tudomány erő 202. követség a' chinai császárhoz 334. hajóhad küldetik Chinába 342. és chinai küzdelmek 323.
 Arad vmegyében izmaeliták 279.

B.

Balatvár 234.
 Balvélemények a' tudományok' haszna körül 197.
 Baranya vármegyében izmaeliták 279.
 Bas-ghurd 157. nyelve 219.
 Batthány Gusztáv gr. ajándéka 25.
 Béla' IV. oklevele 190. 256.
 Besenyők, kúnok és izmaeliták 103. ezek' nyelve nem volt különböző a' magyartól 104.
 Bors ispánnak oklevele 128.
 Bó nevű Tisza melléki szerecsen birtok 121.
 Buchholz 82.
 Bulár földről költöztek ide az iz-

maeliták 151. város 152. azt az oroszok pusztították el 153.
 Bulgaria, 224. uralkodója 225. városai 227. abban az ezüst-pénz' használata 229. azt a' mongolok hódították meg 230.
 Bulgarok Abu-Hanifa szertartásu vallást követtek 155. azok' nyelve 230. jászok voltak 247.

C.

China és Japán állottak legtovább ellen a' nyugati nemzetek' vállalatainak 323.
 Chinai (szinai) birodalom három részből áll 324. mostani császára 326. hadereje 328. ennek osztályai 329. tengerészei 333.

D.

Dologtalan koldus' sorsa 209.

E.

Eggers 82.
 Életirók 86.
 Elliot kapitány 335. felszólítja az angol kereskedőket 337. tüzeltetett a' chinaiakra 339.
 Elvesztegetett nemzeti erő a' nemzetek hátramaradásának oka 212.

Ember társalkodásra született 174. azt vagy polgárt nevelni nagyszerű feladat 72. annak és polgárnak egymástól elválasztása álokoskodás 11.

Emberiség' célja a' szünet nélküli tökéletesbülés 12. azt megállapított értelemben kell vennünk 73. kifejlődésének eszköze az okosság és tudományok 8.

Érettebb kor' feltűnésével más nézetek állanak elő 78.

Erkölciség 263.

Erőszakolt munka foganatlan 213.

Eszme maga a' tárgyismeret, melyet a' szó nem támaszt, hanem jegyez 24.

F.

Fehér vmegyében izmaeliták 279.

Fraehn' okoskodása a' bulgarok' régi nyelvéről 233.

Francia forradalom okai 198. azoknál az öngyilkosok' száma 349.

G.

Gátolják-e az okoskodó tudományok tehetségeink' kifejlését? 270.

Gazdagok gyönyört kerestek a' tudományokban 143.

Gergel, IX. pápa megengedé IV.

Bélának, hogy királyi jövedelmeit szerencseneknek adhasa ki bérbe 120. annak oklevele 126.

Gruber 82.

Gy.

Gyermeki évek elrepennek 77.

Gyéza' II. hadseregében izmaeliták vagy szerencsenek 109.

Győr vmegyében izmaeliták 279.

H.

Hangászat' haszna 17.

Hasznos ismeretek 10.

Herder' munkája a' legnemesb lángelme bélyegét hordja magán 81.

Heves vmegyében izmaeliták 279. Hévmérük' igazítása 251.

Hol a' tudományok' haladása megszűnt, ott mindig megakadt a' szorgalom 148.

Humanismus' elveire épített rendszer' hiányai 9. annál fogva előbb embert kell nevelni 10. annak a' realismussal egybevetése 17. honnét veszi amaz az elleni kifogását 70. mindkettőnek kívánatait betölteni akarók' tévelygése 79.

I.

Ibn-Foszlán' tudósítása a' volgai bulgarokról 164.

Írás, olvasás, fogalmazás, számvetés, rajzolás 'stb. a' polgári helyzetben nem nélkülözhetők 14.

Iselin 81.

Iskolai tudományosság 146.

Iskolák alapjai a' népnevelésnek 368.

Ismeretek és okosság tetteink' utolsó rugója 7. azokat szerelnünk kell mielőtt azokat közölhetnők 77.

István ifjabb király adománya 123.

Islam vallás' szakadécai 160.

Ismaeliták' neve változó 104. azokról szóló régi emlékeink 106. kincstári, pénzveretési és más hivataloktól eltiltatnak 113. 115. lakhelyeik Magyarországon 278.

J.

Jakut' tudósítása a' bulgarokról 156.

János nádor' adománylevele 192.

Jenisch 82.

Jövedő bizonytalan; de vannak általános hasznos ismeretek 13.

K.

- Kaliz, kalóz, chalizius néven is hivattak a' magyarországi izmaeliták 239. 240.
 Kálmán' törvényeiben izmaeliták 108.
 Kant' irata 81.
 Kereskedés 195. annak története 273. 299. első alakulása 174. ez csekély volt 176.
 Keresztény rabok szerezcsenek' birtokában 112.
 Kézművesek' munkái 148.
 Komoly tudományok 269.
 Kortüm a' középkor' történetéről jeles munkát írt 83.
 Körleg' paraarányai 379.
 Középkori kereskedés 299.
 Közgazdasági tudomány 138.
 Közhasznú valós ismeretek a' polgári helyzet' minden nemében nélkülözhetők 14.
 Köznevelés elhanyagolása' következményei 198.
 Közoktatási intézetek' hiányai 375.
 Kün László a' szerezcsenek' szokásait követé 124. meggyilkoltatásáért a' szerezcsen eredetű nádor áll bosszút 124.

L.

- Legujab idők' történetei 84.
 László I. törvényében izmaeliták 107.

M.

- Magyarország' neve Gepidia is volt 45.
 Magyarországi izmaeliták 101. azok sorsa 237. száma 238. polgári helyzete 244.
 Majer 82.
 Megállapodás a' természetben alászütyedés, és ez enyészet felé vezet 132.
 Miklós agrigenti püspök' oklevele 57.
 Min kell kezdeni a' népnevelést? 267.

Minden tudományt kell mívelni, 's egyiknek hátramaradása a' többit is visszatartóztatja 140.

Mívelt és miveletlen nemzetek 204. ezeknél minden ellenkező irányban forog 259.

Míveltség' emelkedésével a' kereskedés előmenetele karöltve jár 176.

Mongol táborban szerezcsenek 120.

Muhamed vallásu bulgarok' ide költözése 154.

Munkakeresés 260.

Munkátlanság' következményei 260.

Müller János 82.

Művészetek 273.

N.

Nagy Magyarország 159.

Napier maga ellen ingerlé a' chinai hatóságokat 334.

Nem minden föld terem minden terményt 174.

Nemzeti szorgalom az emberi munkás erővel fel nem cserélhető 208. míveltség nem az iskolai nevelés' következménye 376.

Nép' dologtalansága miveletlenségéből ered 209.

Népnevelés 7. azt nem az alsó néposztályon kell kezdeni 8. realismus és a' tudományok' befolyása 7. 67. 131. 195. 259. az nem az alsó osztály' nevelése 376.

Népszerűség a' tudományokat lealacsonítja 196.

Nevelés' fogalma nevelőt és nevelendőt feltételez 8. azt hasznos ismereteken és tudományokon kell kezdeni és folytatni 10. rendszerei alkalmazzák magokat a' nemzeti míveltséghez 373.

Nevelőintézetek' célja polgári 12.

Nevendék tanítóiban ellenségeit szemléli 371.

Nézetek a' tudományok körül 146.

Ny.

Nyírség hajdan izmaeliták lak-helye 278.

Nyírségi izmaeliták 110. 119.

O.

Oktató 's nevelő intézetek' hanyatlása 143. azok az alkotásokkori szűk körben vesztegelnek 144.

Olvadás és írás mindenkinek egyaránt szükséges 75.

Ö.

Öngyilkosság 349. arra példák a' régi világban 351. okai a' keresztény világban 358.

P.

Pannóniában független szláv birodalom soha sem létezett 44.

Pénznekem értékének viszonyait ismerni, minden lépten nyomon elkerülhetlen 15.

Perzsia mellékéről jöttek a' magyarok 220.

Pest vmegyében izmaeliták 278.

Pesti szerezcsenek a' királynénak adóztak 111.

Pöhlitz ifjúkori próbája 81.

R.

Rajzolás' haszna 16.

Realismus 7. annak fölve 10. szerinte előbb polgárt kell nevelni 10. az elleni kifogások' alaptalanok 21. különbözik a' humanismustól 22. annak okoskodása 67. mi oldalról támadták meg 69. gyakorlati hibája 74.

Régi kereskedés' története 179.

TUDOMÁNYT. VI. 1844.

Rohonezi írott könyv' ismertetése 25. leírása 26. papírján látható jegyek 29. okleveleinkkel egybevetve 30. betűi 33.

Római birodalom' hanyatlása 199. Rotteck 83.

S.

Schiller 82.

Schneller 82.

Slávok' tót neve 37. lakhelye 38.

a' tat nép eredete 40. a' tata vagy tatár szó' jelentése 41. az gúny szó Chinában 42. azokat nem tarthatni Pannónia' öslakosinak 45.

Stapfer 82.

Sz.

Számtudomány' hasznai 15.

Szarkel 236.

Szélörülés nevű büntetés Angliában 212.

Szemléleti tudományok 264.

Szép művészetek és mesterségek életre kaptak 143.

Szerezcsenek a' pécsi egyháznak adóztak 109. a' magyar anyaszentegyháznak ártalmasak 113. azok' partolói az anyaszentegyházból kizáratnak 115. viszonyai 116. hatalmaskodásai 117. vallásuk' követői kiűzetek 119. vásár jövedelmeik 119.

Szók az eszmék' küljelei 23.

T.

Takson alatt izmaeliták költöztek Magyarországra 106.

Tata szóból lett a' tat kimondás 43. 55.

Tátos szó 51.

Természet' ereje szünet nélkül munkás 132. az miként hasznos, úgy ártalmas is lehet 135.

Tetteink' indokai 266.

Tót szó értelme 48.

Történeti tanulmányok' állapotja
Németországban 81. társula-
tok 97. ezek' száma 99. azok
legjobb oktatói az emberiség-
nek 173.

Tudományok 7. azok' befolyása
131. alkalmazása emelte a'
nemzeteket 136. szoros kap-
csolatban vannak egymással
137. mint szellemi, úgy anya-
gi jöletünk' forrása 143. azo-
kat az iskolai szűk körből nem
tekinthetni 145. azok és a'
népszerűség' ellenkeznek egy-
mással 196. azok körüli néze-
tek 200. osztályai 262. azokon
kívül a' hasznos ismereteket
halljuk említetni 275. azok'
terjesztése és alkalmazása 367.
súlyedése 376.

Tudományos intézetek 141.

U.

Uj kor' kereskedése 307.
Ujabb kor' a' régít felülmúlta 13.

V.

Vad népek' tudatlansága 131.
azok mit várhatnak 133.
Vallás polgári szempontból te-
kintve 17.
Veszprim vmben. izmaeliták 279.
Volgai bulgarok' vallása 161.
tantományuk' leírása 169. 224.
azokról többen írtak 215.

W.

Wachler 82.
Weddelin hajós kapitány 333.
Woltmann 82.

LELT. 1995

